

ŞİRİNBƏY HACIƏLİ

**ŞİMAL - QƏRBİ AZƏRBAYCAN:
İNGİLOYLAR**

(I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaədək)

Bakı, “Təhsil”, 2007

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Giriş məqaləsinin müəllifi: **Yaqub Mahmudov**
əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor: **A.N.Mustafayev**
Tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Q.Ə.Qeybullayev**, *Tarix elmləri doktoru*
Y.M.Nəsibov, *Tarix elmləri namizədi, dosent*

Tədqiqat Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi” və “Dünya azərbaycanlıları (tarixi demoqrafiya)” elmi tədqiqat laboratoriyalarında yerinə yetirilmişdir

Ş 68 Şirinbəy Hacıli. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı, “Təhsil”, 2007, 280 səh. + 7 xəritə.

Kitabda ilk dəfə olaraq qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyası etnoslarından birinin varislərinin - ingiloyların tarixi elmi əsaslarla tədqiq olunur. Müxtəlif dillərdə olan mənbələrdəki zəngin fakt materiallarına və elmi ədəbiyyatın tənqidi təhlilinə əsaslanan həmin əsərdə, eyni zamanda, bütövlükdə Şimal-Qərbi Azərbaycanın tarixi keçmişinə yeni səpgidə nəzər salınır. Müəllifin ingiloyların mənşəyi, tarixi əraziləri və onların Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim yerli etnoslardan biri olması haqqında elmi nəticəsi, qədim Şəki dövləti barədə araşdırmaları xüsusilə maraqlıdır. Əsərdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin tarixini saxtalaşdıranlara tutarlı cavab verilir.

Kitab tarixçilər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ş.4602000000
053

© “Təhsil”, 2007

İNGİLOYLAR BARƏDƏ TARİXİ HƏQİQƏT

Şirinbəy Hacıəlinin “Şimal-qərbi Azərbaycan: İngiloylar” monoqrafiyasına

ÖN SÖZ

“... İngiloylar barədə hələlik onların özlərinin deyil, gürcülərin fikri məlumdur”.

Akademik N.Y.Marr, 1920-ci il.

Azərbaycanın şimal-qərbində, Zaqatala rayonu ərazisində müqəddəs bir ziyarət yerimiz var. Həsən Soltan ziyarəti adlanır bu yer. Çox ibrətli bir ziyarətdir Həsən Soltan ziyarəti. Qurban kəsilən yer bu tayda - Qanıq çayının Azərbaycan sahilində, ziyarətin özü - Həsən Soltan türbəsi isə o tayda - Gürcüstan tərəfdə! Ziyarətə gələnlər əvvəlcə üzlerini o taya - Həsən Soltan türbəsinə tutub dualar edir, sonra isə bu tayda qurbanlarını kəsirlər. Qurbangah bu tayda, müqəddəs məzar isə o tayda! Bir sözlə, üstünə gələn hər kəsi dərin-dərin düşüncələrə qərq edir bu Tanrı ocağı! Daha doğrusu, torpaqlarımızı verə-verə gəldiyimizə şahid duran tarixi abidədir Həsən Soltan ziyarəti! Hələlik dağıdılıb yox edilməmiş müqəddəs bir abidə! İki il bundan əvvəl mən də Həsən Soltan ziyarətinə getmişdim. Üzümü Qanıqın o tayında qalan müqəddəs məzara - Həsən Soltan türbəsinə tutub, ürəyimdən qara qanlar axa-axa, mən də bir nəzir demişdim. Qoy, Həsən Soltan ziyarətinə nəzirim olsun bu məqalə! Ürəyimdəkiləri isə Ulu Tanrının özü çin eləsin!

Müstəqil Azərbaycanımızda başlanmış milli-mənəvi dirçəliş tariximizə yeni baxış tələb edir. Xüsusilə ona görə ki, ulu keçmişimizin bir çox problemləri sovet hakimiyyəti illərində və ondan əvvəlki dövrdə qəsdən təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, tariximizin indiyədək öyrənilməmiş bir çox səhifələrinə də aydınlıq gətirilməlidir.

Bütün yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi ətrafında baş verən proseslər bir daha sübut edir ki, uzun müddət unudulmuş və ya diqqətdən kənarda qalmış bölgələrimizin tarixini vaxtında və dərinləndirən araşdırmaq nə qədər də vacibdir!

Bu baxımdan Şirinbəy Hacıəlinin oxuculara təqdim olunan “Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar” monoqrafiyası həm aktuallığına görə, həm elmi-nəzəri cəhətdən, həm də dövlətçiliyimizə xidmət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şirinbəy Hacıəlinin əsərində tədqiq olunan və başqa etnoslarla yanaşı ingiloyların da Vətəni olan Şimal-Qərbi Azərbaycan bölgəsi, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixşünaslığının ən zəif yeridir. Daha doğrusu, nə qədər təəccüb və təəssüf doğursa da, Azərbaycanın bu regionu yalnız bizim öz

tarixşünaslığımızda - Azərbaycan tarixşünaslığında diqqətdən kənar qalmışdır. Vətənin bu dilbər guşəsini, son dərəcə nadir incilərlə zəngin olan bu tarix xəzinəmizi yalnız bizim özümüz qədərincə Öyrənməmişik! Bunun əksinə olaraq, qonşu Gürcüstan və Rusiyanın (xüsusilə Dağıstanın) bəzi tarixçiləri, Ermənistan qafqazşünasları Azərbaycanın bu bölgəsinin tarixini öz mənafeələrinə uyğun olaraq tədqiq etməkdə, daha doğrusu saxtalaşdırmaqda “böyük təcrübə” qazanmış, doğma yurdumuzun bu bölgəsi üzrə həтта, “ixtisaslaşmış” tarixçilər nəslinə yetişdirmişlər.

Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürmək üçün “elmi zəmin” hazırlamaq kimi qara bir niyyətlə, daha doğrusu düşmənçilik məqsədi ilə yazılmış bu əsərlərdə Şamaxıyadək bütün Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları “içəri salınır”, “özünüküləşdirilir”. Məhz buna görə də Şirinbəy Hacıəlinin tədqiqat işi təkcə tarix yazmaq baxımından deyil, eyni zamanda (daha doğrusu əsas buna görə!) Qafqaz albanlarının nəsilərindən biri olan ingiloyların tarixinin obyektiv araşdırılması, ümumiyyətlə bölgənin keçmişində bəhs edən çoxsaylı “müəlliflərin” tarixi təhrif etmək cəhdlərinin ifşa olunması, onların Azərbaycana qarşı qərəzli ərazi iddialarına elmi faktlara əsaslanan, kəskin və tutarlı cavab verilməsi baxımından da böyük uğurdur.

Monoqrafiyanı səhifələdikcə aydın olur ki, bu qiymətli tədqiqat əsərini yazmaqda başlıca məqsəd ingiloyların mənşəyi və etnosiyasi tarixini, habelə bu qədim etnosun ulu keçmişinin bir çox digər məsələlərini tədqiq etmək, tarixşünaslıqda bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmaq, uzun müddət qafqazşünaslıqda dolaşmış çox mürəkkəb bir elmi problem ətrafında gedən mübahisələrə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Müəllif bu işiqlı məqsədə nail olmaq üçün, həm də öz axtarışlarının hərtərəfli və dərinəndə aparılması məqsədilə, həmin etnosun tarixi keçmişindən bu və ya digər dərəcədə bəhs edən, özü də müxtəlif dillərdə olan onlarla ilk mənbəni, elmi ədəbiyyatı tənqid və təhlil süzğəcindən keçirmişdir. Gənc tədqiqatçı öz qarşısına qoyduğu elmi problemə aydınlıq gətirmək üçün, demək olar ki, mümkün olan bütün mənbələri və ədəbiyyatı qaldırmışdır. Ağır zəhmətə qatlaşmışdır. Və beləliklə, özünə çox düzgün yol seçmişdir. Çünki yalnız belə olduğu halda, daha doğrusu antik və orta əsr yazılı mənbələrini tədqiqatə cəlb etməklə, müqayisəli təhlil və tənqid metodu əsasında tarixi məxəzlərdəki ziddiyyətli və dolaşmış məqamları tutuşdurub həqiqəti üzə çıxarmaqla, habelə etnoqrafik müşahidələr zamanı toplanmış zəngin faktları nəzərə almaqla ingiloyların mənşəyi və təşəkkülü barədə düzgün və obyektiv elmi nəticə əldə etmək mümkün idi.

Təqdirəlayiq haldır ki, bütün bu ağır, çoxşaxəli problemlərin həllinə kompleks halında, özü də yüksək peşəkarlıqla girişmiş Şirinbəy Hacıəli məqsədinə çatmaq üçün zəruri olan bütün mənbələrdən, o cümlədən etnoqrafik müşahidələrdən və canlı söhbətlər zamanı əldə olunmuş materiallardan istifadə etməklə tədqiqat işini uğurla tamamlaya bilmişdir.

Monoqrafiyanın uğurlu cəhətlərindən biri də budur ki, Şirinbəy Hacıəli qələmə aldığı problemin araşdırılmasına girişrkən düzgün istiqamət götürmüşdür. Monoqrafiyanın ümumi quruluşu tədqiqatçının öz qarşısına qoyduğu bütün məsələlərin həllinə tam cavab verməklə, müvafiq fəsillər üzrə ingiloyların tarixi keçmişini elmi-məntiqi ardıcılıqla izləmək, dolğun və hərtərəfli araşdırmaq imkanı yaratmışdır.

“Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar” monoqrafiyasının məziyyətini, onun başlıca məna çəkisini müəyyən edən əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, əsərdə Qafqaz Albaniyasının canlı yadigarları olan ingiloyların mənşəyi, etnosiyasi tarixi çoxsaylı məxəzlərdən götürülmüş mötəbər və zəngin faktlar əsasında müfəssəl və təkzibolunmaz şəkildə tədqiq olunmuş, tarixi ardıcılıqla izlənmişdir.

Gənc tədqiqatçı Şirinbəy Hacıəli dərin elmi əsaslarla, dəlillərlə inandırıcı şəkildə sübut edir ki, qafqazşünaslıqda ingiloyların mənşəyi ilə bağlı olaraq qəbul edilmiş (daha doğrusu, qəbul etdirilmiş!) “ənənəv” konsepsiya heç bir elmi əsasa malik deyil və irəlicədən düşünülmüş çirkin məqsədlərə, daha doğrusu Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürmək niyyətlərinə xidmət edir. Belə ki, “ənənəvi” konsepsiya nümayəndələrinin uydurmalarının əksinə olaraq, ingiloylar heç də gürcüdən dönmə və ya islamı qəbul etmiş törəmə əhali deyil. Monoqrafiyada sübut olunur ki, ingiloylar Qafqaz Albaniyası tərkibinə daxil olan və beləliklə Azərbaycanın etnosiyasi tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim gel tayfasının varisləridir. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən ingiloylar müstəqil etnosdur. Bəzi xarici ölkə cızma-qaraçıların ingiloyları və onların yaşadıkları tarixi Albaniya-Azərbaycan ərazilərini “özünüküləşdirmək” cəhdi iflasa məhkumdur. Bununla yanaşı, əsərdə ingiloyların etnosiyasi tarixinin digər ümdə məsələləri, eləcə də Qanıx (Alazan) vadisində müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş etnik proseslər, bu regionda Azərbaycanın qədim və müstəqil dövlətçilik ənənələri, xarici təcavüzlər və yadelli əsarəti, dini amillə sıx bağlı olan assimilyasiya prosesləri və başqa problemlər də geniş əksini tapmışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, monoqrafiya bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda bölgə tarixinin, bütövlükdə Qafqaz tarixinin qəsdən dolaşdırılmış bir çox məsələlərinin elmi əsaslarla aydınlaşdırılması baxımından tarixşünaslığımıza çox qiymətli töhfədir. Əsər, bütövlükdə Qafqazşünaslığa da sanballı töhfədir.

İngiloyların tarixini araşdırarkən müxtəlif dillərdə, o cümlədən gürcü dilində olan mənbələrdən və ədəbiyyatdan istifadə etməsi Şirinbəy Hacıəlinin böyük uğurudur.

Şirinbəy Hacıəlinin zəngin tarixi faktlara əsaslanaraq, müqayisəli elmi təhlil və tənqid metodu ilə gəldiyi bütün elmi nəticələr inandırıcıdır və elmi həqiqəti əks etdirir. Onun elmi nəticələri tarixşünaslığımız üçün çox sanballı bir yenilikdir.

Müəlifin öz monoqrafiyasında ingiloyların Azərbaycanın (Qafqaz Albaniyasının) ən qədim etnoslarından biri olmasını təsdiq etməsi, onların yayıldığı ərazini dəqiqləşdirib aşkarlaması, bu qədim etnosun bütün tarixi keçmişini

və mənəvi dünyası ilə birlikdə ümumazərbaycan varlığının ayrılmaz tərkib hissəsi olması barədəki ümumiləşdirmələri diqqətə layiqdir. Yeri gəlmişkən, müəllifin tarixi həqiqəti əks etdirən bütün bu elmi nəticələri ilk mənbələrin faktiki materiallarına və elmi ədəbiyyatın tənqidi təhlilinə əsaslanır.

Monoqrafiyanın bütövlükdə məzmunu, o cümlədən ilk dəfə müəllif tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilən fakt materialları, həmçinin elmi nəticələr və ümumiləşdirmələr ali və orta məktəb dərsliklərinin, dərs vəsaitlərinin, monoqrafik araşdırmaların hazırlanması üçün mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Bütün yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı belə bir cəhəti də qeyd etmək istərdik ki, Şirinbəy Hacıəlinin “Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar” adlı monoqrafiyası çox mühüm elmi araşdırma olmaqla yanaşı, eyni dərəcədə gərəklı nəzəri-siyasi tədqiqatdır. Bu baxımdan müəllifin “Ön söz yazdığımız həmin əsəri müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığı ilə barışa bilməyən, özlərinin imperiya düşüncəsi və millətçi-şovinst niyyətləri ilə ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları ilə yaşayan xarici qüvvələrə, onların “zəhərləyib” irəli buraxdıqları nökr xislətli cızmaqaraçılara da tutarlı cavabdır.

Həç kimə sırr deyil ki, Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxmaq xülyası ilə yaşayan bəzi cızmaqaraçılar bu bölgənin tarixini təhrif etməyə, bu yerlərin əzəli və əbədi sahibləri olan türk - alban etnoslarının tarixən yaratdığı zəngin mədəniyyəti “özünüküləşdirməyə” çalışırlar. Monoqrafiyada göstərdiyi kimi, belələri (məsələn, Q.A.Melikişvili, T.Q.Papuaşvili, D.L.Musxelişvili, Q.Q.Mkrumyan, T.M.Aytberov, H.X.İbrahimov və bir çox başqaları) bu yolda çoxdan “külüng” vurur, öz bəd əməllərini indi də davam etdirir, xalqlarımız arasına nifaq salmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Onlar Şimal-Qərbi Azərbaycana, o cümlədən ölkəmizin dilbər guşəsi olan Şəki-Zaqatala torpaqlarına yiyələnmək xülyası ilə tarixi gerçəkliyi qəsdən təhrif edir, xülyasında olduqları “tarixi yaradır”, onu təbliğ edirlər. Hətta bu zaman bir-biri ilə toqquşur, didişir, biri digərini tarixi təhrif etməkdə suçlayır, daha dəqiq desək, bu torpaqların əsl sahibləri olan azərbaycanlıların və Azərbaycan dövlətinin varlığını “unudur”, torpaqlarımızı öz aralarında “bölüşdürür”, hərəsi özünə daha çox “pay götürməyə” çalışır.

Nə qədər acı olsa da, bəzi gürcü tədqiqatçıları tarixi dostluq ənənələrimizi tapdalayaraq Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını ta qədimdən, bəzən də erkən orta əsrlərdən Gürcüstan tərkibinə qatıldığını, bu ərazidə yaşayan qədim yerli əhalinin gürcülərlə bağlı olduqlarını uydurma faktlarla “sübut edən” qondarma bir “tarix” yaratmağa çalışırlar.

Erməni tarixçisi Q.Q.Mkrumyan gürcü “həmkarları”nın əleyhinə gedərək IX-XI əsrlərdə Şimal-Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş Şəki dövlətini idarə edən hakim sülalənin erməni mənşəli olduğunu iddia edir.

Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları uğrunda qeyri-elmi “çarşımalarda” irəli atılan T.M.Aytberov isə bu bölgənin tarixini başdan-başa avarlarla

əlaqələndirir, ümumiyyətlə Azərbaycanın bu bölgəsinin ən qədim sakinləri olan türkdilli əhalinin və alban mənşəli ingiloyların (gellərin) “sonradan köçürülmüş əhali qrupu” olduğunu iddia edir. Bununla ürəyi soyumayan T.M.Aytberov beynəlxalq konfranslara ayaq açıb öz cızmaqaralarını yayır, əmək açıb İran şovinistlərinə yalvarır, xarici dövlətləri Azərbaycana qarşı hərəkətə gəlməyə çağırır.

Qədim Alban tayfalarından biri olan saxurları “erməni mənşəli” görmək istəyən H.X.İbrahimov adlı birisi isə keçmiş Zaqatala dairəsində saxur dili və etnosunun hegemon mövqeyindən bəhs edir, sonra da bu diyarı özünün mənsub olduğu saxurlarla birlikdə ermənilərə “bağışlayır” və s. və i.a.

Lakin, bütün coğrafi cəhətlərdən, o cümlədən də şimaldan və qərbdən, tariximizə “hücum çəkən” saxtakarlar, elm dəlləlləri unutmamalıdır ki, Azərbaycanın öz tarixi torpaqlarını itirə-itirə gəldiyi dövr artıq başa çatmışdır. Bizə qarşı torpaq iddiası ilə cızmaqaralar yazanlar, tarixi abidələrimizi və əzəli torpaqlarımızı “öz abidələri” və “öz torpaqları” kimi qələmə verənlər unutmamalıdır ki, indi müstəqil Azərbaycan dövləti vardır. Azərbaycan xalqı öz dövlətinin ərazisində milli-mənəvi dirçəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Vaxtilə Moskvanın himayəsinə sığınan bəzi qonşu ölkə tarixçilərinin xüsusi niyyətlə saxtalaşdırdıqları Azərbaycan tarixi yenidən araşdırılır, tarixi Azərbaycan torpaqları barədə obyektiv həqiqətlər üzə çıxarılır.

Qonşu və qardaş xalqlarla aramıza nifaq salmağa çalışan mkrtumyanlar, musxəlişvililər, onlardan geri qalmayan İbrahimovlar, Aytberovlar və neçə-neçə belələri bilməmiş deyillər ki, Rusiya bu yerləri işğal etməzdən qabaq bizim bütün Cənubi Qafqazı idarə edən çox qüdrətli dövlətlərimiz olub. Və tarixdə Qafqaz Albaniyası adlı bir Azərbaycan dövləti də olmuşdur. Dünyada Şimali Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən Albaniyanın tarixini araşdıran bütöv bir albanşünaslar məktəbi də mövcuddur. Tanınmış albanşünasların isə hamıya məlum olan qənaəti belədir ki, Dərbənd və ətrafları da daxil olmaqla Dağıstanın böyük bir hissəsi, o cümlədən də müasir saxurların, avarların, ləzgilərin yaşadığı torpaqlar Qafqaz Albaniyasının, daha doğrusu Azərbaycanın ərazisinə daxil idi. Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədləri isə Qabırçı (İori) və Qanıq (Alazan) çaylarının yuxarılarına - başlanğıcına doğru uzanıb gedirdi. Qabırçı və Qanıq Azərbaycanın iç çayları idilər. Bu çayların vadiləri də həmişə Azərbaycan torpaqları olmuşdur...

Bütün dünyada tanınmış albanşünaslar bu qənaətə gəlmək üçün antik müəlliflərin - Strabonun, Plininin, Ptolemeyin, Tasitin və başqalarının məlumatlarını ələk-vələk etmişlər, arxeoloji qazıntı materiallarını, maddi mədəniyyət nümunələrini əsas götürmüşlər. Əsərindən bəhs etdiyimiz Şirinbəy Hacıəli də həmin mənbələrə, eləcə də məşhur albanşünasların əsərlərinə dönə-dönə müraciət edib. Nəticə eynidir, daha doğrusu antik müəlliflərin məlumatları bir daha təsdiqlənir: Albaniya İberianın şərq qonşusu idi. Albanlar İberiyalıda Kaspi dənizi arasındakı ərazilərdə yaşayırdılar. Albanların ölkəsi şərqdə Kaspi

dənizinə qovuşur, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddir. İlk mənbələrin təsdiq etdiyi bu elmi həqiqəti “görməyənlərə”, daha doğrusu görmək istəməyənlərə birçə sözümlər qalır: cənablar daha nə istəyirsiniz? Ya qonşuluğa yaraşmayan niyyətlərinizdən əl çəkin, ya da gedin tarixi İberiyanın sərhədlərini öyrənin və oradan şərqə doğru daş atmayın. Əgər atsanız, atdığınız daş müasir Gürcüstanın içərisinə, daha doğrusu tarixi Albaniyanın - Azərbaycanın ərazisinə düşəcək və özünü “borclu” qalacaqsınız! Siz bizdən yox, biz sizdən torpaq istəməli olacağıq! (Bizim isə qonşulara qarşı heç zaman belə niyyətimiz olmayıb!).

Ərazi iddiaçıları əgər bunlarla kifayətlənməyərək bir azda dərinə getsələr, görürlər ki, bəzi ilk mənbələrdə səhvən Kaspi qapıları adlandırılan və Albaniyaya məxsus olan Qafqaz qapıları da müasir Gürcüstan ərazisinə düşür. (Maraqlıdır ki, müasir Gürcüstanda, Msxeta yaxınlığında, indi də Kaspi adlı şəhər vardır!). Albaniya ərazisində Kas, Alban, Kambis, Kür kimi çaylar axırdı. Görkəmli tədqiqatçılar Alban çayını Alazanla eyniləşdirirlər. Və yaxud, Korneli Tasitə məxsus belə bir məlumatla da tanış ola bilərlər ki, imperator Neron özünün say-seçmə qoşunlarını Kaspi (yəni Qafqaz və ya Sarmat) qapılarına-albanlara qarşı başladığı müharibəyə göndərmişdi. Tariximizə qara yaxmağa çalışanlar əgər bütün yuxarıda göstərilənlərlə də kifayətlənməsələr, onda Ptolemeyə, onun məşhur “Coğrafiya”sına müraciət edə bilərlər. Onda görürlər ki, Albaniyanın İberiya sərhədində nə qədər şəhərləri, yaşayış məntəqələri varmış!

Bir sözlə, Şamaxıya qədər Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına göz dikən bəzi qonşu ölkə tarixçilərinə məsləhət görürdik ki, müasir Axmetadan şimalda, Alazan və İori arasındakı Alvani düzünün, Alvani-Samebo kəndinin, Alvani (Alaverdi) monastırının tarixini araşdırsınlar, arxeoloji qazıntı materiallarına, maddi mədəniyyət nümunələrinə elmi vicdanla yanaşsınlar, onda Qafqaz Albaniyasının tarixi keçmişini və sərhədlərini daha dərinədən öyrənsinlər!

Yeri gəlmişkən, Şirinbəy Hacıəli bütün bu məsələləri dərinədən araşdırmış, tarixi ardıcılığı pozmayaraq erkən orta əsr gürcü, erməni, ərəb mənbələrinə də müraciət etmişdir. Müəllif sübuta yetirir ki, antik müəlliflərlə yanaşı, “Kartlis tsxovreba” kimi qiymətli gürcü mənbəsi də daxil olmaqla, bütün bu daşıyan Şəki hökmdarları çox çətin şəraitdə öz müstəqilliklərini uğurla qoruyub saxlayırdılar. Şəki dövlətinin ərazisindən o tərəfdə, yəni qərbdə isə daha bir müsəlman dövləti - Tiflis müsəlman əmirliyi vardı. Adından da göründüyü kimi həmin dövlətin paytaxtı Tiflis şəhəri idi. Ərəb mənbələrinə görə Tiflis islamın sərhəd şəhəri idi...

Yeri gəlmişkən, bədxah qonşuların Şimal-Qərbi Azərbaycanın üzərinə qara örtük çəkmək istədikləri tarix də elə bu vaxtdan, daha doğrusu Xilafət dövründən başlanıb.

Məsələ burasındadır ki, təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq islamın və Peyğəmbər(ə)imizin prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi islam dininin təsir dairəsindən kənar qaldı. Beləliklə, ölkədə Şimali Azərbaycanda (Albaniyada)

dini ayrılıq baş verdi: çoxluq təşkil edən və ölkənin bütün ərazisinə yayılmış olan türk-müsəlman əhali; bir də, azlıq təşkil edən və əsasən Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrində yaşayan xristian albanlar. Elə bu vaxtdan da erməni və gürcü kilsələrinin alban kilsəsini və Albaniyanın qərbində yaşayan xristian əhalini öz dini-siyasi və etnik təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizəsi daha da gücləndi. Qərbi Azərbaycan islahatları ilə xristianlıq arasında ən kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. Zaman keçdikcə, Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın dağlıq bölgələrinin xristian əhalisi qriqoryanlaşdırılmağa və erməniləşdirilməyə başladı. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında yaşayan xristian əhalini isə gürcü kilsəsi öz təsir dairəsinə salmağa çalışırdı. Beləcə, Albaniyada baş vermiş dini ayrılıq nəticəsində erməni və gürcü feodallarının qonşu Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları dövrü başlanırdı. Qonşuların yeritdiyi siyasətin mahiyyəti belə idi: xristian albanları əvvəlcə erməni və gürcü kilsələrinin təsiri altına salmaq, sonra erməniləşdirmək və gürcüləşdirmək, daha sonra isə onların yaşadıkları Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən şimal-qərb bölgəmizi ələ keçirməyə çalışan o zamankı qonşular özlərinin bəd niyyətlərinə yetmək üçün əvvəlcə Bizans imperiyasını köməyə çağırırdılar. Bütün Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Bizans bu çirkin siyasətə qoşuldu. Lakin bundan bir şey çıxmadı. Avropa səlibçiləri də Cənubi Qafqaza “dövət olundu”. Bundan da heç nə çıxmadı. Belə olduqda, Dədə Qorqud dastanlarında “qara donlu kafirlər” adlandırılan məkrli düşmənlər daha məkrli siyasətə əl atdılar. Yurdun məhz bu bölgəsində, Şimal-Qərbi Azərbaycanda, qardaşı-qardaşla vuruşdurdular, qıpçaq türkünün oğuz türkünün üzünə qaldırdılar. [Bu gün o məkrli siyasətin iki canlı abidəsi - Qax rayonu ərazisindəki Qıpçaq kəndi ilə bir az aralıda - Şəki rayonundakı Daşüz (Dış Oğuz) kəndləri yeni “üz-üzə” dayanıb. Lakin bu dəfə qan qardaşları kimi! Xalq o dövrün qardaş qırğınları zamanı içərisindən su yerinə qan seli axıb gedən qobunu bu gün də öz xatirində Qanlı Qobu kimi yaşadır!].

Lakin yamanlıq o zamankı qonşuların özlərinə qaldı. Oğuz türkü, türk-islam birliyi Bizans imperiyasının və onları Cənubi Qafqaza dartıb gətirən “qara donlu kafirlərin” belini qırdı. Bütün orta əsrlər boyu Azərbaycan özünün hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrünü yaşadı. Azərbaycan-türk sülalələri Sacilər, Eldənizlər, Şirvanşahlar, Elxanilər (Hülakülər), Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar təkcə Azərbaycanın, habelə Cənubi Qafqazın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində mühüm rol oynadılar. Qafqaz, şimalı-cənublu, türk-islam dünyasına daha sıx bağlandı. Bütün bu yüzilliklər ərzində Yurdun şimal-qərb torpaqları da Azərbaycan türk imperiyalarının tərkibində qaldı...

...XVIII yüzilliyin sonlarından başlayaraq Rusiyanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində bütün Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan, tarixin ən qanlı burulğanına salındı. İşğalçılar Qərbi Azərbaycanın xristian-alban əhalisini “din qardaşlığı

pərdəsi altında şirnikləndirərək müstəmləkəçilik alətinə çevirdilər. Rusiya eyni siyasətlə, həm də ərazi vədləri ilə şirnikləndirərək gürcü və erməni feodallarını da silahlandırıb Azərbaycan türklərinin və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin üzərinə qaldırdı. Türk-müsəlman xalqlarına qarşı 200 ilə qədər davam edən soyqırımları dövrü başladı...

XIX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycan Rusiya ilə qacarlar İrani və Türkiyə arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya ordusunun hərbi əməliyyatlarına başçılıq edən erməni və gürcü generalları (madatovlar, sisianovlar və b.) işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından daha çox “pay” qoparmaq ümüdü ilə ölkəmizin dinc əhalisini qəddarcasına məhv etməyə başladılar.

Beləliklə, Şimal-Qərbi Azərbaycan XVIII yüzillikdən başlayaraq yağılara qarşı hər qarış Vətən torpağı uğrunda ölüm-dirim müharibələri meydanına çevrildi. Şəki xanlığı, İlisu sultanlığı, Car-Balakən camaatları qərb tərəfdən Vətənimizə soxulmağa çalışan təcavüzkarların qarşısına keçilməz sədd çəkildilər. Hacı Çələbi xan, Ümmə xan, Səlim xan, Daniyal sultan Yurdun bu bölgəsində türk-islam birliyinin gücünü düşməyə layiqincə göstərdilər. Qanlı general Sisianovun bu yerlərdən Azərbaycan torpaqlarına soxulmaq planları puça çıxdı...

...Rusiya əsarəti dövründə müstəmləkəçilik siyasətinin bütün üsulları Şimal-Qərbi Azərbaycanda sınaqdan çıxarıldı: Qafqaz Albaniyası dövründən başlayaraq yüzillərlə dostluq şəraitində yaşayan Azərbaycan türkləri-muğallar, ingiloylar, avarlar, saxurlar arasına nifaq salmaq siyasəti yeridildi; xristianlaşdırma (pravoslavlaşdırma), gürcüləşdirmə və ruslaşdırma siyasətinin ən kobud və ən “incə” metodları işə salındı; müsəlman kimi doğulan, ömür sürən və dəfn olunan ingiloyun qəbirdən çıxarılıb “xristian adətləri ilə yenidən dəfn olunmasından” tutmuş, geniş torpaq sahələri və imtiyazlar paylaşmaq yolu ilə xristianlığı yaymağa qədər bütün iyrənc vasitələrdən istifadə olundu; əsrlərlə müsəlman olan və Rusiya müstəmləkəçilərinin özlərinin də dəfələrlə “müsəlman-ingiloylar” kimi siyahıya aldıkları ingiloylar, işğaldan o qədər də keçməmiş birdən-birə “pravoslav gürcülər” kimi qeydiyyata alındılar; qədim alban məbədləri “təmir edildi” və dönüb oldu “gürcü pravoslav kilsələri”; Şimal-Qərbi Azərbaycanın az qala bütün kəndlərində kilsələr tikilməyə başlandı. Bir sözlə, Şimal-Qərbi Azərbaycanda qədim alban etnosu olan müsəlman ingiloyları xristianlaşdırmaq (pravoslavlaşdırmaq) yolu ilə burada yeni bir etnos-gürcü etnosu yaratmaq siyasətinə başlandı. Lakin ingiloyların böyük əksəriyyətinin inadlı müqavimətinə səbəb olan bu siyasət iflasa uğradı. Qax rayonu ərazisindəki bəzi kəndlər istisna edilməklə bölgənin alban-ingiloy əhalisi öz mənşəyini, dinini və adət-ənənələrini qoruyub saxladı...

...Şimal Qərbi Azərbaycanda yeni etnos yaratmaq siyasəti Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirildi. Qondarma Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (1922-1936) dövründə, məlum səbəblərə görə, Cənubi Qafqazda digər müttəfiq respublikalara nisbətən Azərbaycanın mövqeyi xeyli zəiflədi. Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları qaldırıldı. Məhz bu dövrdə Qanığın

sağ sahilindəki Şirək yaylasındaki torpaqlarımızı da itirdik. [Burada Azərbaycanın qışlaq yerləri XX əsrin 30-cu illərində qalırdı!]. Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən də Şimal-Qərbi Azərbaycanın tarixi ərazilərindəki çoxsaylı abidələrimiz, o cümlədən qədim məscidlərimiz islam dininə qarşı mübarizə pərdəsi altında yerlə yeksan edildi. [50-ci illərin əvvəllərində Tiflisdəki məşhur Şah Abbas məscidi də bir an içərisində partladılaraq yerlə yeksan edildi; 13-14 yaşlı yeniyetmə ikən həmin hadisənin şahidi olmuş bu sətirlərin müəllifi o vandalizim aktını indiyədək unutmamışdır!]. Kəsə yerindən, son iki yüz il ərzində Qanığın sağ sahilindəki ərazilərimiz də itirildi. Sərhəd gəlib Mingəçevirə dirəndi...

...Şimal Qərbi Azərbaycanda suyu bulandıрмаğa çalışan qüvvələr öz bəd əməllərindən, tarixi dostluq münasibətlərimizin pozulmasına yönəlmiş çirkin niyyətlərindən bu gün də əl çəkməmişlər. Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı pozuculuq işləri yenə də davam etdirilməkdədir. Ən maraqlısı da budur ki, H.X.İbrahimov, T.M.Aytberov kimiləri hazırda başqa dövlətin ərazisində yaşaya-yaşaya Azərbaycandakı avarlar və saxurların əvəzinə gözlərindən qan-yaş tökürlər, necə deyirlər, özlərinə umac ova bilmir, özgəsinə əriştə kəsirlər. Bu azmış kimi, bəzi fitnəkarlar əllərinə fürsət keçdikdə bu bölgədə, xüsusilə gənclər arasında, antiazərbaycan təbliğatı aparır, pozucu ədəbiyyat yaymaqdan da çəkinmirlər.

Bölgə gənclərinin təhsil almaq pərdəsi altında qonşu dövlətlərə aparılıb antiazərbaycan ruhunda tərbiyə olunması, milliyyətini, dinini və soyadını dəyişdirdikdən sonra geri qaytarılması “ənənəsi” yenə də davam edir. Yaxın keçmişdə müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi çətinlikləri ilə bağlı olaraq belələrindən ötrü, müvəqqəti də olsa, münbit şərait yaranmışdı. Bundan istifadə edən xarici emissarlar müsəlman-ingiloy kəndlərində yenidən xristianlığı (bu dəfə baptizmi!) yaymağa çalışır, bəzən bütöv ailələrin milliyyətini də dəyişdirməyə müvəffəq olur, süni surətdə yeni “etnos” yaratmağa çalışırdılar. Təəssüf ki, bu yolda indinin özündə də “tər tökürlər”...

...Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya birliyi dövlətlərinin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı barədə beynəlxalq hüquq normalarına öz sədaqətini nümayiş etdirir. Prezident İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin Gürcüstanla dostluq və qardaşlıq siyasətini uğurla davam etdirir. Azərbaycan onunla həmsərhəd olan qardaş ölkə ilə bağlı mehriban qonşuluq siyasəti yeridir və bu münasibətləri daha da dərinləşdirməyə çalışır.

Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı qədim və mehriban qonşuluq əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, prezidentlərimiz arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətləri bunun bariz nümunəsidir. Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəməri Azərbaycanın Gürcüstana olan qardaşlıq münasibətlərinin parlaq rəmzidir. Azərbaycan və Gürcüstanı qarşıda qlobal əhəmiyyətli yeni layihələr gözləyir. Cənubi Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın qorunub saxlanması Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun həlledici rol oynaması gözdə tək-tək bədxahların çirkin

niyyətləri bizi əsla narahat etmir! Onlar, həmişə olduğu kimi, qara niyyətləri ilə birlikdə tarixin çevriləcəklər!...

Kölgələr günorta vaxtı yox olur. Azərbaycan-Gürcüstan dostluğu möhkəmləndikcə, ölkələrimiz və xalqlarımız arasındakı qardaşlıq əlaqələri daha da dərinləşdikcə Şimal-Qərbi Azərbaycana bəd niyyətlə gələn emissarlar da, müvəqqəti olaraq onların toruna düşən dönüklər də yox olub gedəcəklər. Bütün əvvəlki tarix boyu belə olub, indidən sonra da belə olacaq! Buna inanmayanlar Şirinbəy Hacıəlinin tədqiqatı ilə yaxşı-yaxşı tanış olsunlar!

Özü də bu tədqiqat doğma Yurda könüldən-candan bağlı olan azərbaycanlının, həm də ingiloy köklü Azərbaycan vətəndaşının araşdırmasıdır!

YAQUB MAHMUDOV
tarix elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi

I FƏSİL

İNGİLOYLARIN ETNİK MƏNŞƏYİ VƏ YAŞADIQLARI TARİXİ ƏRAZİLƏR

1. Mənşəyi təhrif olunmuş etnos

Azərbaycan Respublikasında yaşayan və Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində iştirak edən etnik qruplardan biri də ingiloylardır. Qafqaz Albaniyası etnoslarından birinin nəsiləri olan ingiloylar hazırda Azərbaycanın şimal-qərb zonasında - Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının ərazisində yaşayırlar. İngiloyların cüzi bir hissəsi də Türkiyədə və Gürcüstanda məskunlaşmışdır.

İngiloyların əksəriyyəti müsəlman (sünnü), bir qismi isə pravoslavdır. Əvvəllər müsəlman olan pravoslav ingiloylar XIX əsrin II yarısında xristianlaşdırılmışlar.

İlk mənbələrin məlumatına görə, XIX əsrin 60-cı illərində Əliabad kəndindən 40 ailə Rusiya imperiyasının zorla xristianlaşdırma siyasətinə etiraz əlaməti olaraq köçüb Türkiyəyə getmişlər. Hazırda onların nəsiləri Adana vilayətinin Ceyhan ilçəsindəki Dağıstan kəndində yaşayırlar. XX əsrin 30-cu illərində isə Qorağan kəndində yaşayan xristian ingiloyların əksəriyyəti Gürcüstanə köç edərək Tsiteltskaro rayonunda (52, s. 156-204) Samtatskaro (əvvəlki adı Anaqar Qorağan) kəndində məskunlaşmışlar. Doğma yurddan və etnosdan ayrı düşmələrinə baxmayaraq, hər iki kəndin əhalisi özlərinin Azərbaycan etnosu olduqlarını unutmamışlar.

İngiloy dili dilçilikdə bir qayda olaraq, gürcü dilinin şərq dialektinə daxil edilir (113, s. 43;86)

Tarixşünaslıqda ingiloyların mənşəyi problemi, “ingiloy” etnoniminin yaranması və etimologiyası ilə bağlı məsələlər bir-biri ilə sıx surətdə bağlı öyrənilib, biri digərinin cavabında başlıca dəlil-sübut kimi götürülüb. Son dövrlərdə tarixşünaslıqda (XIX-XX əsrlər) nisbətən geniş yayılmış konsepsiyaya görə ingiloylar “müsəlmanlaşmış gürcülər” hesab olunurdular. XIX əsrin ortalarında Rusiya tarixşünaslığında konkret məqsədlə formalaşdırılmış olan bu konsepsiya gürcü tədqiqatçıları tərəfindən böyük dəstək alaraq daha da inkişaf etdirilmişdir.

1835-ci ildə Platon Zubov “ingalo”ları islamı qəbul etmiş gürcülər kimi təqdim etdi (96, s. 200-202). 1841-ci ildə D.Y.Zubaryev “yengilo”ları “yeni yerə köçürülmüşlər” mənasında müsəlmanlaşmış gürcülər kimi qələmə aldı (95, s. 552). 1846-cı ildə isə O.İ.Konstantinov “yerli əhali olan gürcüləri (yəni ingiloyları - Ş.H.) “yeni ləzgilər” mənasında “engiloy” adlandırdıqlarını” yazırdı (106, s. 376-377).

XIX əsrin 60-cı illərində Zaqatala dairəsinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrin müəllifi A.F.Poserbski “ingiloy”ları müsəlmanlaşmış gürcü, “ingiloy”

etnonimini isə “yeni dən döndərilmişlər” (“новообращенный”) kimi izah edirdi (137, s. 17). Eyni fikir sonralar N.Dubrovin (89, s. 590-591), A. fon-Plotto (143, s. 7), İ.Lineviç (110, s. 2), M.Q.Canaşvili (84, s. 249-250), Y.Veydenbaum (74, s. 70), K.F.Qan (78, s. 57), P.P.Nadeldin (124, s. 381-382), Məhəmməd həsən Baharlı (75, s. 24, 53) və b. müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapdı. Göstərilən fikir, habelə, XX əsrdə həmin problemlə məşğul olmuş başqa tədqiqatçıların əsərlərində də təsbit olunmaqla yanaşı, çoxsaylı ensiklopediyalara, müxtəlif soraq-məlumat kitabçalarına da daxil edilmişdir.

Hakim konsepsiyaya görə “ingiloy” (“yengeloy”) etnonimi türk mənşəli olub “yeni dən döndərilmişlər” və ya “yeni yol” deməkdir. “İngiloy” etnonimi ilk dəfə yazılı mənbələrdə XVIII əsrin sonlarında qeyd olunduğundan, həmin etnonimin yaranma tarixi də bu yüzilliyə - XVIII əsrə aid edilir (64, s. 252). İngiloyların danışq dili gürcü dilinin şərq dialekti hesab olunduğundan və islamdan əvvəl onların xristian olmaları əsas götürülərək bu etnosu, bir qayda olaraq, gürcü hesab edirdilər. Bütün bunlardan belə bir yanlış nəticə çıxarıldı ki, XVIII əsrdə “yeni dən döndərilmiş”, yəni müsəlmanlaşmış gürcülər guya “yengeloy” (ingiloy) adlandırılmışlar. Zaqatala zonasının qədim etnoslarından biri olan ingiloyları əsas götürərək bir sıra tədqiqatçılar isə, hətta, Alazan vadisindəki ərazilərin də guya əzəli Gürcüstan torpaqları olduğunu iddia etməyə başlamışdılar. Qısa şərhini verdiyimiz bu konsepsiya sonralar bu və ya digər “faktlarla zənginləşdirilərək” daha da “inkişaf etdirilmiş” və son 150 illik tarixşünaslıqda geniş yayılmışdır.

Tədqirəlayiq haldır ki, son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində yuxarıda qeyd olunan ənənəvi konsepsiyada ciddi qüsurlara yol verildiyi, bir çox tarixi faktların təhrif olunduğu, qəsdən saxtalaşdırıldığı, elmi əsası olmadığı aşkar edilmişdir. Bu isə problemə yeni baxışların formalaşmasına təkan vermişdir.

Məlum konsepsiyada yol verilmiş təhriflərin bəzilərinə diqqət yetirək. Yuxarıda qeyd etdik ki, göstərilən konsepsiyanın tərəfdarları “yeni dən döndərilmiş” və ya “yeni yol” tərkibinin guya “yengeloy” etnonimini əmələ gətirdiyini iddia edirlər. Lakin yuxarıda göstərilən tərkiblərin müqayisəsi nəticəsində bunlar arasında hər hansı bir rabitənin, qanunauyğunluğun, məntiqin olmadığı, sadəcə olaraq, hətta üst-üstə düşmədiyi aydın olur. Etnonimin əvvəlindəki “yenge” (və ya “yen”) hissəciyinin “yeni” mənasında olduğunu qəbul etsək belə, etnonimin sonundakı “loy” (və ya “geloy”) hissəsinin “döndərilmiş”, “yol” və ya “yola gəlmiş” mənası ifadə etməsi mümkün deyil. Çünki “loy”-un əksinə oxunuşu istisna olmaqla, “yol”a çevrilməsi heç bir qanunauyğunluqla izah oluna bilməz. Həmin konsepsiyadan göründüyü kimi, etnonimin yaranması ingiloyların islamı qəbul etməsi ilə əlaqələndirilir. Tarixdən isə məlumdur ki, ingiloyların islam dinini qəbul etməsi prosesi XVII əsrin əvvəllərində başa çatmışdır. Deməli, etnonimin yaranması da müvafiq dövrə təsadüf etməlidir.

İngiloyların guya mənşəcə gürcü, onların məskunlaşdığı Alazan boyu ərazilərin isə əzəli Gürcüstan torpaqları olması fikri tarixin kobudcasına təhrif olunmasından başqa bir şey deyildir. Hətta ənənəvi konsepsiyanın qatı tərəfdarları belə Alazan boyu ərazilərin Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olduğunu və yerli əhalinin (yerlərin) heç də gürcü olmadığını, çox sonralar assimilyasiyaya uğradılaraq zorla gürcüləşdirildiyi fikrini qəbul edirlər. Orta əsr gürcü mənbələrinin də təsdiq etdiyi bu fikir nəinki elmdə qəbul olunmuşdur, hətta desək ki, tarixşünaslığa da ilk dəfə məhz gürcü tədqiqatçıları tərəfindən gətirilmişdir, yanılmazdır. Əsl həqiqətdə tarixi faktlar ingiloylar arasında assimilyasiya prosesinin başa çatmadığını və bu prosesin yalnız nisbətən dil amilində özünü büruzə verdiyini sübut edir.

Məlum həqiqətdir ki, assimilyasiya prosesi etnik özünüdərk, mədəniyyətin və dilin dəyişilməsi nəticəsində başa çatmış, hesab olunur. İngiloylar isə etnik mənsubiyyətlərini, habelə gürcü mədəniyyətindən köklü surətdə fərqlənən, həm də ümumazərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan maddi və mənəvi mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Nisbətən ciddi dəyişikliyə məruz qalmış ingiloy dilində isə arxaik dilin izlərinə kifayət qədər çox rast gəlinir. Yuxarıda qeyd etdiklərimiz məlum konsepsiyanın başlıca müddəalarının qeyri-elmiliyini kifayət qədər aşkara çıxardığından əlavə dəlillərə heç bir lüzum görmürük.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud konsepsiyanın ən çox dəstək aldığı gürcü tarixçilərindən T.Q.Papuaşvilinin problemə başqa səpgidə yanaşması, özlüyündə bu konsepsiyanın əsaslarının heç də möhkəm olmadığını sübut etdi. Mahiyyətcə mövcud konsepsiyadan kənara çıxmayan T.Q.Papuaşvilinin gətirdiyi yenilik “yengeloy” etnoniminin guya XVIII əsrdə yaranmış Yengian kəndinin adından əmələ gəldiyini söyləməsi idi. Tanınmış gürcü tarixçiləri sırasında özünəməxsus mövqeyi ilə seçilən T.Q.Papuaşvilinin bu “yeniliyi” əslində məsələni bir qədər də qəlizləşdirmiş oldu. Çünki etnonimin “Yengian” oykonimindən yarandığını qeyd edən müəllif bu oykonimin etimologiyasını verməkdə çətinlik çəkir. Digər tərəfdən, müəllif heç bir mənbəyə istinad etmədən Yengian kəndinin XVIII əsrdə yarandığını qeyd etməklə ciddi səhvə yol verir (131, s. 189). Hər halda, Yengian kəndi XVIII əsrin I yarısına aid gürcü mənbəsində xatırlanır və sənəddən (Gürcü çarı Konstantinin müvafiq fərmanı) bu kəndin ən azı XVI əsrdə mövcud olduğu aydın olur (3, s. 1132). Hətta qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, heç vaxt ingiloyların siyasi, iqtisadi, dini, inzibati mərkəzi olmamış Yengian kəndinin adından yayılma arealı böyük bir ərazini əhatə edən, kifayət qədər böyük bir etnosun adının formalaşması mümkün deyildir.

İngiloy problemi ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olmuş tədqiqatçılar arasında Azərbaycan alimi Q.Ə.Qeybullayev ilk dəfə ənənəvi konsepsiyadan tamamilə imtina edərək onun elmi tənqidini vermiş və yeni fikir irəli sürmüşdür. Toponimika materialları əsasında tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinə aydınlıq

gətirməyə çalışan Q.Ə.Qeybullayev ingiloyları Qafqaz Albaniyasının etnoslarından olan qədim gell tayfaları ilə əlaqələndirmişdir. Toponimika materialları ilə yanaşı bir sıra tarixi faktlara da müraciət edən Q.Ə.Qeybullayev “yengelo” etnoniminin etimologiyasını “yeni gellər” kimi izah edir (79, s. 169).

2. “İngiloy” etnonimi haqqında

“İngiloy” etnoniminin etimologiyasını açmaq üçün ik növbədə etnosla bağlı yaranmış etnonimin hər üç variantına, daha doğrusu “ingiloy”, “ingilo” variantlarına diqqət yetirək. Ənənəvi konsepsiya etnoniminin məhz bir variantı - “yengelo” variantı üzərində qurulduğundan onun birinci yarandığı ehtimal olunur. Əslində isə etnonimin Azərbaycan, gürcü və rus dillərinə səslənməsindəki cüzi müxtəliflik hər üç dilin qrammatik qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Etnoqrafiyadan məlumdur ki, hər hansı etnosun özünü bir cür, qonşu etnosların isə onu başqa cür adlandırması geniş yayılmış haldır. Bu da məlumdur ki, müəyyən bir etnosu göstərən etnonim həmin etnosun dilinin qrammatik normalarına uyğun yaranır. Habelə müəyyən bir etnonim müxtəlif etnoslar tərəfindən onların öz dillərinə uyğun olaraq da dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, gürcü etnosunun nümayəndələri özlərini “kartvel”, ruslar “qruzin”, azərbaycanlılar “gürcü” adlandırırlar. Bu baxımdan Azərbaycan dilində “yengelo” kimi səslənən etnonimin gürcü dilində “ingilo” formasında ifadə olunması mümkündür. Nəzərə alsaq ki, gürcü əlifbasında “y” hərfi yoxdur və onun yerinə çox vaxt “i” hərfi işlənir, məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirmiş olarıq. Qeyd etmək lazımdır ki, ingiloyların müasir danışıq dilində “y” səsinin olmamasına baxmayaraq, etnosun özünü “ingiloy” adlandırması da müəyyən maraq doğurur. Məsələyə bu kontekstdən yanaşdıqda etnonimin hər üç variantının təxminən eyni vaxtda yarandığı aydın olur. Digər tərəfdən, etnonimin meydana gəlməsinin konkret tarixi hadisə ilə (ingiloyların islamı qəbul etməsi ilə) əlaqədar olması hər üç variantın eyni vaxtda yaranmasını şərtləndirən başlıca amildir. Deməli, etnonimin etimologiyasını verərkən onunla bağlı yaranmış üç variantdan hansısa birinə üstünlük verilməsi düzgün deyil və hər üçünə eyni mövqedən yanaşılmalıdır. Məsələyə bu aspektdən yanaşmaqla, biz eyni zamanda ənənəvi konsepsiya əsasında etnonimin (“yengilo”) türk dilində izah olunmasına etiraz edən tədqiqatçıların da (126, s. 102) mövqeyini nəzərə almış olarıq.

“İngiloy” etnoniminin etimologiyasını açmağa çalışmış tədqiqatçıların hamısı bu etnonimin iki tərkibdən ibarət olduğunu təsdiqləyir: “yeni-dən döndərilmişlər”, “yeni yol”, “yeni gellər” və s. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün hər şeydən əvvəl etnonimi aşağıdakı formalarda tərkiblərə bölək:

Birinci variant: Yenge-loy, ingi-loy, ingi-lo

İkinci variant: Yen-geloy, in-giloy, in-gilo

Yuxarıda birinci variantla bağlı fikirlərimizi açıqladıq və bu tərkibdə etnonimin heç bir məna kəsb etmədiyini qeyd etdik. İkinci varianta gəldikdə isə tərkiblərdən göründüyü kimi, bu halda etnonim müəyyən məna ifadə edir. İlk növbədə etnonimin hər üç formasının kökündə duran “giloy” (“gelay”) tərkibinə diqqət yetirək. Bilavasitə ingiloylara istinad edərək Q.Ə.Qeybullayev haqlı olaraq yazır: “Çox güman ki, ilk öncə nəslə qəbilə dövründə hər bir qəbilənin tarixən təsdiqlənmiş və hazırda mövcud etnonimlərin kök və ya ilk komponentində saxlanmış təkhecalı-qısa adı vardır” (79, s. 53). Problemə bu kontekstdən yanaşdıqda etnonimin kökündə duran “giloy” tərkibinin etnosun ilk adını özündə əks etdirdiyini, “in” (“yen”) hissəciyinin isə kökə əlavə olunmuş sözləni və ya söz olduğu aydınlaşır. Q.Ə.Qeybullayev toponimlər və bir sıra tarixi mənbələrin müqayisəsi əsasında “gelay”u gəllərlə əlaqələndirir (79, s. 167-173). “Giloy”-“gelay” tərkibinin məlum “gel” etnonimi ilə bağlılığı göz önündədir.

Bilavasitə ingiloylar haqqında ilk yazılı məlumatlara XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rusdilli mənbələrdə, daha doğrusu, Qafqaza göndərilmiş Rusiya generallarının hərbi raportlarında (bax: AKAK) rast gəlinir. XVII-XVIII əsr mənbələrində isə ingiloylar Yenisel və ya İnisel əhalisi, yaxud tayfası kimi təqdim olunur (23a, s. 24; 14, s. 23; 45, s. 54). Orta əsr gürcü mənbələri əsasında Gürcüstanın tarixi-coğrafiyasını qələmə almış XVIII əsr müəllifi Vaxuşti Baqrationinin məlumatlarından isə aydın olur ki, qədim hər tayfalarının məskunlaşdığı Hereti ölkəsinin bir hissəsi, başqa sözlə, solsahtil Alazan vadisi Yenisel (Eliseni - V.B.) nahiyəsi adlanırdı (10, s. 101). Yazılı mənbələrdə hər tayfaları haqqında son məlumatlar XV əsrin II yarısına aiddir (9, s. 130-131). 1616-cı il hadisələrindən bəhs edən İsgəndər Münşi Alazan vadisində (daha doğrusu, müasir Əliabad qəsəbəsi ərazisində xarabalıqları qalmış Zəyəm şəhərində) yaşayan Yenisel (Enisel) tayfasını gürcülərdən ayıraraq müstəqil etnos kimi təqdim edir (23^a, s. 24). XVIII əsr müəllifi Yesai Həsən Cəlalıyanda, habelə Osmanlı sultanlarının XVIII əsrdə verdiyi fərmanlarda ingiloylar “İnisel əhalisi” kimi qeyd olunmuşlar (14, s. 23; 45, s. 54). Faktlardan göründüyü kimi, XV əsrdən sonra herlərin (digər mənbələrdə gəllər) bir qismi əvvəlcə, daha dəqiq desək, XVI-XVII əsrlərdə “İnisel-Yenisel tayfası”, XVIII əsrin sonlarından etibarən isə ingiloy (yengelay) adlandırılmışlar.

Qədim və orta əsr yazılı mənbələrə müraciət etməzdən əvvəl, qeyd etmək istərdik ki, müasir tədqiqatçılardan M.Q.Canaşvili, Q.A.Melikişvili, V.Dondua və Q.Ə.Qeybullayevin ayrı-ayrılıqda gəldikləri nəticələr əsasında da ingiloyların qədim gel tayfaları ilə bağlılığını göstərmək mümkündür. Belə ki, Q.Ə.Qeybullayev ingiloylarla-gəllərin (79, s. 168-170), V.Dondua ingiloylarla-gürcü mənbələrində qeyd olunan erlərin (herlərin) (87), M.Q.Canaşvili və Q.A.Melikişvili isə herlərlə-gerrlərin (10, s. 131, qeyd 421; 116, s. 125) eyni tayfa olduğunu qeyd edirlər. Hətta ənənəvi konsepsiya əsasında ingiloyları “gürcülərdən dönmə” hesab edən tədqiqatçıların özləri də ingiloyların herlərlə (gəllərlə)

bağlılığını qəbul edirlər. Belə ki, tarixi inkişafın heç bir mərhələsində gürcülərin ingiloyların elliklə sakin olduğu solsahil Alazan torpaqlarına axını, burada kütləvi surətdə məskunlaşmaları ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Ənənəvi konsepsiyanın tərəfdarları da “gürcüdən dönmə” dedikdə assimilyasiyaya məruz qalaraq gürcülənmiş yerli əhalini-herləri (gelləri) nəzərdə tuturlar (129, s. 118; 122, s. 23; 33, s. 42, qeyd 4)¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingiloyların soy-kökündə dayanan və qədim yunan mənbələrində “gel” (Strabon, Plutarx) və ya “gerr” (Ptolemey) adlanan bu etnos orta əsr erməni mənbələrində “xel” (VII əsr erməni coğrafiyası) və ya “xer” (“Kartlis tsxovreba”nın erməni dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsi), ərəb mənbələrindən “filan” və ya “cilan” (Bəlazuri, İbn-Xordadbeh, Yəqubi, İbn əl-Fəqih), gürcü mənbələrində isə “her” (“Kartlis tsxovreba” külliyyatı) adı ilə təqdim olunmuşdur. Düzdür, bəzi tədqiqatçılar qeyd olunan etnonimlərin eyni bir etnosa aid olduğu fikrini qəbul etmirlər. Məsələn, Q.Ə.Qeybullayev gürcü mənbəsində qeyd olunan herləri gellərlə deyil, Azərbaycanın şimal-şərqində məskunlaşmış qız və haputlarla əlaqələndirir (79, s. 161). V.F.Minorski isə ərəb mənbələrində qeyd olunan Filan/Cilan ölkəsini latın (Lupeniya), erməni (Lipin) və alban mənbələrində Lpiniya kimi göstərilən ölkə ilə müqayisə edir (30, s. 138, qeyd 80). Bununla belə onlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün əsaslı bir konkret tarixi fakta istinad edə bilmirlər. Bundan əlavə, ayrı-ayrı tədqiqatçılar Ptolemeyin qeyd etdiyi gerrləri, Strabon və Plutarxın yazdığı gellərlə eyniləşdirirlər (2, s. 24); İ.H.Əliyev “Gelda” toponimini gellərlə əlaqələndirir (58, s. 104); Q.Ə.Qeybullayev erməni mənbəsində adı çəkilən xelləri gellərlə eyniləşdirir (79, s. 168); S.A.Kovalevskaya Herodotun Skif ölkəsindən (Skifiyadan) şərqdə yerləşdirdiyi gelon tayfalarını, ərəb mənbələrində qeyd olunan filan/cilan tayfalarını gellərlə (Gelda) eyniləşdirir (105, s. 33); Alman tədqiqatçısı Markvart ərəb mənbələrindəki filan/cilan tayfalarını yunan mənbələrinin məlumat verdiyi gellərlə eyniləşdirir (30, s. 138); M.Q.Canaşvili və Q.A.Melikişvili gürcü mənbələrində geniş məlumat verilən herlərlə Ptolemeyin qeyd etdiyi gerrləri eyniləşdirir (10, s. 131, qeyd 421; 116, s. 125).

Göründüyü kimi, “ingiloy” etnonimini izah etmək üçün, eyni zamanda, ingiloyların etnogenezinin-tarixi mənşəyinin, habelə etnogenezlə sıx bağlı olan tarixi coğrafiya məsələlərinin araşdırılması tələb olunur. Tarixi coğrafiya məsələləri dedikdə, etnosun məskunlaşdığı yerlərin-coğrafi ərazinin öyrənilməsi, onun siyasi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Yazılı mənbələrdə gellərin Qafqaz Albaniyasında yaşayan 26 tayfadan biri olduğu qeyd olunur (2, s. 18). ingiloyların məskunlaşdığı Alazan vadisi ərazilərinin isə Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olduğu elmə məlumdur. Hətta sözü gedən ərazilərin guya Gürcüstan torpaqları olduğunu iddia edən tədqiqatçıların özləri belə qədim yunan, orta əsr erməni, gürcü, alban və ərəb mənbələrinin verdiyi

məlumatlarla hesablaşmağa məcbur olaraq, Alazan vadisi ərazilərinin qədimdə Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olduğunu bir tarixi fakt kimi qəbul edirlər.

3. Qədim gellər (gel-gerr/hel-herr) yunan mənbələrində

Qədim yunan müəlliflərinin gellərlə (bəzi ədəbiyyatda “hel”) bağlı məlumatları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir. Strabon (e.ə. 64-b.e. 24-cü illəri) yazırdı: “Pompeyi yürüşdə müşayiət edən və albanlar ölkəsinə gələn Feofan söyləyir ki, skif tayfaları olan gellər və leqlər amazonkalar və albanlar arasında yaşayırlar; bu ölkədə həmin tayfalarla amazonkaların arasında Mermodalida çayı axır” (2, s. 18; Strabon, XI, 7, 1). Gellər haqqında Plutarxın qeydləri məzmunca Strabonun məlumatına yaxın olub, hər iki müəllifin eyni mənbədən istifadə etdiyini sübut edir: “Amazonkalar Qafqazın Hirkan dənizindək uzanan hissəsində yaşayırlar. Lakin onlar bilavasitə albanlarla qonşu olmayıb, onların arasında gellər və leqlər yaşayır. Onlar hər il bu tayfalarla Fermodont çayında görüşür və onlarla birlikdə iki ayı keçirirlər, sonra isə öz ölkəsinə çəkilib kişilərsiz müstəqil yaşayırlar” (4, s. 62; Plutarx, Pompey, XXXV). K.Ptolemey “Coğrafiya dərslisi” əsərində yazırdı: “...Xəzər dənizi boyunca-Udlar, Olondlar, İsondlar və Gerrlər yaşayır...” K.Ptolemey habelə xüsusi coğrafi koordinatlar əsasında tərtib etdiyi dünya xəritəsində Qafqaz Albaniyasında Gerr çayı və Gelda şəhərini qeyd edir (24, s. 242-243; Ptolemey, k. V, qf. 8, 11). Strabon Midiyadan bəhs edərkən burada yaşayan tayfalar arasında gel tayfalarını qeyd edir: “...Bu dağların yamacında dənizdən ta son zirvəsinədək kiçik sahədə, albanların və ermənilərin bir hissəsi yaşayır, lakin yamacın böyük hissəsini gellər, kadusilər, amardlar, vitilər və anariaklar tutur” (Strabon, XI, 7, 1). IV əsr müəllifi Rufi Fest Avien də Midiya çarlığında yaşayan ger tayfasını qeyd edir: “... orada Atropatinlər, Gerlər və Mardlar yaşayır” (26, s. 360).

Bütün bu məlumatlardan görüldüyü kimi, qədim yunan müəllifləri gellərin iki regionda-Qafqaz Albaniyasında və Midiyada (Atropatənada) məskunlaşdıklarını qeyd edirlər² Gellərin bir hissəsinin Midiyada Xəzər dənizinin cənub-qərbində, kadusilərin qonşuluğunda müasir Gilan rayonunda məskunlaşdıkları şübhə doğurmur. Lakin qeyd olunan mənbələr əsasında Qafqaz Albaniyasında yaşayan gellərin konkret hansı ərazilərə sahib olduqlarını müəyyənləşdirmək xeyli çətindir.

Strabon və Plutarxın məlumatlarında gellərlə yanaşı qeyd olunan leqlər və amazonkalar əsasında gellərin məskunlaşdığı ərazilərlə bağlı bəzi ümumi nəticələr çıxarmaq mümkündür. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Plutarxın amazonkaların hər il gellər və leqlərlə Fermodont çayı sahilində iki ayı keçirmələri barədə məlumatı həqiqətə uyğun deyil. Burada, fikrimizcə Plutarx gelləri və leqləri qarqarlarla qarışdırıb salmışdır. Tarixdən məlumdur ki, skif tayfaları olan amazonkalar e.ə. I əsrdə Şimali Qafqazda məskunlaşmışdılar. Bundan əvvəl isə

onlar qarqarların qonşuluğunda-Kiçik Asiyada (Türkiyə ərazisi) yerləşən Femiskira ölkəsində Fermodont çayı sahilində yaşamışlar. Amazonkalarla qarqarlar arasında bağlanmış müqaviləyə görə “bir-birilə yalnız ondan ötrü ünsiyyətdə olacaqlar ki, uşaqları olsun...” (2, s. 19; 25, s. 19-20).

Deməli, Strabonun və Plutarxın gellərin qonşuluğunda yaşayan amazonkalarla bağlı məlumatlarında söhbət Şimali Qafqazda yaşayan və gellərdən şimalda yerləşən amazonkalardan gedir. Gellər və leqlərlə amazonkalar arasında Strabonun qeyd etdiyi Mermodalida çayının Sulak çayı və ya onun qollarından biri (Andi Koysu, Avar Koysu, Qara Koysu, Qazikumux Koysu) olduğunu ehtimal etmək olar. Bu isə bizə gellərin şimal sərhədlərini qismən də olsa müəyyənləşdirməyə imkan verir. Leqlərə gəldikdə isə onlar tarixşünaslıqda müasir ləzgi, lak xalqlarının əcdadları kimi qəbul olunur. Nəzərə alsaq ki, Dərbənd şəhəri və onun ətraf rayonları istisna olmaqla Cənubi və Cənub-Şərqi Dağıstan ləzgilərin qədimdən məskunlaşdığı etnik ərazilərə daxildir, onda gellərin ləzgilərdən qərbdə yerləşdiklərini söyləmək olar.

Strabon gellər haqqında məlumat verərkən e.ə. 66-65-ci illərdə Albaniyaya yürüş etmiş Roma sərkərdəsi Qney Pompeyi müşayiət etmiş Miletli Feofana istinad edir. Tarixdən məlumdur ki, Pompeyi yalnız Qərbi Albaniya torpaqlarında hərbi əməliyyatlar aparmışdı. Z.M.Bünyadov Pompeyin Ağstafa istiqamətindən Kürü keçərək Alazan çayına doğru hərəkət etdiyini qeyd edirdi (57, s. 156). Deməli, Pompeyi müşayiət etmiş Feofan da romalıların qət etdiyi Albaniyanın Kür-Alazan hövzəsi ərazilərini müşahidə etmək imkanına malik olmuşdur. Bu baxımdan Feofan Albaniyanın məhz şimal-qərbində yaşayan gel və leq tayfaları barədə məlumat verə bilərdi.

Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, K.Ptolemey Xəzər dənizi boyunca yaşayan tayfalar arasında gerr tayfalarının və xüsusi koordinatlar əsasında tərtib etdiyi dünya xəritəsində Qafqaz Albaniyası ərazisində Gelda şəhərini (83° 46'30') və Gerr çayının mənsəbini (84°30'-46°30') qeyd edir (24, s. 242). Bir çox tədqiqatçılar bu məlumatlara, xüsusilə də Gelda toponiminə əsasən gelləri Dərbənd rayonunda lokalizə etməyə çalışmışlar. Məlum olduğu kimi, Ptolemeyin xəritəsi hələ də Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməmiş problem olaraq qalmaqdadır. Lakin Ptolemeyin xəritəsini bərpa etmədən də koordinatlar əsasında müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür. Belə ki, Ptolemey Gelda şəhərinin və Gerr çayının Soana çayının mənsəbindən qərbdə olduğunu qeyd edir. Soana çayı mənsəbi (86°-47°) Albaniyanın şimal-şərq sərhədi olmaqla, Xəzər dənizinə tökülürdü (2, s. 23). Koordinatların müqayisəsi (hidronimlər əsasında) nəticəsində Soana çayının müasir Samur çayı, Gerr çayının isə müasir Gülger çayın (hidronim özündə ger etnonimini saxlamışdır) qolu Kurax olduğu məlum olur. Deməli, Gerr çayının mənsəbi müasir Qasımkənd (Dağıstan) ərazisində olmuşdur. Koordinatlara görə, gellərin baş şəhəri Gelda eyni enlikdə, lakin bir qədər qərbdə (Samur dağlarından qərbdə) yerləşmişdir (bax xəritə 1).

Ptolemeyin gelləri Xəzər dənizi boyunca yaşayan tayfalardan biri kimi qeyd etməsi təsadüfi deyildir. Ptolemeyin xəritəsindən görüldüyü kimi, o zaman müasir Kür-Araz ovalığı tamamilə Xəzər dənizinin suları altında qalmışdı. Buna görə də Araz çayı Kürlə birləşmədən birbaşa Xəzərə tökülür, Kür çayının mənsəbi (79°40'-44°30') isə Baruka/Bərdə (79°20'-44°30') yaxınlığında yerləşirdi. Bu baxımdan Gelda toponimi əsasında gellərin Dərbənd rayonunda məskunlaşdıqlarını qeyd edən tədqiqatçıların mövqeyi ilə heç cür razılaşmaq olmaz³.

Gellərlə bağlı qədim yunan müəlliflərinin məlumatları mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, son dərəcə cüzi olduğundan tədqiqata digər mənbələr əsasında yeni materialların cəlb edilməsini tələb edir. Bu baxımdan orta əsr erməni, gürcü, ərəb dilli mənbələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Gellər (xel-xer) erməni mənbələrində

“VII əsr erməni coğrafiyası”nda gellər haqqında nisbətən ətraflı məlumatlar verilir. Asiya Sarmatiyasında yaşayan 53 tayfanın adını qeyd edən mənbə 41-ci tayfa kimi “xel” (gel) adını çəkir. Məlumatda Dəryal keçidindən (26-cı tayfa sanarlar) Dərbəndədək (53-cü tayfa maskutlar) ərazidə məskunlaşmış tayfaların ardıcıl qeyd olunması mənbənin əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə ki, mənbədə 41-ci tayfa xellərdən (gel) əvvəl 40-cı tayfa tçiqblər (müasir saxurlar), 39-cu tayfa şillər (müasir avarlar) və digər tayfalar, gellərdən sonra isə (şərqdə) kasplar, puxlar, şirvanlar, xsranlar, tavasparlar, xeçmataklar, ilamaxlar, pasxlar, pusxlar, pikonaklar, bakanlar və nəhayət Xəzər dənizi sahilində Dərbənd səddi yaxınlığında 53-cü tayfa maskutların məskunlaşdığı qeyd olunur (5, s. 36, 37, 38). İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Alban tayfaları olan gellərin (xel) “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Asiya Sarmatiyasında yaşayan tayfalardan biri kimi göstərilməsi təsadüfi deyildir. Elə sözü gedən mənbədə həmçinin qeyd olunur ki, “İveridən (İberiya - Ş.H.) şərqdə, Qafqazda Sarmatiya ilə bitişik olan Albaniya, yəni Aquank Xəzər dənizində və Kürdə Ermənistan hüduqlarınadək uzanır” (5, s. 40). Buradan məlum olur ki, mənbəni qələmə almış müəllifin Sarmatiya ilə Albaniya arasındakı sərhədlər barədə dəqiq məlumatı olmamışdır. Qafqaz dağlarının bir hissəsinin Albaniyaya daxil olduğunu təsdiq etməsinə baxmayaraq, erməni mənbəsi bu ərazidə yaşayan bütün tayfaları Sarmatiyaya aid etmişdir. Digər tərəfdən, gelləri Xəzər dənizi sahilində Dərbənd rayonunda lokalizə edən müasir tədqiqatçıların düzgün mövqe tutmadıqları sözü gedən mənbə əsasında bir daha sübut olunur⁴.

“VII əsr erməni coğrafiyası”nın məlumatları əsasında Qafqaz Albaniyasında yaşayan gellərin dəqiq ərazilərini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, burada maraq doğuracaq məlumat gellərin müasir avar (şillər) və saxurlarla (tçiqb) qonşuluqda məskunlaşdıqlarının qeyd olunmasıdır⁵. Məlumdur ki, tədqiqatımızın obyektinə olan və gellərlə bağlılığını araşdırdığımız ingiloylar da avar və saxurların

qonşuluğunda məskunlaşmış etnosdur. Sözü gedən mənbəyə xüsusi əhəmiyyət verən Q.Ə.Qeybullayev isə yazır: “VII əsr erməni coğrafiyası”nda gellərin məskunlaşdığı ərazi kifayət qədər dəqiq göstərilmişdir. Burada gel etnonimi xel formasında yazılmış və onlar şilb (antik mənbələrdə - silv, müasir avarların əcdadları) - tçiqb (müasir saxurların əcdadları) tayfaları ilə yanaşı, daha doğrusu hazırda ingiloyların avar və saxurlarla yanaşı və qarışıq yaşadıkları yerdə yerləşdirilmişlər” (79, s. 168).

VIII əsr erməni tarixçisi Gevond Kürdən şimalda aşağıdakı Albaniya vilayətlərinin olduğunu qeyd edir: “Xecar, Qaqa, Ostani, Marzpanyan, Qaband, Gelavu, Şake, Bies, Xeni, Kambexçan, Xozmas-hamısı Albaniya vilayətləridir” (20, s. 92). S.T.Yeremyan gellərlə əlaqələndirdiyi Gelavu vilayəti əsasında (“Gelavu”nu Ağsu rayonundakı müasir Kalva kəndi ilə eyniləşdirir) gelləri Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq sərhədlərində yerləşdirir (92, s. 304) ki, bu da elmi həqiqətə ziddir. Onun bu fikrinə etiraz edən Q.Ə.Qeybullayev Gelavu ilə bağlı yazır: “Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan avar, saxur və azərbaycanlıların ingiloyları adlandırdıkları gelay, gelou, gelavu etnonimləri ilə Gelavu toponiminin səsleşməsi diqqəti cəlb edir” (79, s. 168). Gelavu toponiminin müasir dövrə “Qoloda” şəklində gəlib çıxması və Gelda-Gelavu-Qoloda arasında bağlılığın olması şübhə doğurmur⁶.

Yuxarıda müraciət etdiyimiz qədim yunan və erkən orta əsr erməni mənbələri əsasında gellərin Qafqaz Albaniyasında məskunlaşdığı etnik ərazilərini, habelə gellərin müasir dövrdə ingiloyların sakin olduğu Alazan vadisi ilə bağlılığını tam müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Lakin bu heç də qeyd olunan mənbələrdəki məlumatların elmi əhəmiyyətini azaltmır. Belə ki, bu materiallar əsasında biz gellərlə bağlı ümumi məlumatlar əldə etməklə yanaşı onları digər mənbələrlə müqayisə etmək imkanı əldə edirik.

5. Gel tayfaları (filan-cilan) ərəb mənbələrində

Ərəb mənbələrində gellərin ölkəsi Filan (Cilan) haqqında məlumatlar son dərəcə cüzdür. Bu məlumatlar arasında müəyyən rabitə tapmaq da olduqca çətinidir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli tarixçi V.F.Minorski özünün “Şirvan və Dərbənd tarixi” kitabında ilkin mənbələr əsasında X-XI əsrlərdə Cənubi Qafqazın şərqində yerləşən çarlıqlar (şahlıqlar) haqqında olduqca mükəmməl və aydın elmi nəticələrə gəldiyi halda, Filan (Cilan) şahlığını “müəmmalı Filan” adlandırır (30. s. 138).

IX əsr ərəb müəllifi Bəlzuri Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) Cənubi Qafqazda təyin etdiyi “şahlar” sırasında Filanşah titulu daşıyan hökmdarı ayrıca qeyd edir (S. s. 7; 30, s. 34, 137)⁷. İbn Xordadbehə də Filan şahlığı haqqında məlumatlara rast gəlinir. “Əbvab (qapı) dağ dərələrində 360 qəsr və ya istehkamdır” (41, s. 15) deyən, İbn Xordadbeh, eyni zamanda Qafqaz keçidlərində

(dərələrində) tikilmiş istehkamlardan biri kimi “Bab-Filanşah” istehkamını qeyd edir (16, s. 109; 41, s. 15). Bu isə Filan (Cilan) ölkəsinin bəzi müasir tədqiqatçıların güman etdiyi kimi Şimali Qafqazda deyil, Qafqaz dağlarının cənub ətlərində yerləşdiyinə dəlalət edir.

İbn Xordadbeh Bab (Dərbənd) arxasında aşağıdakı şəhərləri qeyd edir: Suvar, al-Lakz, Allan, Filan və Məsqət şəhliği, Sahib əs-Sərir şəhliği və Səməndər şəhəri (16, s. 109; 41, s. 17). İbn Xordadbehdən fərqli olaraq, Bəlazuri Qafqaz şəhərlərini qeyd edərkən nisbətən ardıcılığı gözləməyə çalışmışdır: Sahib əs-Sərir, Filan, Tabarsaran, sonra Laks, Məsqət, nəhayət Liran, Şirvan (8, s. 7).

X əsr ərəb müəllifi İbn əl-Fəqih IX əsr müəlliflərinə (İbn Xordadbeh, Bəlazuri) istinad edərək Filan torpaqlarını Tabasaranın qərbində Tabasaranla Dəryal keçidi arasında yerləşdirirdi: “O, (Sasani şahı Qubad - 488-531) Bab ül-Əbvabın (Dərbənd) əsasını qoydu və onun hər tərəfində qəsrlər tikdi. Dağ dərəsinin çıxışında yerləşdiyindən əl-Əbvab adlanır. O, Bab-Allanadək (Dəryal keçidi) uzanan 360 qəsrəndən ibarətdir; onlardan 110 qəsr Tabasaran (Tabasaran) torpaqlarınadək müsəlman ölkələrində, qalanları isə Bab-Allanadək Filan (Cilan) və Sahib əs-Sərir torpaqlarında yerləşir (40, s. 11). İbn əl-Fəqih növbəti dəfə bu məlumatına qayıdaraq onu bir qədər də dəqiqləşdirir: “... o, (Qubad) kərpic sədd tikdi, sədd boyunca isə 360 şəhərin əsasını qoydu. Onlar Bab ül-Əbvabın tikintisindən sonra dağıdılmışdır” (40, s. 15). İbn əl-Fəqih daha sonra yazırdı: “Bab (Dərbənd) şəhəri arxasında Sur və Lakz şəhliği, Allan şəhliği, Filan (Cilan) şəhliği, Məsqət şəhliği, Sahib əs-Sərir və Səməndər şəhəridir” (40, s. 41).

İbn əl-Fəqihin məlumatlarında gəllərlə bağlı son dərəcə mühüm məqamlar üzə çıxır. Belə ki, müəllif xəzərlərin hücumlarından müdafiə olunmaq məqsədilə İran şahı Qubad tərəfindən Dərbənddən (Bab ül-Əbvab) Dəryal keçidində (Bab-

Allan) 360 qəsrəndən ibarət sədd tikildiyini qeyd edir. Məlumatdan aydın olur ki, 360 qəsrəndən 110-u Tabasaran daxil olmaqla müsəlman ölkələrində, 250-i isə gəllərin ölkəsi Filanda (Cilan) və Sahib əs-Sərirə tikilmişdir və yaxud onların nəzarəti altında olmuşdur. Sözü gedən səddin qalıqlarına hazırda Balakən rayonunda Katex kəndi ərazisində rast gəlmək olar. XIX əsrin 60-cı illərində A.F.Poserbski bu səddə bağlı yazırdı: “... dairədə daş səddin qalıqları var. Bu Makedoniyalı İsgəndərin Xəzər dənizindən Dəryal dərəsinədək uzanan səddinin qalıqlarıdır. Sədd 70 verst məsafədən görünür, bəzi yerlərdə isə həтта, sanki necə tikilmişdisə və ya bir sıra rəvayətlərə görə necə təmir olunmuşdusa eləcə də kifayət qədər möhkəm qalmışdır. Onun hündürlüyü 8 futadək, eni isə 3 futadəkdir. Sədd boyunca çoxlu müdafiə bürcləri tikilmişdir; onların bir çoxuna giriş səddə açılmış deşikdən... idi. Hazırda bu bürclərin yalnız xarabalıqları qalmışdır. Sədd Katex kəndində nisbətən daha yaxşı qalmışdır (137, s. 50).

A.F.Poserbski səddə bağlı yerli əhalidən eşitdiyi rəvayəti qələmə almışdır. Rəvayətə görə, “Makedoniyalı İsgəndərin tikdiyi bu səddi Qızıl Orda xanı Hülaku xan təmir etmişdir”. Belə ki, İran şahı Qubad səddən cənuba olan torpaqları

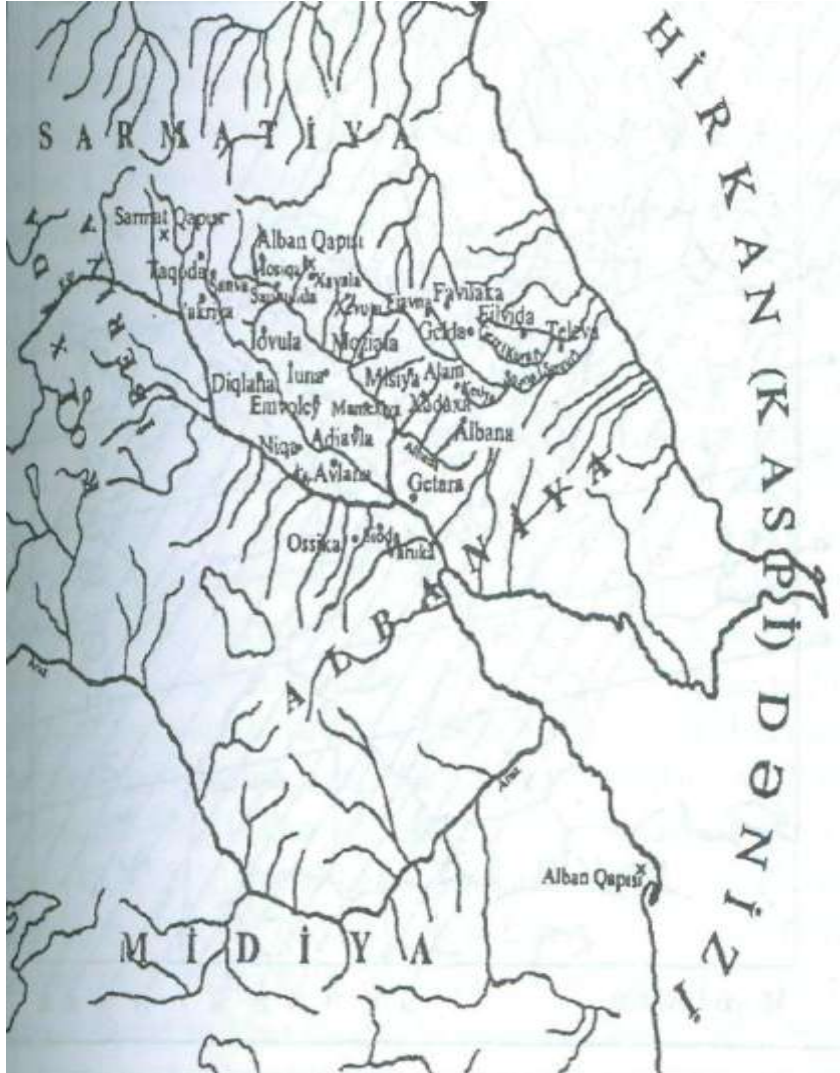
yenidən ələ keçirmək məqsədilə Qızıl Orda xanı ilə belə bir müqavilə bağlayır: Qubad şah oğlu Ənuşirəvana xanın qızını alır, sonuncu isə səddən cənuba olan torpaqları qızına cehiz olaraq verir. Xan, habelə, səddi təmir etməyi öhdəsinə götürür və s. və i.a. (137, s. 51). Rəvayətdə Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı, habelə VI əsrdə yaşamış Sasani sülaləsindən olan İran şahı Qubadla XIII əsrdə Hülakular dövlətinin əsasını qoymuş Hülaku xanın “münasibətləri” kimi tarixi təhriflərə yol verilmişdir. Lakin səddi tikmiş həqiqi tarixi şəxsiyyət İran şahı Qubadın və oğlu I Xosrov Ənuşirəvanın rəvayətdə qeyd olunması maraqlıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bələzuri və X əsr ərəb müəllifi Kudamə də İran şahı Ənuşirəvanın Xəzər xaqanı ilə görüşüb, onu aldadaaraq (öz qızını ona verəcəyini vəd etmiş, lakin kəməlini göndərmişdi) Ölkələri arasında divar-sədd çəkməyə razı salması haqqında bir rəvayətdən bəhs edirlər (8, s. 6, 7; 41, s. 27).

1898-ci ildə Kaxeti və Dağıstana səyahət etmiş K.F.Qan bütün Kaxeti boyunca uzanan sədlə bağlı yazırdı: “Bütün Kaxeti boyunca Çar Quyularınadək (Tsarskoye kolodsi) qərbdən şərqə, müəyyən məsafədən bürclərin qalxdığı, qədim sədd uzanır. Hər yerdə onun qalıqları görünür. Xalq bu səddi Böyük İsgəndərə və yaxud çariçə Tamara aid edir” (78, s. 53). Zaqatala dairəsinə varid olmuş K.F.Qan yazırdı: “Yuxarıda qeyd etdiyimiz səddin (İsgəndərin və ya Tamarın) qalıqları uzun müddət yol boyunca uzanır; bəzi yerlərdə təmir olunmuş sədd bağların və sahələrin hasarını əvəz edir” (78, s. 56).

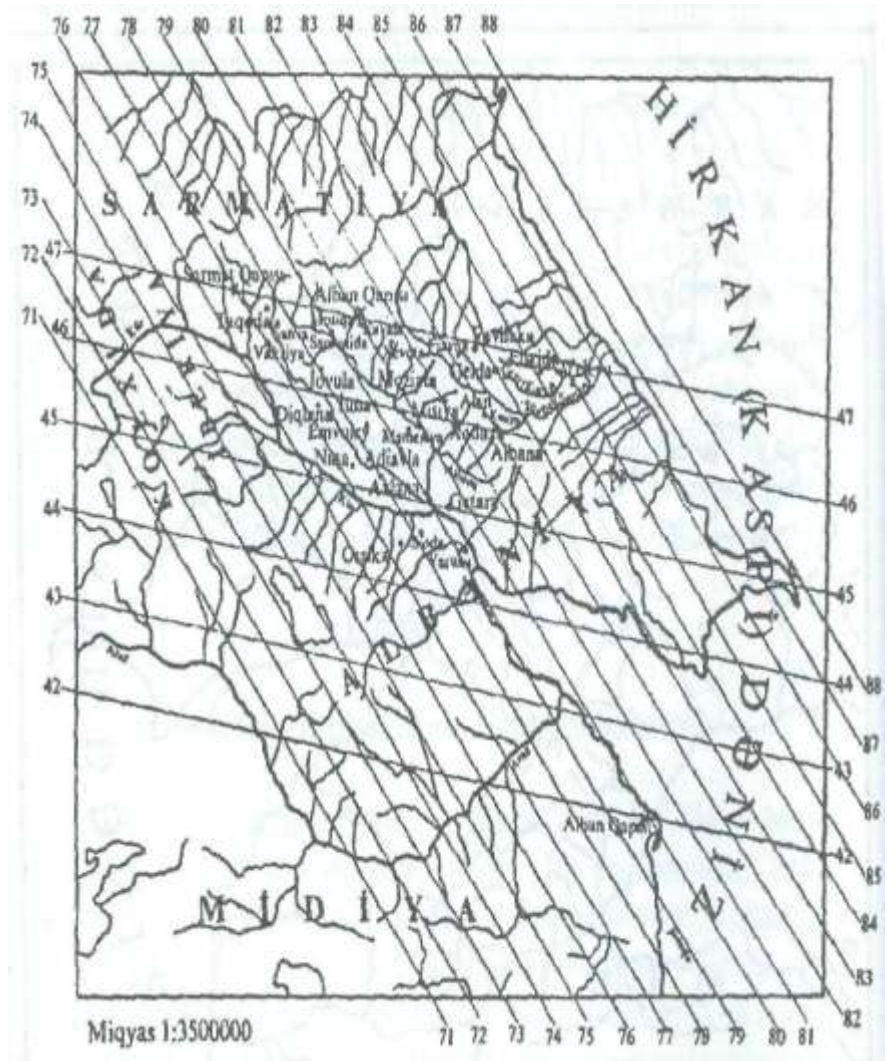
Bilavasitə Zaqatala səddini tədqiq etmiş Y.A.Paxomov bu səddin Balakəndən Şəkiyədək 50 km uzandığını qeyd edirdi. Y.A.Paxomov Zaqatala səddinə həsr etdiyi məqaləsində həmin sədlə bağlı yazılı mənbələrdən maraqlı iqtibaslar gətirir. Bununla belə, Y.A.Paxomov sədd haqqında məlumat verən ərəb mənbələrinə ötrə nəzər salmış və onlardan lazımı səviyyədə istifadə etməmişdir (133, s. 68-90).

**Şimal-Qərbi Albaniya torpaqları
(Ptolomey xəritəsinə əsasən)**

Xəritə 1

Məlumatlardan göründüyü kimi, İran şahı Qubadın tikdiyi səddin böyük hissəsi Zaqatala zonası (Balakən, Zaqatala, Qax) və Şimali Kaxeti ərazilərindən keçirdi. Şübhəsiz, bu ərazilər ərəb mənbəsində qeyd olunan Tabasaranla Deryal keçidi arasında yerləşən Filan (gürcü mənbələrində Hereti) və Sahib əs-Sərir (onun müasir Şimali Kaxeti hissəsi) ərazilərinə daxil olmuşdu. Deməli, səddin tikildiyi VI əsrdə, habelə məlumatına istinad etdiyimiz İbn əl-Fəqihin yaşadığı X əsr daxil olmaqla VI-IX əsrlərdə Alazan çayının solsahil əraziləri (həmçinin Telavi daxil olmaqla Şiqnit Kaxeti adlanan saşsahil əraziləri), o cümlədən ingiloyların məskunlaşdığı Zaqatala zonası ərəb mənbələrində Filan (Cilan) kimi qeyd olunmuş gellərin ölkəsinə daxil idi.

XIII əsr ərəb coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi də (1179-1224-cü illərdə yaşayıb, 1213-cü ildən səyahətlər etmiş və əsərlərini yaratmışdır) Tabasaran tayfasının qonşuluğunda Filan və Lakz tayfalarını qeyd edirdi: “Sərhədin mühafizəsi üçün burada sakin olanlar sırasında Tabarseran tayfası sonuncu tayfanın qonşuluğunda isə Filan və Lakz adları ilə tanınan tayfalar yerləşirdi. Bununla yanaşı orada Liran, Şarvan və digər tayfalar var. Hər bir tayfa üçün onların mühafizə etməli olduqları yaşayış yerləri müəyyən edilmişdi. Onlar güclü və çoxsaylıdılar, onların həm süvariləri həm də piyadaları (piyada qonşuları - Ş.H.) var” (39, s. 15). Yaqut Həməvi çox güman ki, X əsr digər ərəb müəllifi əl-İstəxriyə istinad edərək (30, s. 137, qeyd 79) yazırdı: “İslam dövlətləri sərhədlərinə doğru Bab ül-Əbvabın qonşuluğunda dəniz sahilində Məsqət adında vilayət, onun yanında isə lakzların torpağı var... Onların və Bab ül-Əbvabın arasında Tabarseran ölkəsidir... Lakzlar sayca Tabarseranları üstələyir və onların ərazisi daha genişdir. Yuxarıda isə Filan yerləşir; bu kiçik vilayətdir” (39, s. 15-16).

X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxrinin (S mətni) Samur çayı ilə bağlı verdiyi məlumat əsasında lakzların məskunlaşdığı əraziləri müəyyənləşdirmək mümkündür: “...lakzların ölkəsindən Samur çayı axır. Onun mənbələri dağlardadır və o (yəni Samurun mənbəyi - Ş.H.) Şakkiyədək çatır” (39, s. 23). Məlumatdan aydın olur ki, əl-İstəxri Samur çayının mənbəyi haqqında dəqiq məlumata malik deyil. Məlumdur ki, Samur çayı başlanğıcını Quton (Ağ Samur) və Dültidağ (Qara Samur) yüksəkliyindən götürür. Samur çayının mənbəyinin Şəkiyə çatdığını qeyd edən müəllif, çox güman ki, bu çayın mənbəyi kimi onun ən iri qolu olan və başlanğıcını Şəki yaxınlığındakı Deavqay yüksəkliyindən alan Axtı çayı hesab etmişdir⁸. Əl-İstəxri öz məlumatında müəyyən coğrafi səhvə yol versə də onun lakzlarla bağlı məlumatı diqqəti cəlb edir. Buradan məlum olur ki, müəllif lakzlar dedikdə müasir ləzgiləri, lakzların ölkəsi dedikdə isə Deavqay yüksəkliyindən şərquə doğru olan ərazini, yəni Samur çayı vadisini nəzərdə tutur. Digər ərəb müəllifi Bələzuri də Samur ilə Şabİran arasındakı ərazilərin Lakz vilayətinə daxil olduğunu qeyd edir (18; 73, s. 109). V.F.Minorskidə çox düzgün olaraq lakzların ölkəsini Məsqətdən qərbdə, yəni Samur çayı vadisində yerləşdirir (30, s. 112).

Beləliklə, bütün yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, lakzların qonşuluğunda yerləşən Filan (Cilan) ölkəsi Deavqay yüksəkliyindən qərbdə yerləşirdi⁹.

Gel tayfalarının adı ilə bağlanan Filan (Cilan) ölkəsi haqqında ərəb mənbələrindən əldə edə bildiyimiz materialların, habelə bu materiallarda konkret məlumatların azlığı sözü gedən ölkənin əhatə etdiyi əraziləri müəyyən etməkdə qismən çətinliklər yaradır. Görünür, bu səbəbdən müasir tədqiqatçılar Filan (Cilan) ölkəsini tamamilə bir-birinə zidd müxtəlif ərazilərdə lokalizə etməyə çalışmış və az-çox əhəmiyyəti olan heç bir elmi nəticəyə gələ bilməmişlər¹⁰.

Ərəb mənbələrində Arran ölkəsinin (yəni Albaniyanın - Ş.H.) “islamin sərhəd şəhəri olan Tiflisdən” (39, s. 11-15) Bab ül-Əbvab (Dərbənd) şəhərinədək olan ərazilərdən ibarət olduğu qeyd olunur (39, s. 17-19; 39, s. 25; 40, s. 11; 41, s. 13). İlk mənbələrdən Şirvan, Layzan, Mukaniya, Məsqət kimi şəhliklərlə yanaşı Filan (Cilan) ölkəsinin də Arran ölkəsinə (canişinliyinə) daxil olduğu aydınlaşır. İbn əl-Fəqih Arran ölkəsinin Qafqaz dağları istiqamətində Sahib əs-Sərir və Lakz şəhlikləri ilə sərhəd təşkil etdiyini göstərir (40, s. 11). Nəticədə, müəllif bu iki şəhlik arasında Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində yerləşdirdiyi Filan (Cilan) ölkəsini də Arran ərazisinə daxil etmiş olur.

Ərəb mənbələrində Filan (Cilan) ölkəsinin şimal-şərqdə Tabasaran, Zirehqıran (müasir Kubaçi) və Lakz (müasir ləzgilərin etnik ərazisi), şimal-qərbdə isə Sahib əs-Sərir (müasir avar, didur və s. xalqların etnik ərazisi) şəhlikləri ilə sərhəddə yerləşdiyi məlum olur. Bu üç şəhlik (əslində 4 şəhlik) arasındakı ərazi (sonralar Qoloda və ya Dağlıq mahal adlanırdı - Ş.H.) təxminən aşağıdakı təbii sərhədlərlə ayrılırdı: şərqə doğru Tabasaran şəhliyi və Zirehqıran vilayəti istiqamətində Alaxundağ yüksəkliyi (3801 m), sonra yenə şərqdə Lakz şəhliyi istiqamətində müasir Rutuladak Samur dağları və Deavqay yüksəkliyi (4016 m - Qabaqtəpə dağlarında); qərbdə Sahib əs-Sərir şəhliyi istiqamətində Dültidağ (4127 m) və Quton yüksəkliyi (3648 m); şimala doğru Qumik şəhliyi (Qazikumux - müasir lakların etnik ərazisi) istiqamətində Dültidağ və Alaxundağ yüksəkliyi. Cənuba doğru Alazan çayı hövzəsinə daxil olan ərazilərin də Filan (Cilan) ölkəsinə daxil olduğunu yuxarıda müəyyənləşdirdik. Qeyd olunan əraziləri gürcü mənbələri her (ger) tayfalarının etnik ərazisi olan Hereti ölkəsinə daxil edir. Bu barədə aşağıda geniş məlumat verəcəyik.

X əsr ərəb müəllifi Məsudi isə bu əraziləri “şekinlər şəhliyi” (Şəki) tərkibində göstərir. Daha doğrusu “Tiflis və Allan keçidi (Dəryal) arasında yerləşən Sanariya şəhliyi yaxınlığında şekinlər şəhliyini” və onun hökmdarının Adernerse ibn Hammam olduğunu qeyd edir (42, s. 57). Həmçinin Məsudi ilk ərəb müəllifidir ki, Şəki şəhliyi haqqında qısa məlumat verir. Məsudidən sonra İbn Havqəldə (X əsrin II yarısı) Şəki şəhliyi haqqında qısa məlumatı rast gəlinir (73, s. 134-135). Eyni zamanda nə Məsudi, nə də İbn Havqəl Filan (Cilan) ölkəsi haqqında heç bir məlumat vermirlər. Həmin mənbələrdən belə çıxır ki, ümumiyyətlə göstərilən ərazidə Filan (Cilan) adlanan bir məmləkət olmamışdır.

Əksinə, Filan (Cilan) haqqında məlumat verən və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz digər ərəb müəllifləri (IX-X əsrin əvvəlləri) isə Cənubi Qafqaz şahlıqları sırasında Şəki şahlığının adını qeyd etmirlər. Bu müəlliflər Arran şəhərləri sırasında “çox da böyük olmayan” (39, s. 17-19) Şakki şəhərini (16, s. 109; 41, s. 15; 42, s. 3, 6, 17, 18, 92) qeyd edirlər. Bəlazuri və İbn əl-Fəqih Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən Şakki şəhərinin və “Əvbab-Şakki” (Şəki keçidi) istehkamının tikildiyini yazırdılar (8, s. 5; 109, s. 371, qeyd 3; 40, s. 15). Bəlazuri həmçinin VII əsr hadisələri ilə əlaqədar Şakkan və Kamiberan hakimlərini qeyd edir (8, s. 14; 73, s. 82-83). Burada söhbət Şəki şahlığından deyil, Albaniyanın bir vilayəti olan Şəkiddən gedir. Əl-İstəxri isə lakzların qonşuluğunda Şakki torpaqları, sonra Abriya, Səriya və nəhayət Tiflis olduğunu yazırdı (39, s. 31). Fikrimizcə, “müəmmalı Filan” ölkəsinin sirri Filan və Şəki məsələsində ərəb müəllifləri arasında “fikir ayrılıqlarının” olmasındadır. Ərəb mənbələrindən Şəki şahlığının cənubdan Kür, şərqdən Qəbələ, qərbdən isə müasir Telavi (Tebla) şəhərinin daxil olduğu əraziləri əhatə etdiyi məlum olur. Yuxarıda qeyd etdik ki, Məsudi Şəki şahlığını Sanariya Ölkəsinin qonşuluğunda yerləşdirir. Ərəb mənbələrində Tebla (Telavi) şəhəri Sanariya hüduqlarından kənarda Arran şəhərləri sırasında qeyd olunur. Əl-Müqəddəsi Arran şəhərləri sırasında digər şəhərlərlə yanaşı Qəbələ, Şakki və Tebla şəhərlərini qeyd edir (42, s. 3, 6). Ərəb mənbəsini tərcümə etmiş N.A.Karaulova çox düzgün olaraq Teblanın Telavi olduğunu göstərir (42, s. 22, qeyd 7). Əl-Müqəddəsinin “Tiflis-Tebla-Şakki” yolu barədə məlumatı (42, s. 17-18), bir daha N.A.Karaulovanın qeydinin həqiqiliyinə dəlalət edir. Ərəb mənbəsində Arran şəhərlərinin adları çəkilərkən müvafiq zonalar üzrə ardıcılıq gözlənilmişdir. Yeri gəlmişkən, gürcü mənbələrində də Hereti ölkəsinin qərb sərhədinin Telavi şəhərinin qərbindən keçdiyi göstərilir (33, s. 22).

Gürcü mənbələrindən bizə məlum olan Hereti ölkəsinin ərəb mənbələrində Şəki adlanması məsələsi gürcü tədqiqatçısı D.L.Musxelişvili tərəfindən kifayət qədər tarixi faktlarla sübuta yetirilmişdir (122, s. 36-37). Bir sözlə hələ V.F.Minorski tərəfindən təməli qoyulmuş bu işi (122, s. 43, 80, qeyd 171) D.L.Musxelişvili uğurla başa çatdırmışdır. Lakin D.L.Musxelişvili, nədənsə Filan (Cilan) faktoruna əhəmiyyət verməmiş və onu tədqiqatına cəlb etməmişdir.

Ərəb mənbələrində Şəki toponiminin geniş mənada işləndiyi şübhə doğurmur. Mənbələrdən görüldüyü kimi, Şəki şahlığı ərazilərinə Şəki, Kambisena və gəllərin etnik ərazisi olan Filan (Cilan) torpaqları (gürcü mənbələrində Şiqnit Kaxeti adlanan Telavi də daxil olmaqla Sivi yüksəkliyindən şərqə doğru sağsahil Alazan və Qoloda ilə birlikdə solsahil Alazan) daxil idi.

İlk mənbələrdən Şəki şahlığının 886-cı ildə yarandığı məlumdur (31, s. 200; Kalankatuklu, III, 18; 109, s. 374, qeyd 6). Bu halda IX əsr ərəb müəlliflərinin Şəki şahlığı haqqında məlumat verməmələrinin səbəbi aydın olur. Şübhəsiz hələ mövcud olmayan Şəki şahlığı ilə bağlı IX əsr mənbələrindən hər hansı məlumat axtarmaq mənasız bir iş olardı. Əksinə, X əsr ərəb mənbələrində Filan (Cilan)

ölkəsinin qeyd olunmaması (əl-İstəxri, İbn əl-Fəqih istisna olmaqla; şübhəsiz, bu müəlliflər IX əsr mənbələrinə istinad edərək öz əsərlərini yaratmışlar) isə artıq bu ölkənin Şəki şahlığının (çarlıq) tərkibinə daxil olmasına dəlalət edir. Bütün bunlar isə Filan (Cilan) ölkəsini Şəki/Hereti çarlığı ərazisində lokalizə etməkdə haqlı olduğumuzu bir daha sübuta yetirmiş olur. Çox güman ki, Filan (Cilan) torpaqlarının islam şərqində Şəki adlanan yeni şahlığın tərkibinə daxil olması nəticəsində tədricən Filan (Cilan) adı unudularaq tarixin yaddaşından silinmişdir.

XIII-XIV əsrlərin ilk mənbələrində Filan adına rast gəlinə də, bu bir şahlıq olaraq deyil, kiçik vilayət kimi qeyd olunur. XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut Həməvi yazırdı ki, lakzlardan “yuxarıda Filan yerləşir; bu kiçik vilayətdir” (39, s. 15-16). XIV əsr fars müəllifi Nizam əd-Din Şami 1396-cı ildə Şimali Qafqaza yürüş etmiş Əmir Teymurun həmçinin Zireh (Zirehqıran - Ş.H.) və Kilan (Filan - Ş.H.) vilayətlərini ələ keçirdiyini qeyd edirdi (35, s. 124). Məlumatlardan görüldüyü kimi, artıq müvafiq dövrdə əvvəllər (IX əsrədək) Filan adı altında tanınan ərazilərin əhatə dairəsi xeyli kiçilmiş və yalnız çox sonralar Qoloda adlanacaq dağlıq vilayətə şamil olunmuşdu.

Ərəb mənbələrində Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən Gilan vilayəti ilə bağlı kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. Qədim və ilk orta əsr mənbələrindən Gilan əhalisinin mənşə etibarilə gel tayfaları ilə bağlılığı tarixşünashıqda həll olunmuş məsələlərdəndir. Bununla belə, Gilan əhalisinin tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində tədqiqatımızın obyektinə olan ingiloylarla və Azərbaycanın şimal-qərb torpaqları ilə heç bir əlaqəsi olmadığından bu məlumatları tədqiqata cəlb etməyə lüzum görmürük.

6. Gellər (her-herni) gürcü mənbələrində

Gellərlə bağlı gürcü mənbələrinə müraciət etməzdən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, bu günədək tədqiqatçılar əsasən yuxarıda göstərdiyimiz məlumatlar əsasında gelləri bu və ya ərazidə lokallaşdırmağa çalışmışlar. Gürcü mənbələri diqqətdən kənar qalmış, tədqiqata cəlb olunmamışdır¹¹.

Əsl həqiqətdə isə gürcü mənbələri gellərin tarixən məskunlaşdıqları əraziləri, bu ərazilərin qonşu vilayətdə münasibətdə nisbətən daha dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməyə, habelə qədim dövrlərdən başlayaraq ardıcıl olaraq XV əsrədək gellərin etnik tarixini izləməyə imkan verir. Orta əsr gürcü mənbələr toplusu “Kartlis tsxovreba” (Gürcü həyatı) bu sahədə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Gürcü mənbələrində “Hereti (rusca Gereti) - Ereti” toponimi (herlərin, gerlərin və ya erlərin ölkəsi), “herlər (rusca ger) - erlər” etnonimi diqqəti cəlb edir. Sözü gedən toponimin və etnonimin üç formada (her, ger, er) qeyd olunması təsadüfi deyildir. Məsələ burasındadır ki, həm toponim, həm də etnonim gürcü mənbəsində əsasən “Hereti” və “herlər”, bəzən isə “Ereti” və “erlər” şəklində

yazılır. Gürcü mənbəsindəki “Hereti” və “her” rus dilli ədəbiyyatda “Geret” və “ger” kimi qeyd olunur. Lakin müasir tədqiqatçılar nədənsə toponim və etnonimin “Ereti-erlər” formasına üstünlük vermişlər. Biz isə toponimin “Hereti (Gereti)” və etnonimin “her (ger)” formasının daha düzgün olduğunu və “Ereti-erlər” şəklinin birincidən yarandığını (“Hereti” toponimindən “h” hərfi götürüldükdə “Ereti” alınır) hesab etdiyimizdən birinciyə üstünlük veririk. XI əsr gürcü mənbəsində (“Kartlis tsxovreba”) bu toponim “Hereti”, etnonim isə “her” formasında qeyd olunur. XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratiəni də toponimi “Hereti” (Gereti), etnonimi isə “her” (“ger”) formasında qeyd edir. “Kartlis tsxovreba”nın erməni dilində aşkar edilmiş nüsxəsində sözün gedən toponim “Xereti”, etnonim isə “xer” şəklində yazılmışdır. Həm gürcü orijinalını, həm də erməni dilinə tərcümə edilmiş nüsxələrin müqayisəsi əsasında “Kartlis tsxovreba”-nı tədqiq etmiş Q.Qriqoliya da toponimi “Xereti” formasında qeyd edir (12, s. 19-20). Deməli, həm gürcü mənbələri, həm də gürcü mənbəsinin erməni nüsxəsi əsasında toponimin “Ereti” deyil, “Hereti” olduğunu tam müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən, ehtimal etmək olar ki, məhz “Hereti-herlərin” “Ereti-erlər” şəklinə düşməsi nəticəsində tədqiqatçılar bu etnosun mənşəyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmişlər.

Albaniya haqqında məlumat vermiş qədim yunan, orta əsr erməni və ərəb mənbələri ilə gürcü qaynaqlarının müqayisəsi əsasında, bizim tərəfimizdən gəllərin gürcü mənbələrində “her” formasında qeyd olunduğu qənaətinə gəlinmişdir. Hələ əsrin əvvəllərində (1904-cü il), ilk dəfə, M.Q.Canaşvili gürcü mənbələrində adı çəkilən “heretirlərin” (Hereti ölkəsi sakinləri herlər nəzərdə tutulur - Ş.H.) Ptolemeyin qeyd etdiyi gerrlər olduğu qənaətinə gəlmişdir. P.İosselianiyə istinad edən M.Q.Canaşvili Gelda şəhərini tarixi Hereti ölkəsində müasir Şilda kəndində yerləşdirirdi (10, s. 131, qeyd 421). Sonralar digər tanınmış gürcü tarixçisi Q.A.Melikişvili də herlərlə Ptolemeyin Albaniyada yerləşdirdiyi gerrlərin (gel) eyni tayfa olması ilə bağlı ehtimal irəli sürmüşdü (116, s. 125). Şübhəsiz, Q.A.Melikişviliyə herlərin məhz gellər olduğu məlum idi, lakin Ptolemeyin gerrlərlə bağlı məlumatı (gerrləri Xəzər dənizi boyunca məskunlaşan tayfalar sırasında qeyd etməsi - Ş.H.) onu bu məsələdə tərəddüd etməyə vadar etmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Ptolemey gellərin Xəzər dənizi sahilində deyil, Xəzərə yaxın ərazidə məskunlaşdıqları barədə məlumat verir.

Ümumiyyətlə, gürcü mənbələrində qeyd olunmuş herlərin mənşəyi, etnik mənsubiyyəti ilə bağlı məsələ tarixşünaslıqda problem olaraq qalmaqdadır. Buna görə də İ.Adamia yazırdı ki, alimlər tərəfindən coğrafi Hereti (Ereti) adının etimologiyası hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir (54, s. 167). Tarixşünaslıqda herlərlə bağlı yalnız onların Qafqaz Albaniyasında yaşadıkları, Azərbaycanın avtohton əhalisi olduğu, sonradan isə gürcülər tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalmış tayfalar olduğu məlumdur. İlk dəfə V.Dondua herlərin müasir ingiloyların əcdadları olması ilə bağlı ehtimal irəli sürmüşdü (87). Ənənəvi konsepsiya

tərəfdarlarının mövqelərindən isə belə çıxır ki, “erkən orta əsrlərdə” gürcüləşmiş herlərin bir hissəsi (Yenisel nahiyəsi-Zaqatala zonası) son orta əsrlərdə islamı qəbul edərək ingiloy adlandırılmışlar. N.A.Berdzenişvili isə etnonimin “er” formasını əsas götürərək, bunun etnosun özünə verdiyi ad olmadığını və gürcü dilindəki “eri” (ordu), habelə gürcü feodal titulu “eristavi”yə (ordu, xalq başçısı) uyğun gəldiyini qeyd edirdi (66, s. 623). Fikrimizcə N.A.Berdzenişvilinin bu mülahizəsi real olmayıb, inandırıcı görünür. Bəzi tədqiqatçılar erlərin müasir osetinlərin etnogenezində iştirak etdiyini də istisna etmirlər. Belə ki, osetinlərin özlərinə verdikləri ad “ir-on” etnonimi ilə er arasında uyğunluq olduğu ehtimal olunur (51, s. 545-546). Q.V.Tsulaya erlərin genetik mənsubiyyətini İber-Qafqaz dil ailəsinin Dağıstan-nax qrupuna aid edirdi (33, s. 42, şərh 4). Azərbaycan tədqiqatçılarından Q.Ə.Qeybullayev toponimika materialları əsasında herlərin mənşəyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Lakin Q.Ə.Qeybullayev herlərlə gəllərin eyni tayfalar olduğunu, herlərin ingiloyları əcdadı olması fikirlərini qəbul etmir. Onun fikrincə herlər və gəllər Qafqaz Albaniyasına daxil olan tarixi Hereti ölkəsində yanaşı yaşamış başqa-başqa tayfalardır (79, s. 160, L70). Q.Ə.Qeybullayev öz növbəsində herləri Azərbaycanın şimal-şərqində yaşayan müasir qırız və haputların əcdadları hesab edir (80, s. 92-93). O, herlərin bir hissəsinin naməlum səbəblərdən (haputlar arasında yayılmış rəvayətə görə, əcdadları ərəb işğalları ilə əlaqədar Herna şəhərindən hazırda yaşadıkları yerlərə köçmüşlər - 79, s. 162) Alazan və İori çayları vadisindən Azərbaycanın şimal-şərqinə, hazırda qırız və haputların sakin olduqları ərazilərə köçdüklərini ehtimal edir (79, s. 162)¹².

Gürcü mənbələrində Hereti toponiminə ilk dəfə V əsr müəllifi Yakov Tsurtavskinin (Tsurtaveli) “Müqəddəs Şuşanikin həyatı” əsərində rast gəlirik. Əsərdə Kartli ölkəsinin qonşuluğunda yerləşən “Hereti vilayəti” (49, s. 30) və “Hereti sərhədi” (49, s. 38-39) qeyd olunur. X əsr anonim müəllif qələmə aldığı “David Qareciylinin həyatı” əsərində öz şagirdləri ilə birlikdə Heretidə (əslində Kambisenada) mağara monastırlar kompleksinin yaradıcısı “suriyalı” atalardan biri, Davidin tərçümeyi-halından bəhs olunur (117, s. 5). Digər orta əsr gürcü mənbəsi “Moktsevay Kartlisay”da e.ə. IV əsr hadisələri ilə əlaqədar “Hereti” toponimi qeyd olunur. Burada Makedoniyalı İsgəndərin sərhədləri Hereti, Eqristskali Ermənistan, Tsral dağları və dərəsini müəyyən edərək, iqamətgahı Mxset olan torpaqları Azoya verməsi haqqında məlumat verilir (37, s. 23).

Hereti ölkəsi, onun sərhədləri, sakinləri herlər barədə daha ətraflı məlumata XI əsr gürcü salnaməçisi Leonti Mrovelinin “Gürcü çarlarının həyatı” əsərində rast gəlinir. Leonti Mroveli öz əsərinə şərq ənənələrinə uyğun olaraq mifik qəhrəmanlarla başlayır. Qafqaz xalqlarının (erməni və gürcü, ran və movakan, her və leq, meqrel və qafqazlılar) Nuh peyğəmbərin oğlu İafetin nəvəsi Tarqomasın səkkiz övladından törəndiyini qeyd edən salnaməçi yazırdı: “Onun oğulları arasında 8 qardaş, çox güclü və şöhrətli qəhrəmanlar fərqlənirdi: birinci - Haos,

ikinci - Kartlos, üçüncü - Bardos, dördüncü-Movakan, beşinci - Leqos, altıncı - Heros, yeddinci - Qafqaz, səkkizinci – Eqros” (33, s. 21). Akademik İvane Cavaxişvili çox haqlı olaraq yazırdı ki, bütün bu soy başçılarının (əcdadların) adları onların sahib olduqları torpaqların və ya xalqların adından götürülmüşdür (12, s. 20).

Şübhəsiz, XI əsrdə yaşayıb yaratmış Leonti Mroveli başlıca Qafqaz xalqlarının soykökünü araşdırarkən müasiri olduğu dövrdə Qafqazda yaşayan və özünə məlum olan hər bir xalqın ayrılıqda soykökünü müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, müəllif Haosdan ermənilərin, Kartlosdan gürcülərin, Bardosdan Arran albanlarının, Movakandan Kürdən şimalda yaşayan albanların, Leqosdan ləzgilərin, Herosdan herlərin, Qafqazdan Şimal-Qərbi Qafqaz xalqlarının; Eqrosdan meqrellərin törəndiyini qeyd edir. Burada bizi maraqlandıran başlıca məsələ Tarqomasın altıncı oğlu Herosdan (Gerosdan) törənmiş herlər (gerlər) və onların ölkəsi Hereti (Gereti) ilə bağlı məlumatlardır. Salnamədə Tarqomasın öz mülklərini oğulları arasında bölüşdürdüyünü qeyd edən müəllif aşağıdakı şəkildə Herosun ərazisini müəyyənləşdirirdi - “Herosa Kürdən şimalda Kiçik Alazanın mənşəbindən hazırda Qulqula adlanan Tketbayadək ölkəni verdi. Bu Heros ilk öncə hər iki Alazanın qovuşduğu yerdə şəhər tikdi və onu öz adı ilə Hereti adlandırdı. Ona görə də bu ölkə Hereti adlanır. Hazırda bu yer Xoranta adlandırılır” (33, s.22).

Salnamədə həmçinin Hereti ölkəsinin sərhədlərində yerləşən qonşu torpaqlar barədə də məlumat verilir və nəticədə sözü gedən ərazi bir qədər də dəqiqləşdirilmiş olur: “...Kartlosun sərhədlərini müəyyənləşdirdi: şərqdə Hereti və Berduci çayı...” (33, s. 21); “Bardosa Kürdən cənuba, Berduci çayından Kür və Araz (Raxsi) çaylarının qovuşduğu yerədək torpaqları verdi. Bu Bardos Bardavi şəhərini tikdi və orada kök saldı. Movakana isə Kürdən şimalda, Kiçik Alazanın mənşəbindən dənizədək torpaqları verdi...” (33, s. 22); “Leqosa Daruband (Dərbənd) dənizindən Lomeka çayınadək, şimalda Xazaretinin (Xəzər xaqanlığı) Böyük çayınadək torpaqları verdi” (33, s. 22).

Kartlosun öz torpaqlarını beş oğlu arasında bölüşdürdüyünü qeyd edən salnaməçi iki oğul - Kuxos və Kaxosun torpaqlarının Hereti ölkəsi ilə qonşu olduğunu göstərir: Kuxosa hazırda Rustavi adlanan Bostan şəhəri, habelə Araqvidən... (burada mətn oxunmur), Kaxeti dağı ilə Kür arası torpaqları verdi. Kaxosa isə Araqvidən Hereti sərhədi olan Tketbayadək Qafqazla Kaxeti dağı arası torpaqları ayırdı” (33, s. 24).

Mənbədən herlərin Qafqazda yaşayan 8 xalqdan biri olduğu və Hereti ölkəsində yaşadıkları məlum olur. Bununla belə salnaməçi Gürcüstan (Kartli) ölkəsinin qədim tarixini təsvir edərkən Hereti ölkəsinin Qafqaz Albaniyasına daxil olduğu aydınlaşır (21, s. 3-5). D.L.Muxelişvili haqlı olaraq yazırdı: “Məsələ burasındadır ki, gürcü mənbələri qədim erləri və onların ölkəsi Eretini (məhdud mənada, Kambisena və digərləri daxil olmaqla) qədim İverianın (Kartli) tərkib

hissəsi hesab etmirlər. Belə ki, ölkənin qədim tarixini təsvir etmiş XI əsr gürcü tarixçisi Leonti Mrovelinin konsepsiyasına görə Ereti vilayəti Alban tayfa ittifaqına daxildir” (122, s. 16-17). Yeri gəlmişkən bütün qədim və erkən orta əsr mənbələri sözü gedən əraziləri, habelə müasir tədqiqatçıların (XIX-XX əsr) hamısı Hereti ölkəsinin Qafqaz Albaniyasına daxil olduğunu təsdiqləyir. Elə isə sual doğur: nə üçün Leonti Mroveli Qafqaz Albaniyasını vahid siyasi qurum kimi deyil, onun ərazisində üç siyasi qurumu - Ran (Arran), Movakan, Heretini ayrı-ayrılıqda qeyd edir?

Bu sualı cavablandırmaq üçün ilk növbədə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, salnaməçi bu və ya digər ölkənin qədim sərhədlərini, yaxud müasiri olduğu XI əsrdə mövcud sərhədini təsvir etmişdir. Sözü gedən mənbənin qədim yunan və orta əsr erməni, alban, ərəb mənbələri ilə müqayisəsi nəticəsində tam aydın olur ki, Leonti Mroveli məhz yaşadığı dövrdə mövcud olan dövlətləri və vilayətləri təsvir edir. Məsələn burasındadır ki, gürcü mənbəsi qədim Cənubi Qafqaz ölkələri Kolxida, İberiya, Albaniya və bu ölkələrə daxil olan ayrı-ayrı qədim vilayətləri deyil, Ərəb Xilafəti zamanı və onun süqutundan sonra Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi qurumları təsvir edir. Gürcüstan (Kartli) ölkəsinin qədim tarixini izləyərkən isə Cənubi Qafqazın qədim dövlətləri və vilayətlərini qeyd etməmək mümkün deyildi. Deməli, Leonti Mroveli müəyyən sərhədlər daxilində ölkələri və xalqları qeyd edərkən müasiri olduğu XI əsr Cənubi Qafqazının siyasi və etnik xəritəsini verməyə çalışmışdır. Tarixdən məlumdur ki, Ərəb Xilafətinin süqutu nəticəsində (xüsusilə də X-XI əsrlərdə) Qafqaz Albaniyası ərazisində üç iri siyasi qurum-Şirvanşahlar (gürcü mənbəsində Movakan ərazisi), Şəddadilər (Ran-Arran ərazisi) dövləti, o cümlədən gürcü və ərəb mənbələrinə əsasən Şəki/Hereti çarlığı yaranmışdır.

Konkret Hereti ölkəsinə gəldikdə isə gürcü mənbəsi, digər mənbələrdən bizə məlum olan tarixi Kambisena vilayəti ərazilərini Hereti ölkəsinə daxil edir. Qafqaz Albaniyası barədə məlumat vermiş qədim və orta əsr mənbələrinin əksəriyyətində Kürdən şimalda Kür-İori çayları hövzəsində Kambisena vilayəti (erməni, alban mənbəsində Kambeçan, IX əsr ərəb mənbəsində Kambezon) xüsusi olaraq vurğulanır. XI əsr gürcü mənbəsi də e. I əsrinin II yarısında baş vermiş hadisələri təsvir edərkən Kür və İori çayları arasında Kambeçani vilayətini qeyd edir (21, s. 45-46). Deməli, artıq XI əsrdə ayrıca vilayət kimi mövcudluğuna son qoyulmuş və getdikcə tarix səhnəsindən çıxan Kambisena vilayəti ərazisinin Hereti ölkəsi tərkibində qeyd olunması, bir daha Leonti Mrovelinin Hereti ölkəsinin XI əsrdə əhatə etdiyi ərazini təsvir etdiyini sübut edir.

Müasir tədqiqatçılardan Q.A.Melikişvili (116, s. 123), D.L.Musxelişvili (122, s. 16), T.Q.Papuaşvili (129, s. 68), Q.Ə.Qeybullayev (79, s. 160, 163) və başqaları Hereti ölkəsinin sərhədlərinin sabit olmayıb, erkən orta əsrlərdə dəfələrlə dəyişildiyini qeyd edirlər. Şübhəsiz, nəinki erkən orta əsrlərdə, hətta Strabon dövründən - Ərəb Xilafəti dövrünədək Kambisena vilayəti (Kür-İori

hövzəsi, bəzi tədqiqatçılara görə Kür-Alazan hövzəsi) Hereti torpaqlarına daxil olmamışdır. Qərbdə də Kaxeti və Kuxetiyə münasibətdə Hereti ölkəsinin sərhədlərinin sabit olmadığını (xüsusilə də sonralar Şiqnit Kaxeti və Qaret Kaxeti (Suceti) adlanacaq ərazilərdə) ehtimal etmək olar. Lakin herlərlə gəllər arasında bağlılığı üzə çıxarmağa çalışdığımız bu məqamda Hereti ölkəsinin XI əsrdə əhatə etdiyi əraziləri müəyyənləşdirmək kifayət edər ki, onu digər mənbələrə görə, gəllərin məskunlaşdığı ərazilər ilə müqayisə edək.

Leonti Mrovelinin məlumatlarından aydın olur ki, XI əsrdə Hereti ölkəsi cənubda İori çayının Alazana qovuşduğu mənsəbindən (Xoranta) Debed çayının Xrami çayı ilə birlikdə Kürə töküldüyü yerədək (Xunani) Kür boyunca Arran ölkəsi ilə, cənub-şərqdə İori çayının mənsəbində Movakan ölkəsi ilə, cənub-şərqdə İori çayının mənsəbində Movakan ölkəsi ilə, şimal-qərbdə Telavidən yuxarıda Tketba, yaxud Qulqula gölündə Kartli ölkəsi ilə sərhəd təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, salnaməçi müxtəlif istiqamətlərdə yerləşmiş üç sərhəd nöqtəsi əsasında Heretinin ümumi ərazisini müəyyənləşdirir. Leonti Mroveli Kaxetini və Kuxetini təsvir edərkən, eyni zamanda Hereti ölkəsinin qərb sərhədini dəqiqləşdirmiş olur. Salnamədən Rustavi rayonu daxil olmaqla Araqvi çayından cənuba (çox güman ki, Berduci-Debed çayınadək), şərqdə Kaxet dağı ilə qərbdə Kür çayı arasındakı ərazilərdə Kuxeti, cənubda Kaxet dağı ilə şimalda Qafqaz dağları, qərbdə Araqvi çayı ilə şərqdə Qulqula gölü arasındakı ərazilərdə isə Kaxetinin yerləşdiyi məlum olur. Nəticədə, Hereti ölkəsinin qərbdə Kaxet dağlarının şərq yamaclarınadək uzandığı və ən azı Sivi zirvəsində (1991 metr) çatdığı aydın olur. Rustavi yaxınlığında isə bu sərhədin Debed çayının Kürə qovuşduğu mənsəbindən Sivi zirvəsinə doğru şimal-şərq istiqamətində uzandığı məlum olur.

Şübhəsiz, Leonti Mroveli Heretinin şimal sərhədi kimi Qafqaz dağlarını ayrıca qeyd etməyə lüzum görməmiş, habelə Hereti ilə Leqeti (leqlərin ölkəsi) arasında Qafqaz dağlarından keçən şimal-şərq sərhədini dürüst müəyyənləşdirə bilmədiyindən bundan yan keçmişdir. Bu isə salnaməçinin öz işinə məsuliyyətlə yanaşmasına, eyni zamanda mənbənin ciddiliyinə dəlalət edir. Q.V.Tsulaya yazırdı: “Yazılı mənbələrdə Eretinin (ümumiyyətlə Qafqaz Albaniyasının) şimal və şimal-şərq sərhədləri tədqiq olunmamışdır. Görünür, sərhədlər Dağıstan tayfalarının yerləşdiyi şimal zolağı boyunca keçirdi və Xəzər xaqanlığının cənub sərhədləri ilə Dağıstanın yerli əhalisi arasında yaygınlığı ilə seçilən sərhəd vilayətini təşkil edirdi (33, s. 42, qeyd 4).

XI əsr gürcü salnaməçisi tarixi Hereti ərazisini kifayət qədər dəqiqləşdirdiyi halda, müasir tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. F.C.Məmmədova yazır: “Ereti xoronimi Erov adlı alban qəbiləsinin adından götürülmüşdür və bu, yalnız gürcü mənbələrində öz əksini tapmışdır. Buna görə də hər dəfə gürcü mənbələrində Ereti məfhumuna rast gələndə, siyasi baxımdan bu toponimin arxasında nəyin durduğunu və hansı əraziləri əhatə etdiyini aydınlaşdırmaq çətindir” (119, s. 124). Q.V.Tsulaya isə yazırdı ki, materialların

azlığı Eretinin dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermir (33, s. 42, qeyd 4). Görünür, müasir tədqiqatçılar Leonti Mrovelini XI əsrdə Hereti ölkəsinin sərhədlərini təsvir edərkən “demarkasiya” xəttini müəyyənləşdirməməkdə ittiham etmək fikrindədirlər. Əslində isə gürcü salnaməçisi dövrünə görə Hereti ölkəsinin əhatə etdiyi əraziləri mükəmməl təsvir etmişdi¹³.

Tarixi Hereti ərazisinin müəyyənləşdirilməsində XVIII əsr gürcü tarixçisi, Gürcüstanın siyasi coğrafiyasını vermiş Vaxuşti Baqrationinin (1696-1757) məlumatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vaxuşti “Gürcüstan çarlığının tarixi” kitabında Leonti Mroveliyə istinad edərək Hereti ölkəsini belə təsvir edir: “... cənubda (cənub-şərq - Ş.H.) Movakan sərhədi Xorantadan Mtkvariyyəyə (Kür çayı - Ş.H.) və Qafqaz dağları, şimalda (qərb, şimal-qərb - Ş.H.) Xunanidən Qulqulayadək və Qafqaz dağları, şərqdə (şimal, şimal-şərq - Ş.H.) Qafqaz dağları, qərbdə (cənub, cənub-qərb - Ş.H.) Mtkvari çayı” (9, s. 125).

Vaxuşti Baqrationinin ayrıca çap olunmuş “Gürcüstan coğrafiyası” kitabında Hereti ölkəsi ilə bağlı daha ətraflı məlumata rast gəlinir. Vaxuşti müasiri olduğu XVIII əsr Kaxetisinin əvvəllər üç hissədə - Hereti, Kaxeti və Kuxetidən ibarət olduğunu qeyd edir (10, s. 100). Kaxeti və Kuxetinin sərhədlərini təsvir edərkən yenə Leonti Mroveliyə istinad edən Vaxuşti, eyni zamanda bəzi dəqiqləşdirmələr aparır: “... şərqdə Qafqaz dağları, cənubda Hereti sərhədi, Turdo Ştorisxevi (Turdo və Ştoris çayları - Ş.H.) Qafqazadək, qərbdə... Kaxeti dağları və sonra Araqvi çayı üzrə sərhəd, şimalda Qafqaz dağları. Bu (sərhədlər) daxilində yerləşən ölkə Kaxetidir...; Şərqdə Kaxeti dağları, cənubda Xunaninin qarşı tərəfindən Qulqulayadək uzanan Hereti sərhədi, qərbdə Kür və Araqvi, şimalda həmin Kaxeti dağları. Bunların arasında yerləşən ölkə Kuxosun adından Kuxeti adlanmışdır...” (10, s. 100).

Vaxuşti daha sonra məlumat verərək yazırdı: “Xosroidlər sülaləsinin kəsilməsindən sonra mtavar (hakim, knyaz - Ş.H.) Qriqol (787-827-ci illər-10, qeyd 341) ayrıldı və (ölkənin) Kuxeti adlandırılmasını qadağan etdi, özü isə kaxetirlərin korikozu və ya mtavarı adlandırıldı... Lakin sonralar Kvirike (1010-1029-cu illər-10, qeyd 342) Heretini də zəbt edib, özünü kaxetirlərin çarı elan etdi, Hereti isə öz adını toxunulmaz saxladı. Lakin 1466-cı ildə parçalanmadan sonra Hereti adına nəhayət verildi və (hökmdarlar) sözün həqiqi mənasında Kaxeti çarları adlanmağa başladılar. Və bundan sonra bizim günlərədək (XVIII əsr - Ş.H.) Hereti hissələr üzrə belə adlanır: Qaqma-mxari, Eliseni (Yenisel - Ş.H.), Şiqnit Kaxeti (Daxili Kaxeti - Ş.H.), Kisiki və Qaret Kaxeti (Bayır Kaxeti - Ş.H.) (10, s. 101).

Vaxuştinin Kaxeti, Kuxeti və Hereti arasında, habelə Heretidaxili əraziləri arasında sərhədləri müəyyənləşdirən dağlar haqqında verdiyi məlumat da maraqlıdır: “Bu ölkənin ortasında Pşav-Qliqv arası Qafqazdan başlayıb Pşavi və Maxvilis xevi (“xevi”-çay - Ş.H.) arasından, sonra Erso Tianeti və İrto-Sakdrion arasından keçərək Laletin sonunadək (Kaxeti ərazisi - Ş.H.) şimaldan cənuba uzanan dağ var. Sonra (bu dağ) Maqaro-Xornabucadək cənub-şərqə istiqamətlənir

və onun şərq tərəfində Şiqnit Kaxeti, cənubunda Kisiki, qərbində Qaret Kaxeti və Erso-Tianeti yerləşir. Qafqaz tərəfdən bu dağ Kaxetis-Mta (“mta” - dağ - Ş.H.) dağı, sonra Qambori, Şua-mta (orta dağ - Ş.H.), Sivi adlanır. Hazırda Zedazeni adlanan Kuxeti dağları əyani surətdə bu dağla birləşir...” (10, s. 101).

Vaxuştinin məlumatlarından Kaxetinin məhdud (yuxarıda qeyd olunmuş sərhədlər daxilində) və geniş (Kuxeti və Hereti daxil olmaqla) mənada işləndiyi məlum olur. Habelə məlumatdan məhdud mənada Kaxeti adının əsasən X əsrədək, qismən də XV əsrədək, xüsusi geniş mənada isə Kuxetiye münasibətdə X əsrdən, Heretiye münasibətdə isə XV əsrdən işləndiyi aydın olur. Artıq XV əsrdən sonra Hereti ərazisində yaranmış 5 nahiyəni qeyd edən və hər birini ayrıca təsvir edən Vaxuşti, faktiki olaraq tarixi Hereti ölkəsinin sərhədlərini bir qədər də dəqiqləşdirmiş olur. Vaxuşti Qaret Kaxetini təsvir edərək qeyd edir ki, İori çayının sol qolu mənbəyini Şua-mta dağından alan və şimaldan cənuba axan Samebis-xevi Hereti ilə Kaxeti arasında sərhəddir (10, s. 106). Məlumatdan aydın olur ki, Samebis-xevi Saqarecodan qərbdə, həmçinin Şua-mtadan qaynaqlanan və eyni qayda da şimaldan cənuba axan Giorgi-tsimindis xevi və Nino-tsimindis xevindən sonra, Nino-tsiminda kilsəsindən yuxarıda yerləşirdi (10, s. 104-105).

Qaqma-mxari və Şiqnit Kaxetini təsvir edən Vaxuşti Heretinin şimal-qərb sərhədlərini dəqiqləşdirir: “...Tuşeti ilə bu (ölkə) arasında Qafqazdan axan Lopotis-xevi çayı şərqdən qərbə axaraq Alazana tökülür...”; “Lopotis-tskalinin (Lopoti suyu - Ş.H.) mənsəbindən bir qədər yuxarıda Şua-mtadan axan Turdos-xevi Alazana tökülür. Bu çayın üzərində ilk öncə Tketba adlanan Qulqula yerləşir. Bu çay Hereti və Kaxeti sərhədidir...” (10, s. 125-126); “Qulquladan aşağı Turdos-xevindən cənuba Kaxeti və Heretinin ilk hökmdarı Kvirike tərəfindən əsası qoyulmuş Telavi yerləşir...”; Turdos-xevinin mənsəbindən bir qədər yuxarıda Ştoris-xevi Alazana tökülür və şərqdən qərbə axır...” (10, s. 126); “Ştoris-xevi və Turdo-xevindən şimala tərəf Kaxeti, onlardan cənuba Hereti ölkəsidir. Ştoris-xevindən yuxarı Alazandan qərbdə Kaxetis-mta dağlarına yaxın talada Alaverdi (Alvan - Ş.H.) monastırı yerləşir...” (10, s. 127); “Ondan şərqdə Qaqma-mxari yerləşir və şərqdə Leqeti, Didoeti, Tuşeti ilə bu ölkə arasında uzanan Qafqaz dağları... ilə sərhəd təşkil edir” (10, s. 129) (Qeydlər mənimdir - Ş.H.).

Yenisel nahiyəsini təsvir edən Vaxuşti, eyni zamanda Heretinin şərq sərhədinə aydınlıq gətirir. “Xorantadan aşağıda (yuxarıda - Ş.H.) Kulmuxi (Kürmük - Ş.H.) və Hereti (burada qədim Hereti şəhəri Xoranta nəzərdə tutulur - Ş.H.) arasında Qafqazdan axıb gələn Gişis-tskali (Kiş suyu-Əyriçay - Ş.H.) Gişədək şimaldan cənuba, sonra şərqdən qərbə axaraq Böyük Alazana tökülür... Gişis-tskalinin mənsəbindən bir qədər yuxarıda şimalda Kurmuxis-tskali (Kürmük suyu - Ş.H.) həmin Gişis-tskaliyə tökülür...” (10, s. 115); “Yenə Xorantadan yuxarıda Pipineti çayı Alazana tökülür. Bu çayda Qafqazdan başlayaraq Pipinetiyədək (sonralar Car adlandırıldı - 10, s. 117) şimaldan cənuba, sonra şərqdən qərbə və yenə şimaldan cənuba axır” (10, s. 116); “Bu çayın mənsəbindən

yuxarıda isə Alazan əyri-üyrü axaraq çayın döngəsi giriş üçün qapıya bənzər hissə istisna olmaqla, su ilə əhatələnmiş böyük yer saxlayır. Bu yer Mosabruni adlanır. Burdan yuxarıda Bostanidə Belaknis-tskali (Balakən suyu - Ş.H.) Alazana tökülür. Bu çayla Gişis-tskali arasındakı yerlər, hazırda (XVIII əsr - Ş.H.) isə yalnız Kürmükdən bəri torpaqlar Alazan və Qafqazadək Elisenidir... Eliseni şərqdə (şimal, şimal-şərq - Ş.H.) Qafqaz dağları..., cənubda (şərq, cənub-şərq - Ş.H.) Əli-sultanlıq (İlisu sultanlığı - Ş.H.) sərhədi, şimalda (qərb, şimal-qərb - Ş.H.) Belaknis-tskali, qərbdə (cənub, cənub-qərb - Ş.H.) Alazan ilə sərhəddir. Belaknis-tskali Xunzaxla (Avar xanlığı paytaxtı) bu (ölkə) arasında Qafqazdan başlayıb şərqdən qərbə axır..." (10, s. 117); (Qeydlər mənimdir - Ş.H.).

Vaxuşti Heretinin cənub hissəsini əhatə edən Kisiki təsvir edərkən, onun (habelə Heretinin) cənub sərhədini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Kisikinin əvvəllər Kambeçovani (Kambisena - Ş.H.) adlandığını qeyd edən (10, s. 120) Vaxuşti, onun sərhədlərini aşağıdakı şəkildə təsvir edir; "... şərqdə Alazan, qərbdə Lakbisxevi (Sivi dağlarından başlayaraq şimaldan cənuba axır, lakin çox kiçik olduğundan düzənliliyə çata bilmir - 10, s. 119) və buradan İoriyədək keçən sərhəd xətti, cənubda İoriyədək və ya Kürədək, şimalda Kardanexi (Sivi dağlarının cənub-şərq yamacında çay -10, s. 125) və Kisiki arasında Sivis-mta dağları və Asanuri ilə Sakvabe arasından Alazanadək keçən xətt" (10, s. 120).

Nəhayət, gürcü mənbələri əsasında Hereti ölkəsinin sərhədlərinə yekun vuraq; şərqdə İori çayının mənsəbi, Alazan çayı, Əyri çay (sonralar Kürmük çayı); qərbdə Debed çayının Xrami ilə birlikdə Kürə qovuşduğu mənsəbi (Ağstafa rayonu ərazisi), Xunanın qarşı tərəfindən Samebis çayının İoriyə qovuşduğu mənsəbinədək uzanan sərhəd xətti, Samebis çayı boyunca Şua-mta dağlarınadək, dağın əks tərəfində Turdos xevi çayı boyunca Qulqulayadək, Ştoris-xevi çayı; şimalda Dağıstan, Didoeti, Tuşeti boyunca Qafqaz dağları; cənubda Kür (vəya İori) çayı¹⁴.

Gürcü mənbələrində Hereti ölkəsinin şimal-şərq sərhədi ilə bağlı heç bir ciddi məlumata rast gəlinmir. Bununla belə bir sıra müasir gürcü tədqiqatçıları Cənub-Qərbi Dağıstan torpaqlarının tam, yaxud bir hissəsinin Hereti ölkəsinə daxil olduğunu qeyd edirlər (129, s. 287; 132, s. 70; 144, s. 32; 123, s. 130). Yuxarıda qədim yunan və orta əsr ərəb mənbələri əsasında Hereti ölkəsinin şimal-şərq sərhədini müəyyənləşdirdik. Sonralar Qoloda və Dağlıq mahal adlandırılacaq bu ərazi təxminən şimalda Dültidağ yüksəkliyi (4127 m), şərqdə Alaxundağ yüksəkliyi (3801 m) və Samur dağları (Ptolemeyin qeyd etdiyi Gerr çayı (Kurax çay) öz başlanğıcını bu dağdan götürür), qərbdə Quton yüksəkliyi (3648 m; -Samur və Katex çayları öz mənbəyini bu yüksəklikdən alır) və cənub-şərqdə Qabaqtəpə dağları (Deavqay yüksəkliyi -4016 m) ilə məhdudlaşır. Hidronimlərə görə bu ərazi şimalda Qazikumux Koysu çayın, şərqdə Gülgər çayın qolu Kurax (Gerr) çayın, qərbdə Qara Koysu çayın, cənub-şərqdə Axtı çayın mənbələri arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Sözü gedən ərazi X-XII əsrlərdə şimalda Qumik şahlığı

(müasir laklar), şərqdə Lakz (müasir ləzgilər) şahlığı, qərbdə Sahib əs-Sərir (müasir avar, didur və s.) ölkəsi ilə sərhəd təşkil edirdi. Ərazi dörd bir tərəfdən uca dağlarla əhatələnmişdi və yalnız ortasında Samur vadisinin bir hissəsi (Rutuldan qərbdə Samur çayının yuxarı axarı) yerləşirdi.

Gürcü mənbələri əsasında Hereti ölkəsinin ərazilərini müəyyənləşdirərkən “Hereti” toponiminin məhdud və geniş mənada işləndiyi aydınlaşır. Lakin D.L.Musxelişvilidən fərqli olaraq (122, s. 16-17), fikrimizcə, Hereti məhdud mənada bilavasitə gellərin etnik ərazilərini-Şiqnit Kaxeti, Qaqma-mxari, Yenisel və Qolodanı əhatə etmişdi. Geniş mənada isə Hereti (müsəlman və bəzi erməni mənbələrində Şəki) IX əsrdən etibarən qeyd etdiyimiz ərazilərlə yanaşı, etnik albanlardan ibarət Kambisena (Kisiki), etnik suc/sodların (Ptolemeyə görə sod) məskunlaşdığı Qaret Kaxeti (Suceti) və Şəki torpaqlarını əhatə edirdi. Bununla yanaşı gürcü mənbələrində “Hereti” toponiminin bir sıra tədqiqatçıların hesab etdikləri kimi, Albaniya çarlığı anلامında işləndiyi fikrini də məqbul hesab edirik.

Beləliklə, tarixi Hereti ərazilərini müəyyənləşdirdikdən sonra gürcü mənbələrinə yekun vuraraq, bu mənbələrdə qeyd olunmuş herlərin (gerlərin) elə gellərin özü olmasını sübut edən faktları ardıcıl düzək:

1) Etnosun adını özündə əks etdirən etnonimdə: her-ger-xer; hel-gel-xel. Qeyd etdik ki, bəzi qədim yunan müəllifləri gelləri “ger-gerr” formasında təqdim etmişlər; bəzi qafqaz dilli xalqlarda “her” etnonimi “ger” şəklində ifadə olunur; habelə bəzən Azərbaycan tarixşünaslığında gellər “hellər” formasında qeyd olunur. Deməli, sözü gedən etnonim bu və ya digər xalqın dilinin qrammatik normalarına uyğun olaraq cüzi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu baxımdan herlər-gerlər-gellərin eyni bir etnosun daşıyıcıları olduğu aydınlaşır;

2) Herlərin-gellərin-xellərin eyni ərazidə məskunlaşması: herlər ölkəsi Hereti çarlığının, gellərin ölkəsi Filan şahlığın, xellərin ərazisinin (Gelavu), gerrlərin baş şəhəri Geldanın eyni ərazidə yerləşməsi və üst-üstə düşməsi;

3) Tarixi Hereti torpaqlarında gellərlə bağlı qeydə alınmış toponimlər: Qoloda, Gelmes, Geli, Suvagil, Sarvagel və s.

4) Herlər-gellərlə bağlı məlum tarixi hadisələrin eyniliyi: herlərin-gellərin Qafqaz Albaniyasında yaşayan tayfalar olması; xristianlığı qəbul etmələri və monofizit (antixalkidonçu) olmaları; Albaniyada islamın yayılmasına baxmayaraq, böyük əksəriyyətinin xristian olaraq qalmaları; XI-XIII əsrlərdə diofizitliyi (xalkidonçu) qəbul edərək Gürcüstan katolikosluğuna daxil edilmələri; İran şahı Qubadın (VI əsr) tikdiyi səddin herlərin-gellərin ərazisindən keçməsi və s.

5) Herlərin-gellərin müasir ingiloyların əcdadı olması

7. İngiloylar İnisel/Yenisel gelləridir

Vaxuşti Baqrationi Hereti adının 1466-cı ildə (digər kitabında 1469-cu il göstərilir - 9, s. 21) Gürcüstanda mərkəzləşmiş dövlətin parçalanması və ayrıca

Kaxeti çarlığının yaranması ilə tarix səhnəsindən çıxdığını qeyd edir (10, s. 101). Şübhəsiz, konkret hadisə ilə əlaqədar bir ilin içində Hereti adının unudulması fikri tarixi reallığı əks etdirə bilməz. Əslində isə monqol-tatar əsarətindən (XIII-XIV əsr) sonra daha çox dağıntılara məruz qalmış və əhalisinin böyük qismi məhv edilmiş Heretinin (65, s. 274) siyasi qurum kimi mövcudluğuna son qoyulmuşdur. XIV əsrin I yarısında müstəqil Şəki hakimliyinin yaranması ilə Heretdə mühüm siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şəki şəhəri və qərbdə Kürmük çayınadək torpaqlar Heretinin Gürcüstan tərkibində qalan digər hissəsindən ayrıldı və tamamilə fərqli siyasi-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoydu. Gürcüstanın tərkibində qalmış Hereti torpaqlarında isə XV əsrdə yeni yaranmış Kaxeti çarlığında aparılmış hərbi-inzibati islahatlar (mouravlıqların yaradılması) nəticəsində Yenisel, Qaqmamxari, Kisiki, Şiqnit və Qaret Kaxeti kimi nahiyə adları önə çəkilməyə başlamışdır. Bütün bunların nəticəsində Hereti adı siyasi-coğrafi məfhum kimi təcridən unudulmuşdur.

Hereti adının unudulması herlərin/gellərin müəyyən qisminin (əsasən Qaqma-mxari, Şiqnit Kaxeti sakinləri) gürcüləşməsi prosesi ilə eyni zamanda (F.C.Məmmədova istisna olmaqla, digər tədqiqatçılar heç bir fakta əsaslanmadan bu prosesin erkən orta əsrlərdə getdiyini qeyd edirlər) baş verirdi. Lakin XVI əsrin sonları-XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi şahlarının Kaxeti çarlığına münasibətdə yeritdikləri sərt siyasət (bu siyasətə yerli əhaliyə islamı qəbul etdirmək, habelə türk mənşəli müsəlman əhalinin Kaxetiyə köçürülməsi kimi tədbirlər də daxil idi) və dağlı tayfaların işğalları herlərin/gellərin digər qisminin (əsasən Yenisel/İnisel əhalisi) assimilyasiya olunmasının qarşısını aldı. Nəticədə, Yenisel/İnisel gellərinə münasibətdə gürcüləşmə prosesi natamam olub (yalnız dildə özünü büruzə verir) başa çatdırılmadı. Artıq, XVII əsrin əvvəllərində avarlardan və Saxur sultanlarından asılı vəziyyətə düşən Yenisel/İnisel gelləri yengelo/ingiloy adlandırıldılar.

Bəzi tədqiqatçılar “ingiloy (yengelo)” etnoniminin XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuştiyə məlum olmadığından, onun XVIII əsrin sonlarında yarandığını ehtimal edirlər (64, s. 252). Vaxuştidə ingiloyların və yaxud İnisel tayfasının xatırlanmaması, hələ bu etnonimin onun dövründə mövcud olmadığı demək deyildir. Vaxuştinin əsərlərində ingiloyların qeyd olunmaması bu və ya digər səbəblərlə bağlı ola bilərdi. Hər halda etnonimin mövcudluğundan Vaxuştinin məlumatı olmamışdır kimi, fikirlər həqiqətə uyğun olmazdı. Alazan vadisi ərazilərin coğrafiyasını vermiş müəllifin ola bilməz ki, oranın sakinləri barədə məlumatı olmasın. Daha real görünə biləcək fikir bundan ibarətdir ki, kifayət qədər vətənpərvər olan Vaxuşti öz konsepsiyasına görə, Alazan vadisinin avtohton əhalisi olan herlərin/gellərin XV əsrdən etibarən tamamilə gürcüləşdiyini hesab edirdi. Yenisel/İnisel gellərini ayrıca əhali qrupu (ingiloylar və yaxud İnisel tayfası) kimi təqdim etməklə isə Vaxuşti faktiki olaraq öz konsepsiyasını təkzib etmiş olardı. Şübhəsiz, burada gürcü çarlarının tabeçiliyində olan və müəllifin tərəddüdsüz qeyd

etdiyi tuşın, pşav, xevsur və digər tayfalardan fərqli olaraq, ingiloyların XVII əsrdən avarlardan və Saxur sultanlarından asılı vəziyyətə düşməsi faktı da müəyyən rol oynamışdır. Görünür, Vaxuşti əvvəllər gürcülər tərəfindən natamam assimilyasiyaya məruz qalmış yerlilərin yaranmış yeni şəraitdə öz ilkinliyini qoruyub saxlayacağından və ya dağlılar tərəfindən assimilyasiya olunacağından ehtiyatlanmış və gəllərin hələ də assimilyasiya olunmamış, etnosun öz soykökünü göstərən adından imtina etmişdir. Beləliklə, Vaxuşti Yenisel herlərinin/gəllərinin gürcüləşdiyini “sübut etməyə çalışmış” və müəyyən mənada istəyinə nail olmuşdu. Son 150 illik tarixşünaslıqda ingiloylar islamı qəbul etmiş gəllər deyil, “müsəlman gürcülər” olduğu fikri qəbul olunmuşdu.

Tarixi məxəzlər əsasında gəllər və herlərin eyni bir etnos olduğunu, bu etnosun etnik ərazilərinin başlıca olaraq hazırda ingiloyların yaşadığı Alazan vadisi əraziləri əhatə etdiyini və Yenisel/İnisel gəllərinin XVII əsrdən İnisel tayfası və daha sonra ingiloy adlandırıldıqlarını aydınlaşdırdıqdan sonra, yenidən “ingiloy” etnoniminin etimologiyasına qayıdaq. Gəllərlə bağlı araşdırmalarımız əsasında “ingiloy” etnoniminin kökündə duran “giloy” (“gəloy”) tərkibinin gəl etnonimi ilə bağlılığını tarixi məxəzlər əsasında sübuta yetirdik. Etnonimin ilk komponentinə gəldikdə isə qeyd etdik ki, bütün tədqiqatçılar “in” (yen) hissəciyinin “yeni” mənasında işləndiyini hesab edirlər: “yenidən döndərilmişlər”, “yeni ləzgilər”, “yeni yola gələnlər”, “yeni yol” və s. Etnoqraf Q.Ə.Qeybullayevin də “in” (yen) komponentinin “yeni” mənasında işləndiyi və ingiloyların “yeni gəllər” olması ilə bağlı mülahizəsi məlumdur (79, s. 169). Əliabad qəsəbə sakini, tarix müəllimi, ingiloy Şabanov Ramiz Feyzulla oğlunun fikrincə “ingiloy” etnoniminin etimologiyası gürcü dilində axtarılmalıdır. Belə ki, “in” komponenti gürcü dilindəki “im” (həmin) sözünün dəyişilmiş forması olub, “ingiloy” etnonimi “həmin gəllər” mənasında başa düşülməlidir (informasiya şifahi şəkildə 1997-ci ildə alınmışdır). Qeyd edək ki, etnonimi fars dilində izah etdikdə (“in”-“bu” mənasında) “bu gəllər” kimi izah olunur. Şübhəsiz, bu qayda ilə digər dillər əsasında da etnonimin izahını vermək olar. Lakin bizim fikrimizcə bütün bunlar tarixi reallığı əks etdirə bilməz. Yuxarıda qeyd etdik ki, gəllərin yalnız bir hissəsi - Yenisel/İnisel gəlləri olan Yenisel/İnisel tayfası ingiloy (yengəloy) adlandırılmışlar. Ehtimal etmək olar ki, XVII əsrin əvvəllərində islamı qəbul etmiş Yenisel/İnisel gəllərinin adı qarşısına coğrafi məkan göstəricisi kimi “yen” (Yenisel) və ya “in” (İnisel) artırılması nəticəsində yengəloy/ingiloy şəkildə yeni etnonim yaranmışdır. Bu baxımdan “ingiloy” (yengəloy) etnoniminin etimologiyası İnisel (Yenisel) gəlləri kimi izah olunması fikrimizcə daha düzgün olardı. Bir şeyi də əlavə etmək istərdik ki, ingiloyların “yeni”, “həmin”, “bu”, “Yenisel-İnisel” gəlləri olması, sonuncu istisna olmaqla, prinsipcə elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Ən əsası ingiloy adlanan əhali qrupunun heç də gürcüdən dönmə və ya törəmə konfessional əhali qrupu deyil, qədim Alban soy kökünə bağlı müstəqil etnos olmasıdır.

II FƏSİL

İNGİLOYLAR/GELLƏR VƏ AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB TORPAQLARI QAFQAZ ALBANIYASI DÖVRÜNDƏ

1. Albaniya çarlığı (e. ə. IV - e. VI əsrləri)

Qafqaz Albaniyası Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən, albanlar isə regionda qədim və erkən orta əsrlər mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından biridirlər. Müasir ingiloyların qədim əcdadları olan gel tayfaları bu dövləti, mədəniyyəti yaratmış və inkişaf etdirmiş çoxsaylı alban tayfalarından biri olmuşlar. Bu baxımdan gellərin etnik-siyasi tarixinin qədim və erkən orta əsrlər dövrünün öyrənilməsi problemi ayrılıqda deyil, Qafqaz Albaniyasının tarixinin tərkib hissəsi kimi kompleks yanaşılmanı tələb edir.

Məlum olduğu kimi, antik dünyanın qədim sakinlərindən olan albanlar haqqında ilk məlumatlar e.ə. IV əsrə aiddir (2, s. 26-27; 79, s. 62). Alban tayfa ittifaqına daxil olmuş gellər barədə isə ilk məlumata e.ə. I əsrdə yaşamış yunan müəllifi Strabonda rast gəlinir. Burada gellərin leqlərlə birlikdə etnik albanlarla amazonkalar arasında yaşayan tayfalar olduğu qeyd olunur (2, s. 18; Strabon, XI, 5, 1). Strabonun digər məlumatı eyni zamanda gellərə də aid edilə bilər: “Onların hökmdarları da çox gözəldir. İndi, doğrudur, onlarda bir hökmdar bütün tayfalara başçılıq edir, qabaqlar isə, hər müxtəlif dilli tayfanı öz hökmdarı idarə edirdi. Onlarda 26 dil vardır, belə ki, onlar bir-biri ilə ünsiyyətə çətin girirlər” (2, s. 17-18; Strabon, XI, 4, 6).

Müasir tədqiqatçılar Kürdən şimala Albaniya ərazisində tayfa ittifaqının yaranmasını təxminən e.ə. I minilliyin ortalarına aid edirlər (79, s. 393). Strabonun məlumatından isə aydın olur ki, Albaniya dövlətinin yaranmasınadək (e.ə. IV əsr) bu ərazidə hər tayfanın (mənbədə 26 tayfa) öz hökmdarı və “çarlığı” olmuşdu. E.ə. IV əsrdə Albaniyada dövlətin yaranmasını e.ə. III əsrin I yarısında Albaniyada zərb edilmiş gümüş pullar da təsdiq edir (2, s. 22, qeyd 10). Hazırda olduğu kimi, qədim dövrlərdə də pul kəsilməsi dövlətin mövcudluğunu ifadə edən başlıca dövlət atributu kimi qəbul olunurdu. Deməli, e.ə. IV əsrin II yarısınadək gellər Albaniya tayfa ittifaqı daxilində ayrıca tayfa birliyinə və tayfa başçısına (hökmdara) malik idilər. Yalnız Albaniya dövlətinin yaranması ilə digər tayfalarla birlikdə vahid hökmdar tərəfindən idarə olunmuşlar.

Cənubi Qafqaz (Leonti Mroveliyə görə)

Xəritə 2

**Qafqaz Albaniyası
(eramızın əvvələri)**

Xəritə 3

Tanınmış gürcü tarixçilərindən N.A.Berdzenişvili, Q.A.Melikişvili orta əsr gürcü mənbələrində alban tayfalarından biri kimi qeyd olunmuş herlərin (gellərin) ölkəsi Heretini (Ereti) qədim Urartu qaynaqlarında dəfələrlə xatırlanan böyük Eriaxi vilayətinin (tayfasının) adı ilə eyniləşdirirlər. Beləliklə də, herləri/gelləri ən qədim (e.ə. IX-VII əsrlər) tayfalardan biri hesab edirlər (116, s. 122, qeyd 287).

* * *

Müasir tədqiqatçılar, bir qayda olaraq, Qafqaz Albaniyasının İberiya ilə şimal-qərb sərhədini qədim dövrlərdən her/gellərin ölkəsi Hereti ilə "məhdudlaşdırırlar". Bu fikir əsasən XI əsr gürcü mənbəsindən götürülmüşdür. Lakin hadisələrə daha yaxın olan qədim dövr müəlliflərinin məlumatları isə tamamilə başqa bir mənzərə yaradır. F.C.Məmmədova çox düzgün olaraq yazırdı: "Bir halda ki, Qafqaz xalqlarının sərhədləri haqqında ilkin məlumatlar e.ə. I əsrdən - eramızın I əsrinədək olan vaxla aiddir, onda bu yerlərin xəritəsini retrospektiv surətdə tərtib edəndə, ən uzağı e.ə. II əsrdə mövcud olan vəziyyəti əks etdirmək olar" (119, s. 133).

Strabon yazırdı ki, albanlar iberiyalılarla Kaspi dənizi arasında yaşayırlar; şərqdə onların ölkəsi dənizə düşür, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddir (2, s. 16; Strabon, XI, 4.1). Digər müəllif romalı Böyük Plini (23-79-cu illər) yazırdı: "Kürdən başlayaraq, bütün düzənlikdə alban tayfaları, sonra iberlər yerləşir; onlar birincilərdən Qafqaz dağlarından axıb Kür çayına (tökülən) Okazan çayı ilə ayrılırlar" (2, s. 25; Plini, VI, §26). Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti Okazan çayını Alazan çayı ilə eyniləşdirirlər. Lakin Plininin digər məlumatı Okazan çayının iki ölkə arasında sərhəd olmasını şübhə altına alır: "Kas və Alban, sonra başlanğıcını Qafqaz dağlarından götürən Kambis, sonra yuxarıda deyildiyi kimi, Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək dənizə tökülür" (2, s. 26; Plini, VI, § 36). Burada Kambis çayının İori olması tədqiqatçılarda şübhə doğurmur. Qədim dövr müəlliflərindən Pomponi Mela, Dion Kassi, Klavdi Elian Və b. İori çayını Kambis adlandırırlar¹⁵.

Məlumatlardan görüldüyü kimi, Plininin bu iki qeydi bir-birinə təzad təşkil edir. Əvvəlcə Okazan çayının sərhəd olduğunu qeyd edən Plini, eyni zamanda Kambis-İori çayının Albaniya ərazisindən keçdiyini göstərir.

Plininin digər məlumatı da fikrimizi təsdiq edir: "Albaniya sərhədlərindən başlayaraq, dağlar boyu silvlər (adlı) vəhşi tayfa, aşağıda isə lupenlər, sonra didurlar və sodlar yaşayır" (25, s. 182; Plini, VI, § 26). "Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir..." (25, s. 182; Plini, VI, § 30). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstanda "Kaspi" toponimini müasir dövrdə Mxetlə Qori arasında yerləşən Kaspi şəhəri özündə yaşadır (81, s. 196). Plininin məlumatından silvlər istisna olmaqla, adları çəkilən digər tayfaların Qafqaz Albaniyasında yaşadıkları məlum olur. Lpina (Lupeniya) ölkəsinin hətta 551-ci ildə Albaniya katolikosluğuna daxil olduğu məlumdur (119, s. 224). Plini bu tayfaların arxasında Qafqaz qapılarını (Dəryal keçidi) qeyd edir və

nəticədə Dəryal keçidindək ərazilərin Qafqaz Albaniyasına daxil olduğunu təsdiq etmiş olur. Məlum olduğu kimi, Dəryal keçidi isə Araqvi çayının yuxarı axarında yerləşirdi.

Plini digər antik müəlliflərdən fərqli olaraq, Qafqaz qapılarının (Dəryal keçidi) İberiya ərazisində yerləşdiyini qeyd edir: “İberiyadakı o qapıları Kaspi (qapıları) adlandırırlar ki, bizim dediyimiz kimi, Qafqaz (qapıları) adlanır... İmperator Neronun (Roma imperatoru Neron 54-68-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur - 2, s. 27, qeyd 7) hədə-qorxusu da guya Kaspi qapılarına aid imiş, halbuki orada o (qapılar) nəzərdə tutulurdu ki, İberiyadan sarmatların torpağına aparır...” (25, s. 184; Plini, VI, § 36). Lakin “İmperator Neronun hədə-qorxusu”nun nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirdikdə Qafqaz qapılarının (Dəryal keçidi) məhz Qafqaz Albaniyası ərazisində olduğu aydın olur. Korneli Tasit (55-117-ci illər) bu barədə yazırdı: “... şəhərə (Roma - Ş.H.) ispan legionu yeridilmişdi və Neronun donanma əsgərlərindən topladığı legion da şəhərdə qaldığından şəhər qeyri-adi qoşunla dolmuşdu; Buna Almaniyadan, Britaniyadan və İllirikadan olan çoxlu dostalər birləşdirildi. Həmin Neron onlardan seçərək Kaspi qapılarına, albanlara qarşı başladığı müharibəyə göndərdi, lakin sonra Vindeksin qaldırdığı qiyamı yatırmaq üçün geri çağırıldı...” (25, s. 247).

Qafqaz dövlətlərinin qədim sərhədləri ilə bağlı tam və ətraflı məlumat qədim yunan müəllifi K.Ptolemeyə (70-147-ci illər) məxsusdur. K.Ptolemey xüsusi koordinatlar əsasında tərtib etdiyi xəritə vasitəsilə qədim Qafqaz dövlətlərinin, o cümlədən Albaniya və İberiyanın təsvirini vermişdir. Burada isə biz konkret olaraq Ptolemey xəritəsi əsasında Albaniyanın İberiya ilə sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Koordinatları xüsusi ardıcılıqla düzməklə və bu koordinatların keçdiyi yerləri başlıca olaraq daha çox sabit qalan hidronimlər əsasında müəyyənləşdirməklə (fikrimizcə yaşayış məntəqələri və toponimlər dəyişkən olduğundan, onların əsasında xəritəni bərpa etmək mümkün deyil) tərtib etdiyimiz Ptolemey xəritəsi bu sahədə fikirlərimizin əyani təsvirində sizə yardımçı olacaq (bax: xəritə I).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ptolemey xəritəsi ayrıca tədqiqat tələb edən problemlərdən biridir. Buna görə də tərtib və təklif etdiyimiz Ptolemey xəritəsinin yeni variantı ilə bağlı izahatı bu tədqiqat işində verməyə lüzum görmürük. Bununla belə tərtib etdiyimiz xəritə ilə bağlı çoxsaylı sualların yarana biləcəyini nəzərə alaraq, daha çox mübahisə doğura biləcək Albaniya ilə İberiya arasındakı sərhədlər haqqında aşağıdakıları qeyd etməyi zəruri hesab edirik.

Xəritədən görüldüyü kimi, Ptolemey Cənubi Osetiyadan (Araqvi çayı hövzəsi) və Kürdən şərqdə yerləşən torpaqları Qafqaz Albaniyasına daxil edir. Burada yalnız Araqvi çayının aşağı axarı ilə Kür arasındakı ərazi İberiya tərkibində göstərilir. Tərtib etdiyimiz xəritənin ciddiliyinin şübhə altına alınmaması üçün daha sadə üsula müraciət edək. Koordinatları xüsusi ardıcılıqla düzmədən belə, onların bir-biri ilə müqayisəsi nəticəsində bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək

mümkündür. Ptolemey yazırdı ki, Asiya Sarmatiasının cənub sərhədi Kolxida sərhədinədək (75° - 47°), sonra həmçinin Sarmat qapılarının (77° - 47°) yerləşdiyi İberianın sonunadək çatır (24, s. 237; 121, s. 119; Ptolemey, V. 8; həmçinin bax: Ptolemey, V. 10). Ptolemey həmçinin Alban qapılarını (80° - 47°) da qeyd edir. Məlumatdan ilk öncə məlum olur ki, Sarmat qapıları eyni zamanda İberiya ilə Albaniya arasında sərhəd təşkil edir. Ptolemey həmçinin Qafqazdan axıb gələn və Kürə tökülən çay (adı çəkilmir) ilə İberiya arasında Albaniyaya məxsus aşağıdakı məntəqələri qeyd edir: Taqoda ($77^{\circ}30'$ - $46^{\circ}50'$), Bakriya (77° - $46^{\circ}30'$), Sanua ($77^{\circ}40'$ - $46^{\circ}40'$), Diqlana ($77^{\circ}20'$ - $45^{\circ}45'$), Niqa ($77^{\circ}20'$ - $45^{\circ}15'$). Göründüyü kimi, məntəqələrin uzunluq koordinatları (birinci rəqəm) Sarmat qapılarının uzunluq koordinatı ilə təxminən eyni olub (77°), qismən ondan şərqdə yerləşmişlər. Yalnız şimaldan cənuba doğru gəldikcə enlik koordinatları (ikinci rəqəm) kiçilmə istiqamətində dəyişir. Deməli, qeyd olunan məntəqələr Sarmat qapılarından cənuba təxminən düz xətt üzrə İberiya sərhəddi boyunca yerləşmişlər.

Sarmat qapılarının Dəryal keçidi (Cənubi Osetiyadan şərqdə Araqvi çayı hövzəsi) olduğu məlumdur. Ptolemeyin eyni enlikdə, lakin bir qədər şərqdə qeyd etdiyi Alban qapılarının isə, xəritədən göründüyü kimi, bizim tərəfimizdən Borbalo dağında yerləşdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Hələ XIX əsrdə akademik Brosse Dəryal keçidinin qədimdə Alban qapıları adlandırıldığını yazırdı (90, s. 4; 99, s. 167). Akademik Brossenin mövqeyi ilə razılaşmayan N.Boqomolov isə Alban qapılarını Xevsur Araqvi çayının Araqvi çayı ilə birləşdiyi yerdə, Xevsur kəndi Cinvan (Linvan) ərazisində lokalizə edirdi (90, s. 4; 67, №11). Tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, bütün hallarda Alban qapılarının Kaxeti ərazisində lokalizə edilməsi, şərtsiz bu torpaqların Albaniya tərkibində olduğunu sübut edir.

Beləliklə, Ptolemeyin Albaniyada lokalizə etdiyi və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yaşayış məntəqələrinin Dəryal keçidindən (Sarmat qapıları) cənub-şərqdə yerləşdiyi məlum olur. Eyni zamanda Ptolemeyin adını çəkmədiyi, Qafqaz dağlarından axaraq Kürə qovuşan çayın Kambis (İori) çayı olduğu aydın olur. Deməli, bütün hallarda Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədlərini yuxarıda sərhədlərini verdiyimiz gəllərin məskunlaşdığı Hereti vilayəti (ölkəsi) ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil.

Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz Albaniyası dövründə (e.ə. IV - eramızın VIII əsrləri) gəllərin etnik ərazilərinə Kür-İori hövzəsində yerləşən Kambisena vilayəti (sonralar Kisiki və Qaret Kaxeti) daxil deyildi. F.C.Məmmədova e. ə. II əsrdə Kambisena vilayətinin son dərəcə geniş əraziləri əhatə etdiyini, habelə cənubda Kür və Xrami (onun orta axarı) çayları arasındakı geniş bir ərazinin bu vilayətə daxil olduğunu qeyd edir (119, s. 126-127).

K.Ptolemeyin Albaniyada qeyd etdiyi yaşayış məntəqələrindən aşağıdakılar gəllərin etnik ərazisi olan Hereti torpaqlarında (Qoloda, Yenisel, Qaqma-mxari, Şiqnit Kaxeti) lokalizə olunur: Moziata (80° - $46^{\circ}20'$) Laqodexi yaxınlığında,

Xadaxa (81°-46°), Misiya (81°-46°20') Zaqatala rayonunda, Alam (82°-46°15'), Tiavna (82°15'-46°40') Tavailaka (82 45'-46°50') və Gelda (83°-46°30') Qoloda və Dağlıq mahal ərazisi. Ptolemeyin Albaniyada qeyd etdiyi 29 yaşayış məntəqəsindən 7-nin tarixi Hereti torpaqlarında yerləşməsi bu vilayətin kifayət qədər böyük və sıx əhalisi olmasına, habelə Qafqaz Albaniyasına daxil olan mühüm vilayətlərdən biri olmasına dəlalət edir.

İlk mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, e.ə. III - eramızın II əsrlərində gellərdən qərbdə və şimal-qərbdə İberiya sərhədinə doğru etnik albanlar (məhdud mənada, o cümlədən cənubda Kambisena vilayətində), sodlar, didurlar, lupenlər və başqa tayfalar yaşamışlar. Gellərdən qərbdə etnik albanların (məhdud mənada) yaşadıklarını bir sıra toponimlər də sübut edir: Alvan düzü, Alvani-Samebo kəndi, Alaverdi (Alvani) kəndi, Alaverdi (Alvan) baş kilsəsi və ya monastırı və s. Alaverdi baş kilsəsi Telavidən 18 verst şimalda Alazan çayının sağ sahilində kiçik Alaverdi (Alvani) kəndində yerləşir. Vaxuştiyə görə, “alaverdi” Alvan düzü mənasında gürcücə “alon-qverdi”nin təhrif olunmuş formasıdır.

Gürcü mənbələrinə əsasən kilsə VI əsrdə 13 suriyalı atalardan biri müqəddəs İosif tərəfindən tikilmişdir (100, s. 994-995; 10, s. 127). B.Dorn 1875-ci ildə yazırdı: “Kaxeti Tuşetiyası Kaxeti Alazanınadək uzanan və Alvani adlanan ərazidən ibarətdir” (88, s. 336).

İ.Adamia həmçinin gürcü tayfalarından kuxların, kaxların, erlərin (herlər gürcü tayfaları deyildi - Ş.H.), kartların Qafqaz Albaniyasında yaşadıklarını qeyd edir (54, s. 167). T.Q.Papuaşvilinin fikrincə etnik və mədəniyyət baxımından her tayfaları Şərqi gürcü tayfaları olan kartlar (kartalınlər) və kaxlara (kaxetinlər) olduqca yaxın idilər (130, s. 7).

Ümumiyyətlə, sözü gedən müasir Şərqi Gürcüstan torpaqlarının qədim dövrlərdə Qafqaz Albaniyasına daxil olmasını aşağıdakı faktlar da sübut edir. E. ə. I - e. I əsrlərində Albaniyada (o cümlədən müasir Şərqi Gürcüstanda) Yaloylutəpə mədəniyyəti geniş yayılmışdır (97, s. 3-4). Şərqi Gürcüstan ərazisində uzun müddət arxeoloji qazıntılar aparmış gürcü arxeoloqu K.N.Pixelauri Yaloylutəpə mədəniyyətinin Gürcüstan üçün yerli mədəniyyət olmadığı qənaətinə gəlmişdir (136, s. 37; 135, s. 135). Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri hələ 1892-ci ildə bilavasitə ingiloyların məskunlaşdığı Marsan kəndində də aşkar edilmişdir (97, s. 12-13).

Görkəmli gürcü tədqiqatçısı, akademik A.Q.Şanidze Şərqi Gürcüstan torpaqlarında aşkar edilmiş çoxsaylı xristian abidələrinin Qafqaz Albaniyası xristian arxitekturasına məxsus tipik abidələr olduğunu müəyyənləşdirmişdir (148, s. 170). Digər tərəfdən, M.Q.Abduşelişvili Şərqi Gürcüstan, o cümlədən Hereti əhalisinin eyni antropoloji (insanın biololoji təbiəti - Ş.H.) qrupa mənsub olduklarını sübut etmişdir (53). A.A.Voronov isə Alazan-Əyriçay vadisində və Şamaxı zonasında yaşayan azərbaycanlıların və kaxetinlərin qan qruplarının gen sıxlığının bir-birinə son dərəcə yaxın olduğunu aşkar etmişdir (76, s. 196). Tədqiqatçıların

fikirincə, hələ yüzillər bundan qabaq Alazan-Əyriçay ətrafında etnik və genetik yaxınlıq üçün maneə yaransa da, bu rayonlarda gen yaxınlığı sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir (119, s. 126; 76, s. 196).

* * *

Ümumiyyətlə, qədim dövr müəlliflərinin gellərlə bağlı məlumatları son dərəcə cüzi olub, əsasən yuxarıda qeyd etdiklərimizdən ibarətdir. Bununla belə, onların Albaniya haqqında bəzi qeydləri eyni zamanda gellərə də şamil oluna bilər. Bu mənada Strabon xüsusilə seçilir. Nəzərə alsaq ki, Strabonun istinad etdiyi Miletli Feofan başlıca olaraq Qərbi Albaniya torpaqları ilə tanış olmuş və bilavasitə gellərin etnik ərazisində Alazan vadisində olmuşdur, o zaman bu məlumatların gellərə də aidiyyəti şübhə doğurmamalıdır: “Albanlar maldarlığa daha çox meyillidirlər və köçərilərə yaxındırlar; lakin onlar vəhşi deyillər və buna görə o qədər də döyüşkən deyillər” (Strabon, XI, 4.1); “... torpaq heç bir xırda qulluq belə tələb etmir, ancaq bütün həyat nemətləri, bu tərəfə yürüş edənlərin xəbər verdiyi kimi (o cümlədən Miletli Feofan-2, s. 22, qeyd 7), onların “kiklop” sayacağı (bütün həyat nemətləri şümləmədən və əkmədən yetişir - 2, s. 22, qeyd 8) həyat tərzindən danışır... Eləcə də mal-qara, ev heyvanları da, çöl heyvanları da onların ölkəsində yaxşı çoxalır” (Strabon, XI, 4.3); “Onlarda zərb olunmuş pullardan adətən istifadə olunmur və 100-dən artıq say bilməyərək, onlar yalnız mübadilə ticarəti ilə məşğul olurlar. Başqa həyat məsələlərinə münasibətdə onlar laqeydlik göstərirlər. Dəqiq ölçü və çəki onlara məlum deyildir. Mühəribə məsələlərinə, dövlət quruculuğu və əkinçiliyə onlar qayğısız yanaşırlar. Amma onlar ermənilər kimi, piyada halda da, at belində də yüngül və ağır silahlarla vuruşurlar” (Strabon, XI, 4.4) və s. və i. a.

Tədqiqatımızın obyektinə olan ingiloyların (gellərin) etnoqrafiyasına müraciət etdikdə, Strabonun bu qeydlərinin, onların təsərrüfat məişəti, ictimai münasibətləri ilə tamamilə üst-üstə düşdüyünün şahidi oluruq.

Strabon habelə Albaniyada yayılmış dini inanclarla bağlı məlumat verir: “Onlarda allahlardan Helios, Zevs və Selenaya (Strabonun vətəninə Helios Günəş allahı, Zevs Göy allahı, Selena Ay ilahəsi idi. Bu allahların albanca adları məlum deyil - 2, s. 22, qeyd 15), xüsusilə məbədi İberiya yaxınlığında yerləşən Selenaya sitayiş edirlər. Kahin vəzifəsini onlarda hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirir. O, böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs vilayətə başçılıq edir, həm də məbədin qullarını işlədir” (Strabon, XI, 4.7). Məlumatdan görüldüyü kimi, Strabon kahinlərin yüksək mənəb sahibləri olduğu Qafqaz Albaniyasında sitayiş olunan üç allahdan yalnız biri - Selena ilahəsi barədə nisbətən geniş məlumat verir. A.Y.Krımski Selena məbədinin Şəki vilayətində, daha doğrusu Şəki şəhərində yerləşdiyini hesab edirdi (109, s. 371). Lakin e.ə. I əsrdə Şəki vilayətinin İberiya sərhədlərindən xeyli uzaqda yerləşməsinə əsaslanaraq K.V.Trever (141, s. 151), F.C.Məmmədova (119, s. 86) və başqa tədqiqatçılar tərəfindən A.Y.Krımskinin bu

mülhizəsi təkzib olunmuşdur. T.Q.Papuaşvili isə Selena məbədini tarixi Hereti torpaqlarında lokalizə edir (130, s. 34-35).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Qafqaz Albaniyasının qərb sərhədlərini tarixi Hereti vilayəti ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Bu baxımdan, fikrimizcə, Ay-Selena məbədi Hereti torpaqlarında deyil, ondan qərbdə Qafqaz Albaniyasının İberiya sərhədi yaxınlığında yerləşmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Ay-Selenaya, o cümlədən Günəş-Heliosa, Göy-Zevsə sitayiş gəllər arasında yayılmamışdır. Zaqatala rayonunda Güllük kəndindən 5-6 km aralı Armaiti dağında “Pəri qala” adlanan V-VI əsrlərə aid məbəd, habelə Əliabad qəsəbəsində “Pəri qala” adlanan digər məbəd in mövcudluğu gəllər arasında da Ay-Selenaya sitayiş olunduğunu sübut edir. “Armaiti” oronimini hecə “Arma” – “Ay ilahəsi” ilə müqayisə etdikdə (79, s. 171) “Pəri qala” adlanan bu məbədlərin ilk öncə Ay-Selenaya sitayişlə əlaqədar yarandıqlarını ehtimal etmək olar. Sonralar atəşpərəstliyin hakim din olması ilə əlaqədar bu məbədlər od məbədlərinə çevrilmişlər. Digər tərəfdən, müasir dövrdə belə, ingiloylarda Günəşə, Aya, Göyə inamlar qalmaqdadır. Onlarda Aya, Günəşə, Göyə and içmək müqəddəs andlardan hesab olunur.

Antik dövrlərdə Əhəmənilərin (e. ə. 550-330-cu illər), sonra isə Parfiyalıların təsiri altında olan Qafqaz Albaniyasında, o cümlədən Hereti torpaqlarında atəşpərəstliyin də yayıldığını ehtimal etmək olar¹⁶.

* * *

Əhəmənilərin hakimiyyəti illərində (e.ə. VI-IV əsrlər) Albaniyadakı etnoslar bu hakimiyyəti nominal da olsa tanıyırdılar, mərkəzə xərac verirdilər, müharibə zamanı Əhəməni ordusuna hərbi dəstələr göndəriridilər (57, s. 151). Arrion (II əsr) e.ə. 331-ci ildə Qavqamel döyüşündə albanların Əhəmənilər tərəfində vuruşduqları barədə məlumat verir (Arrion, Anabazis, k. III, f, 8.4; 141, s. 52). Herodot da (e. ə. V əsr) farsların hakimiyyətinin Qafqaz dağlarında yayıldığını qeyd edirdi (Herodot, k. III, f. 97; 141, s. 50). Bütün bunlar isə digər Albaniya etnosları ilə birlikdə gəllərin də Əhəmənilərin (e.ə. 550-330-cu illər) nominal hakimiyyətini qəbul etdiklərini söyləməyə əsas verir. Cənubi Qafqaz xalqları üzərində Əhəmənilərin hakimiyyətini əvəz etmiş Səlvəkilər sülaləsinin hökmrənliyi Parfiya hökmdarı I Mitridatın (e.ə. 171-139-cu illər) dövründən etibarən öz yerini tədricən Parfiyaya verməli olmuşdu.

Müasir gürcü tarixşünaslığına əsasən, tarixi Hereti torpaqları qədim dövrlərdə Qafqaz Albaniyasına daxil olmuşsa da, e.ə. II-I əsrlərdən etibarən İberiya dövlətinin tərkibinə qatılmışdır. Gürcü tədqiqatçılarından Q.A.Melikişvili bu “tarixi” bir qədər də qədimləşdirərək yazırdı. “Artıq e.ə. III əsrdə hələ də qismən alban tayfalarının məskunlaşdığı Hereti ərazisinin (müasir Kaxetinin şərq hissəsi) Kartli dövlətinin tərkibinə daxil olduğunu hesab etmək olar” (116, s. 297-298). Q.A.Melikişvili öz mülhizəsini əsaslandırmaq üçün gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba”ya və Strabona istinad edir: “Çar Farnadco (e.ə. II əsrin I yarısı)

Kaxetinin şimal-şərq sərhədində Nekresi qalasını tikməyə başladı (K.S., 29). E.ə. I əsrdə Ermənistanın tərkibinə daxil olan Kambisena (gürc. Kambeçovani - müasir Kisiki) vilayətində albanlar, iberlər və ermənilərin qonşu olmaları haqqında Strabonun məlum qeydi, erməni çarlarının güclənməsindən əvvəlki dövrdə bu vilayətin şərtsiz İberiya (Kartli) tərkibində olmasını göstərir. Şübhəsiz, e.ə. III əsrdə güclü Kartli dövləti əhalisi kartli (iber) olan vilayətləri öz sərhədlərindən kənar qoya bilməzdi və bundan sonra erməni hegemonluğu dövründə bu vilayətlərdə iberlərin görünməsinə güman etmək çətinidir. Bu dövrdə Kartli Heretinin cənub rayonları üzərindəki nəzarətini itirdi, lakin görünür şimal rayonları hər zaman Kartli tərkibində qalmışdır. Nekresi şəhərinin tikintisinin davam etdirilməsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir” (116, s. 297-298). Q.A.Melikişvili “Kartlis tsxovreba”ya istinad edərək (K.S., 33) Nekresi şəhərinin tikintisinin doqquzuncu çar - “İkinci Arşak” (e.ə. I əsrin II yarısı) tərəfindən başa çatdırıldığını deyir (116, qeyd 33). Q.A.Melikişvilinin mövcud fərziyyəsi əksər gürcü tədqiqatçıları tərəfindən təsdiqlənmiş və bir qədər dəqiqləşdirilmişdir”. Məsələn, T.Q.Papuaşvili yazırdı ki, herlər hələ e.ə. II-I əsrlərdə iberlər tərəfindən assimilyasiya olunduqlarından Alban dövlətinin yaradılmasında iştirak etməmişlər (129, s. 118). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, T.Q.Papuaşvilinin bu mülahizəsinin kəskin elmi tənqidini vermiş, digər gürcü tədqiqatçısı Q.V.Tsulaya, haqlı olaraq “herlər hələ XI əsrdə mövcud idilər” (33, s. 41. şərh. 4) yazırdı. XI əsr gürcü səlnaməçisi Leonti Mroveliə istinad edərək Q.V.Tsulaya yazırdı: “Mroveli herləri kartli-iber tayfalarından fərqlənən, eyni zamanda onları nə leqlərlə, nə də hər hansı digər alban tayfaları ilə qarışdırmadan ayrıca qeyd edirdi” (33, s. 41, şərh 4).

Q.A.Melikişvilinin sitatından görüldüyü kimi, tədqiqatçı öz mülahizələrini birbaşa Nekresi şəhər-qalanın tikintisi ilə əlaqələndirir. Nekresi şəhər-qalanın tikintisi haqqında məlumat verən Leonti Mroveli yazırdı: “Bu Farnadco çoxlu şəhər və qalaların tikintisini artırdı. O, Zadeni qalasını tikdi və burada Zaden adlanan məbəd yaratdı. Kaxetidə hazırda Nekresi olan Nelkari şəhərinin tikintisinə başladı” (33, s. 31). Q.A.Melikişvilinin fikrincə Leonti Mroveli bu məlumatı verərkən digər gürcü mənbəsi “Moktsevey Kartlisay”ın bizim dövrümüzədək gəlib çıxmamış hissəsinə istinad etmişdir (116, s. 297-298). “Moktsevey Kartlisay”da yarımçıq qalan məlumat aşağıdakıdan ibarətdir: “Və Farnadco çarlıq etdi və o, dağda Zaden səcdəgahını ucaldı və... tikdi” (37, s. 24). Bəzi gürcü tədqiqatçıları bu boşluğu “Zaden qalasını tikdi” ifadəsi ilə doldururlar (37, s. 24) ki, bu da Leonti Mrovelinin məlumatı ilə üst-üstə düşür. Sözü gedən məlumat “Moktsevey Kartlisay”da bütürəst İberiya çarları haqqında qısa və ardıcıl məlumat verilərəkən Farnadco ilə bağlı yazılmışdı. Mənbədən aydın olur ki, müəllif həmin məqamda bu və ya digər bütürəst çar barədə, o cümlədən Farnadco haqqında geniş məlumat verməyi qarşısına məqsəd qoymamışdı. Bu baxımdan mənbədə Farnadco ilə bağlı

yarımçıq qalmış cümlədən başqa Nekresi haqqında hər hansı bir məlumatın olduğunu hesab etmək düzgün deyil.

Gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba” aydın şəkildə Nekresi şəhərinin Hereti torpaqlarında deyil, Kaxeti ərazisində tikildiyi barədə məlumat verir. XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratiونی Nekresi şəhər-qalanı Kvarəli çayından yuxarıda, dağlarda yerləşdiyini (Qaqma mxari ilə Didoeti sərhədi yaxınlığında - Ş.H.) qeyd edir (10, s. 122). Deməli, gürcü tədqiqatçıların Hereti ərazisi hesab etdikləri Nekresinin əsl həqiqətdə bu ərazilərlə heç bir əlaqəsi olmamışdı. Mənbədə şəhərin tikintisində e.ə. II əsrin I yarısında başlanıldığı göstərilirdi halda, Q.A.Melikişvili, heç bir tarixi fakta istinad etmədən Hereti torpaqlarının e.ə. III əsrdən etibarən İberiya tərkibində olduğunu ehtimal edir.

Digər tərəfdən, məlumatdan belə aydın olur ki, Nekresi şəhər-qalanın tikintisində e.ə. II əsrin I yarısında dördüncü çar tərəfindən başlanmış və e.ə. I əsrin II yarısında doqquzuncu çar II Arşak tərəfindən başa çatdırılmışdır. Sual olunur: Albaniya ilə sərhəddə müdafiə məqsədilə tikilən (33, s. 67, sərh III) kiçik şəhər-qalanın tikintisində bir əsrdən çox (100-150 il) çəkməsi nə dərəcədə real ola bilər? “Çoxlu şəhər və qalalar tikmiş” Farnadco və onun növbəti dörd varisinə Nekresi şəhər-qalanın tikintisini başa çatdırmaq nə üçün müyəssər olmamışdır? Nədənə gürcü mənbələri, habelə müasir gürcü tədqiqatçıları hansı səbəbdən şəhər-qalanın tikintisində belə uzun müddətə başa gəldiyini araşdırmamış və ondan yan keçmişlər. Bütün bunlar isə gürcü mənbəsindən götürülmüş məlumatın ciddiliyini şübhə altına alır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr gürcü mənbəsinin Kaxeti ərazisində, müasir gürcü tədqiqatçıların isə Hereti ərazisində lokalizə etdikləri Nekresi şəhəri əsasında bu vilayətlərin, eləcə də Kambisena vilayətinin e.ə. III-I əsrlərdən etibarən İberiya tərkibində olması ilə bağlı mülahizələr, hadisələrə daha yaxın olan ilk mənbələr tərəfindən təsdiqlənmişdir. Yuxarıda müraciət etdiyimiz e.ə. I - e. II əsrlərinə aid bütün ilk mənbələrdən İberiyanın şərq sərhədlərinin Araqvi və Kür çayı boyunca keçdiyi məlum olur. Bu baxımdan Nekresi şəhər-qalanın nəinki Hereti ərazisində, hətta Kaxetinin şimal-şərqində yerləşməsi mümkün deyildi. E.ə. II-I əsrlərdə Kaxetinin şimal-şərqində Nekresi şəhər-qalanın mövcud olduğu faktını qəbul etsək belə, onun tikintisində İberiya çarları ilə əlaqələndirilməsi düzgün deyildir.

Q.A.Melikişvili eyni zamanda e.ə. III-I əsrlərdə Kambisena vilayətini Hereti torpaqlarına daxil etməklə, habelə Strabona istinad edərək e.ə. I əsrdə Kambisena vilayətini Ermənistan tərkibində hesab etməklə kobud səhvə yol verir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Xilafət dövründə Kambisena Albaniyada ayrıca vilayət kimi mövcud idi. Kambisena haqqında Strabonun məlumatına gəldikdə isə, fikrimizcə, bu məlumatı F.C.Məmmədova daha düzgün şərh etmişdir (119, s. 127). Təxminən eyni mövqedən gürcü tədqiqatçısı D.L.Muxelişvili də çıxış etmişdir. Lakin o, Albaniya kontonu Kambisenanın şimal-qərb hissəsində iberlərin məskunlaşdığını qeyd etməklə və Kambisenanı hissə-hissə İberiyaya birləşdirməklə bir sıra tarixi

təhriflərə yol verir (122, s. 19-20). F.C.Məmmədovanın izahatından məlum olur ki, bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən Q.A.Melikişvili Kürdən cənubda Ermənistan tərkibində oları Komisena ilə, əsasən Kürdən şimalda yerləşən Albaniya vilayəti Kambisenanı eyniləşdirməklə səhvə yol vermişlər.

Strabon Kambisena haqqında yazırdı: “Ermənistan qismən düzənlikdən ibarətdir, başqa hissəsi isə dağlıq ölkədir, Kambisena kimi, orada ermənilər həm iberiyalılar, həm də albanlarla qonşudurlar” (Strabon, XI, 4.1; 2, s. 16). Strabonun bu məlumatına istinad edən Q.A.Melikişvili Kambisenanı Ermənistana (e.ə. I əsr), bundan əvvəl isə Hereti ilə birlikdə İberiyaya daxil edir. Hərçənd, məlumatda Kambisenanın Ermənistan tərkibində olması haqqında bir söz deyilmir. Əksinə, Strabonun digər məlumatı Kambisenanın Albaniyaya daxil olduğunu aydın şəkildə göstərir: “...Kür Qafqazdan axıb gələn Araq (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən (keçərək) Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Ermənistan arasında otlaqlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox çayları, o sıradan Alazan, Sandoban, Retak və Xanı (hamısı gəmiçiliyə yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür” (Strabon, XI, 3.2; 2, s. 15). Məlumatdan görüldüyü kimi, Strabon Kür çayı vadisi (onun dar hissəsi) ilə Ermənistan arasında otlaqlarla zəngin düzənliklərdən bəhs edir. Məlumatdan sözü gedən düzənliklərin Kürdən cənubda yerləşdiyi və Ermənistan hüdudlarından kənarda qaldığı məlum olur. Strabon “Kür dar vadidən keçərək Albaniyaya axır” dedikdə Araqvi çayından cənub-şərqə, çox güman ki, müasir Xrami çayınadək Kür vadisini nəzərdə tuturdu. Bu baxımdan əsasən Kürdən şimalda yerləşən Kambisenanın Ermənistan tərkibində olması mümkün deyildi.

Kambisena vilayətinin qədim dövrlərdən “İberiya tərkibinə qatılması” mülahizəsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə ilkin mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlinməmişdir. Əksinə, ilkin mənbələrdən Kambisenanın qədim dövrlərdən Albaniya dövlətinin süqutunadək Alban vilayəti olduğu aydınlaşır. Pompeyin e.ə. 65-ci ildə Albaniyaya yürüşündən bəhs edən Plutarx yazırdı: “O, yenə Kür çayını çətinliklə keçdi və ordunu təhlükə qarşısında qoydu, çünki barbarlar (albanlar - Ş.H.) çayın sahilinə uzun çəpər çəkmişdilər. Susuz çöllə uzun və əziyyətli məsafə (yol) keçəcəyini nəzərə alaraq, o, on min tuluğun su ilə doldurulmasını əmr etdi. Düşməne qarşı gedən Pompey onları Abanta (müasir Alazan - Ş.H.) çayı yaxınlığında, artıq döyüş qaydasında düzülmiş gördü” (Plutarx, Pompey, XXXV; 4, s. 62). Tədqiqatçılar Pompeyin yürüş istiqamətini müəyyənləşdirərək, onun müasir Ağstafa rayonu ərazisində Kürü keçib Alazana doğru hərəkət etdiyini qeyd edirlər (57, s. 155). Məlum olduğu kimi, Kür çayı ilə Alazan çayı arasında “susuz çöllə uzun və əziyyətli” keçiləcək yol Kambisena vilayətində idi. Strabon yazırdı: “İberiyadan Albaniyaya yol susuz və daşlıq Kambisena vilayətinin içindən Alazan çayına doğru gedir” (Strabon, XI, 4.5; 2, s. 17). Bu baxımdan Plutarxın məlumatından albanların “Kür boyunca çəkdikləri

çəpərin” arxasındakı torpaqların - Kambisena vilayətinin elə albanlara məxsus olduğu aydınlaşır¹⁷.

* * *

Şimal-Qərbi Albaniya vilayətlərinin, o cümlədən gellərin məskunlaşdığı tarixi Hereti torpaqlarının qədim dövrlərdə Alban çarlarının nəzarəti altında olduğunu tam sübuta yetirmək məqsədilə müvafiq dövrdə Albaniya tarixinin bəzi məqamlarına, İber-Alban münasibətlərinə aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirik. E.ə. I əsrdən etibarən Roma dövləti Cənubi Qafqaz regionunda işğalçılıq müharibələrinə başladı. E.ə. 66-65-ci illərdə Pont hökmdarı VI Mitridatı təqib edən məşhur sərkərdə Qney Pompey albanların ölkəsinə gəlib çatdı. İlk mənbələr Pompeyin Albaniya hökmdarı Oroys üzərində üç dəfə qələbə çaldığını və nəhayət “məktub və hədiyyələr göndərmiş” Albaniya hökmdarı ilə sülh bağlandığını qeyd edirlər (26, s. 319 - Yevtropi; s. 323 - Fest; s. 401 - Pavel Orosi). Yuxarıda qeyd etdik ki, albanlarla romalıların arasında baş vermiş döyüşlərdən biri (ehtimal ki, üçüncü döyüş) e.ə. 65-ci ilin əvvəllərində Alazan sahilində olmuşdu. Döyüşün baş verdiyi Alazan sahilində ərazilər gel tayfalarının mübahisə doğurmayacaq etnik ərazilərinə daxil idi. Plutarx alban ordusunun 60 min piyada və 12 min süvaridən ibarət olduğunu, lakin döyüşçülərin əksəriyyətinin pis silahlandığını və dəmir zireh əvəzinə heyvan dərisindən istifadə etdiklərini yazırdı (Plutarx, Pompey, XXXV; 4, s. 62). Strabon isə bu barədə yazırdı: “İberiyalılara nisbətən onlar (döyüşə) daha çox qoşun çıxarırlar. Məhz onlar 60 min piyada və 22 min atlı silahlandırılırlar; bu qədər çoxsaylı qoşunla onlar Pompeyə qarşı çıxmışdılar... Albanlar cida və ox yayla silahlanırlar; onlar dəmir zireh və böyük uzunsov qalxan gəzdirir, həm də iberiyalılar kimi vəhşi heyvan dərisindən dəbilqə qoyurlar” (Strabon, XI, 4.5; 2, s. 17).

Alban döyüşçülərinin əynindəki zirehi və silahları ilə bağlı qədim yunan müəlliflərinin təzadlı məlumatlarına istinad edərək K.V.Trever yazırdı: “Ehtimal ki, Oroys Özünün əsas qüvvələri, yaxşı silahlanmış süvariləri ilə birlikdə (Strabon, XI, 4.5) aryerqradı, ora bilsin dağlarda (sonra görəcəyimiz kimi) durmuşdu və yerli əhalidən toplanmış, xüsusilə də özlərinin dəridən tikilmiş paltarlarında gəlmiş dağlılardan ibarət ön dəstələri qardaşı Kosisin başçılığı altında irəli çıxarmışdı” (14I, s. 99).

K.V.Treverin məntiqinə inansaq, o zaman “yerli əhalidən toplanmış” dəstələrin başlıca olaraq gəllərdən ibarət olduğu müəyyənləşər. Gellərin bu döyüşdə iştirakını digər faktlarda təsdiq edir. Qədim dövr müəllifləri Alban ordusu tərkibində amazonkaların da romalıların qarşı vuruşduqlarını qeyd edirlər (57, s. 157). Strabon və Plutarx isə sözü gedən döyüşdə Pompeyi müşayiət etmiş Miletli Feofana istinad edərək gellərin albanlar və amazonkalar arasında yaşadıklarını qeyd edirlər. Bu baxımdan gellərin etnik ərazisində baş vermiş və amazonkaların da iştirak etdiyi döyüşdə gellərin iştirakı şübhə doğurmamalıdır.

Bu döyüş də romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Alban süvari dəstələri və Kosis Pompeyin qurduğu tələyə düşərək məhv oldular (57, s. 157). İlk mənbələrdə göstərilir ki, mühasirəyə düşən alban qoşununun qalan hissəsi qaçıb meşədə gizləndi. Pompey meşəni mühasirəyə alaraq meşəyə od vurdu və orada gizlənən alban döyüşçüləri həlak oldular. İlk mənbələrin bu məlumatı bir qədər inandırıcı görünür, çünki başdan-başa sonsuz meşələrlə örtülmüş Alazan vadisində qaçan döyüşçüləri haqlamaq, onları mühasirəyə salmaq, habelə meşəyə od vurmaq son dərəcə müşkül məsələdir.

E.ə. 36-cı ildə Roma qoşunları başında sərkərdə Publi Kanidi Krass İber hökmdarı Farnabazla birlikdə Albaniyaya soxuldu. O, albanlara qalib gəldi və hökmdar Zoberi romalıların müttəfiqinə çevirdi (57, s. 157-158). Çox güman ki, bu dəfə də başlıca olaraq Albaniyanın şimal-qərb vilayətləri təcavüzə məruz qalmışdı.

Ayrı-ayrı dövrlərdə Roma imperiyası ilə Albaniya arasında yaxınlaşma meyilləri müşahidə olunsada (57, s. 158) romalıların Albaniyaya münasibətdə təcavüzkar siyasəti yeni eranın I əsrində də davam edirdi. Çox güman ki, buna səbəb eramızın I əsrində Albaniyada Parfiya meyilli Arşakilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi (I-VI əsrlər) olmuşdur (56, s. 101).

B.e. 35-ci ildə Albaniya iberlərin Ermənistan və Parfiya ilə mübarizəsinə qoşuldu. İberlərlə ittifaqda olan albanlar həmçinin Dəryal keçidindən (Korneli Tasitdə - Kaspı yolu, 25, s. 234) sarmatların dəstələrini buraxdılar. Hələddici anda iberlərin köməyinə gələn alban və sarmat dəstələrinin köməyi ilə İber hökmdarı Farasman rəqibləri üzərində böyük qələbə qazandı (57, s. 158; 65, s. 80; 25, s. 234). Korneli Tasit iberlərlə yanaşı albanların döyüşdə hələddici rolundan bəhs edir (25, s. 235-236). Lakin çox keçmədi ki, iberlərlə albanların münasibətləri kəskinləşdi. Korneli Tasit yazırdı ki, İber hökmdarı Farasman Albaniya çarı ilə müharibə apardığı zaman romalıları köməyə çağırarkən, qardaşı buna mane olmuşdu. Bu cür incikliyə görə, Farasman ondan qisas almaq üçün müharibəyə başlamışdı (25, s. 242). Tasitin məlumatından belə nəticə çıxır ki, Farasman albanlarla müharibədə uğursuzluğa uğramış və romalıların köməyinə ehtiyac duymuşdur. Qardaşı buna mane olduqda isə Farasman ona qarşı müharibəyə başlamışdı. Şübhəsiz, başı daxili müharibəyə qarışmış, qüvvələri parçalanmış Farasmanın albanlar qarşısında duruş gətirməsi mümkün deyildi. Bu isə onu Albaniyaya münasibətdə təcavüzkar planlarından əl çəkməyə vadar edirdi.

Əsrin ortalarında imperator Neron (b.e. 54-68-ci illəri) albanlara qarşı müharibəyə başladı. Korneli Tasit "imperator Neronun özünün seçmə qoşunlarını Kaspı qapılarına, albanlara qarşı başladığı müharibəyə göndərməsi, lakin sonra Vindeksin qaldırdığı qiyamı yatırmaq üçün geri çağırması" haqqında məlumat verir (25, s. 247). Bir sıra müasir tədqiqatçılar səhvən Kaspı qapılarını Dərbənd keçidi ilə eyniləşdirirər (56, . 101). Buradan isə belə çıxır ki, paytaxt Qəbələ daxil olmaqla demək olar bütöv Albaniyanı ələ keçirmiş Neron albanların əlində qalmış Dərbənd keçidini tutmağa çalışmış. Hərçənd, ilkin mənbələrdə Neronun

Albaniyanı ələ keçirməsi barədə heç bir məlumata rast gəlinmir. Əksinə, Plini Kaspi qapıları ilə bağlı yazırdı: “Onların (lupenlər, didurlar, sodlar, Ş.H) arxasında çoxlarının səhvən Kaspi (qapıları) adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir”; “... o qapıları Kaspi (qapıları) adlandırırlar ki, bizim dediyimiz kimi, Qafqaz qapıları adlanır”; “İmperator Neronun hədə qorxusu da guya Kaspi qapılarına aid imiş, halbuki, orada o (qapılar) nəzərdə tutulurdu ki, İberiyadan sarmatların torpağına aparır” (Plini, kt. VI; 2, s. 26); (Qeydlər mənimdir - Ş.H.). Məlumatdan göründüyü kimi, qədim dövr müəllifləri Kaspi qapıları (habelə Qafqaz) dedikdə Dəryal keçidini nəzərdə tutmuşlar. Deməli, Neron özünün say-seçmə qoşunlarını albanların nəzarət etdiyi Dəryal keçidinə göndərmişdi. Korneli Tasit bu yürüşün baş tutmadığını və qoşunların geri çağırıldığını qeyd edir. Beləliklə, Roma təhlükəsi sovuşdu və albanlar bu dəfə də Dəryal keçidi daxil olmaqla şimal-qərb torpaqlarını mühafizə edə bildilər.

Lakin 70-ci illərdə köçəri alan tayfaları Kambisena və ona yaxın olan əraziləri zəbt etdilər (57, s. 177; 56, s. 101). Ehtimal ki, bu dövrdən etibarən albanlar tədricən Dəryal keçidi və ətraf ərazilər üzərindəki nəzarətlərini itirməyə başlamışlar. Bununla belə K.Ptolemey (70-147-ci illər) Dəryal keçidi (Sarmat qapıları) və ona bitişik əraziləri II əsrin I yarısında Albaniya tərkibində göstərir (24, s. 237-238, 241, 242).

* * *

Albaniyada Parfiya mənşəli Arşakilər sülaləsinin hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, müstəqil siyasət yürütməyə çalışan Alban hökmdarları eramızın I-II əsrlərində Roma ilə yaxın münasibətlər saxlamağa çalışırdılar. II əsrin əvvəllərində imperator Trayanın (96-117-ci illər) müzəffər müharibələri dövründə, Qafqaz xalqları arasında yalnız albanlar Roma tabeçiliyinə düşməmişdilər (56, s. 102). Roma imperatoru Adrian (117-138-ci illər) albanlar ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı (57, s. 159).

Bəzi gürcü tədqiqatçıları, xüsusilə də Q.A.Melikişvili b.e. I-II əsrlərində Kaxeti və Hereti torpaqlarının yenidən İberiyaya birləşdirildiyini hesab edirdilər. Q.A.Melikişvili heç bir mənbəyə istinad etmədən yazırdı: “B.e. I-II əsrləri Kartlinin (İberiya - Ş.H.) yenidən güclənməsi dövrüdür. O tədricən e.ə. II-I əsrlərdə itirilmiş əraziləri geri qaytarır. Bu prosesi həm şərq vilayətlərinə (Kaxeti-Hereti), həm də Cənubi Gürcüstana (Kvemo Kartli, Mesxeti) münasibətdə müşahidə etmək ola” (116, s. 131). Digər gürcü tədqiqatçısı D.L.Muxxelişvili isə əksinə sözü gedən dövrdə Kambisenanın İberiyaya birləşdirildiyini güman edir (122, s. 28).

Doğrudur, Romanın köməyi ilə bu dövrdə İberiya bir qədər möhkəmlənmişdi (119, s. 137). Lakin bu hələ bütövlükdə Şimal-Qərbi Albaniya vilayətlərinin İberiyaya birləşdirilməsini sübut etmir. İberiya Romanın itaətkar müttəfiqi olduğu bir dövrdə, Albaniya təklənməmiş Parfiyanın təsiri altında qalan yeganə region dövləti idi (119, s. 138). Gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba” III əsrin ortalarında baş vermiş hadisələri təsvir edərkən məlumat verir: “... Amazasp Kartli

eristavlarının hər birini çağırdı. Və şərqdən eristavlar gəldi: Kaxeti eristavi, Xunanidən eristav, Samsvildedən eristav” (33, s. 35). Məlumatdan görüldüyü kimi, sadalanan Kartli eristavları arasında Heretidan və Kambisenadan olan “eristavlar” qeyd olunmur. Bu isə hər iki vilayətin hər zaman Albaniya tərkibində qaldığına dəlalət edir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, romalılarla ittifaqda İber hökmdarları tez-tez qonşu Albaniya torpaqlarına soxulurdular. Görünür, bu yürüşlərin nəticəsində Rustavi ətrafı və ondan şimala İori çayı hövzəsi torpaqlar (tarixi Kuxeti və Kaxeti əraziləri, habelə Erso-Tianeti) iberlərin nəzarəti altına keçmişdir. Ehtimal ki, gürcü mənbəsi Kaxeti eristavi dedikdə qeyd etdiyimiz ərazilərdən olan eristavi nəzərdə tutur. Məlum məsələdir ki, III əsrdə Kaxeti yuxarıda təsvir etdiyimiz XI əsr sərhədləri daxilində ola bilməzdi. Bu sərhədlər daxilində Kaxeti knyazlığı yalnız VIII əsrin II yarısında yaranmışdı (82). Bundan əvvəl isə sanar və didur tayfaları arasında yerləşən torpaqlarda Albaniya tərkibində yarımüstəqil Lpiniya çarlığı mövcud idi (119, s. 83; 31, s. 32, 39; Kalankatuklu, I, 15, 20). Gürcü mənbəsi “Moktsevay Kartlisay”-dan IV əsrdə Kaxetinin Sivi yüksəkliyindən şimal-qərbə iki çay arası (İori-Alazan) əraziləri əhatə etdiyi məlum olur (37, s. 27).

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, Q.A.Melikişvili “e.ə. II -I əsrlərdə itirilmiş şərq vilayətləri Kaxeti-Hereti b.e. I - II əsrlərində yenidən İberiyaya birləşdirildi” deməklə, faktiki, yuxarıda geniş yer verdiyimiz “e.ə. III -I əsrlərdən Hereti hər zaman İberiya tərkibində olmuşdur” fikrini təkzib etmiş olur. Bütün bunlar isə Hereti ilə bağlı məsələlərə müəllifin qeyri-ciddi münasibətini aşkara çıxarır.

* * *

226-cı ildə İranda Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə (III-VII əsrlər) gəlməsi ilə Cənubi Qafqaz xalqları yeni siyasi mərhələyə qədəm qoydular. 260-cı ildə Roma ordularını ağır məğlubiyətə uğratmış Sasani şahı I Şapur (241-272-ci illər) qısa zamanda Cənubi Qafqaz xalqlarını öz dövlətinə daxil etmişdi (57, s. 178). IV əsrin əvvəllərində İberiyada gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində ölkə iki hissəyə parçalandı. Ammian Marselian yazırdı ki, İran meylli Aspakur və Roma meylli Savromak İberiyanı öz aralarında iki hissəyə böldülər. Aspakur Albaniya və İran ilə qonşu əraziləri aldı (26, s. 335).

Gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba”da IV əsr hadisələri ilə bağlı, habelə gellərin ölkəsi Hereti haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlinir. Salnaməçi İran şahı Kasrenin (Q.V.Tsulaya görə İran şahı II Şapur - 33, s. 74, qeyd 131) qeyri-qanuni oğlu Mirianın İberiya çarı Aspakurun qızı ilə evlənərək Mxetdə hakimiyyətə çıxarıldığını qeyd edir: “O (İran şahı - Ş.H.) Miriana 40 min seçmə süvari saxladı və gürcülərə verdiyi andı yerinə yetirərək İranlıları Kartli hüdudlarında yerləşdirməyib, onları Hereti, Movakan və Ermənistanda yerbəyer etdi... və hər şəhərdə 7 min seçmə İran süvarisini saxlamağı əmr etdi. O, gürcülərlə müqavilə bağladı ki, bütün qapılar, qalalar və şəhərlər İran dəstələrinin

tabeçiliyində olmalıdır... Çar hərəkət edərək qafqasianların (qafqazlıların - Ş.H.) bütün dərələrini ələ keçirdi” (33. s. 37-38).

Deməli, artıq IV əsrin əvvəllərində digər alban tayfaları kimi gəllər də Sasanilərin hakimiyyəti altına düşmüş və onların iri şəhərlərində 7 minlik İran ordusu yerləşdirilmişdi. İran qoşunlarının bütün Qafqaz keçidlərini zəbt etmələri barədə məlumat verən gürcü mənbəsi, eyni zamanda müvafiq dövrədək sözü gedən keçidlərə iberlərin nəzarət etmədiklərini təsdiq etmiş olur. Ehtimal ki, hələ III əsrdə Sasanilərin ali hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuş albanlar bundan əvvəl (II əsrin sonu - III əsrin I yarısı) Dəryal keçidi və ona yaxın ərazilər üzərindəki nəzarətlərini həmişəlik itirmiş və öz yerini alan tayfalarına vermişdi. Görünür, məhz bu dövrdə Albaniyada mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində Lpiniya, Çola və Leq kimi vilayətlər yarımüstəqil çarlıqlara çevrilmişlər. Bu vilayətlərin hər birini Albaniya çarına (sonralar böyük knyaza) tabe çarlar idarə edirdilər (31, s. 28, 39; Kalankatuklu, I, 13,20).

IV əsrin əvvəllərində xristianlıq sürətlə Cənubi Qafqazda yayılmağa başladı. Məlum olduğu kimi, 313-cü ildə Albaniya çarı Urnayr xristian dinini dövlət dini elan etmişdi (31, s. 211, qeyd 61). IV əsrin 30-cu illərində isə İber çarı Mirian və gürcü feodal aristokratiyası xristianlığı qəbul edərək onu dövlət dini elan etdilər (33, s. 74, qeyd 132). Lakin hələ bu dövrdə xristianlıq bütün vilayətləri əhatə etməyib, bütprəstlik və atəşpərəstlik uzun müddət öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdi (116, s. 129-130; 119, s. 178). Gəllərə gəldikdə isə, onlarda xristianlığın təxminən V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində tam təsdiq olunduğunu ehtimal etmək olar.

Məlumdur ki, Albaniyada xristianlıq ilk dəfə I əsrdə havari Yelisey tərəfindən təbliğ olunmuşdu. Yelisey Qüdsün birinci batriki İsa peyğəmbərin qardaşı müqəddəs Yakovun tövsiyyəsilə Şərqə (Albaniyaya) göndərilmişdi. Əvvəlcə, Çolada xristianlığı təbliğ edən Yelisey, sonra Kiş kəndinə gəlir. Moisey Kalankatuklu yazırdı: “Müqəddəs batrik Gisa gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqin bütün kilsələri və şəhərlərin başlanğıcıdır və biz Şərqlilərə xristianlığın qəbul edilməsi mənbəsidir. Buradan Yelisey Zərqun dərəsinə keçib cahil bütprəstlərin müqəddəs səcdəgahlarının olduğu yerə gedir və oradaca şəhid olur. Və bu cinayəti kim edib bilinmir. Qatillər müqəddəs cənazəni Gomenk adlanan yerdə bir xəndəyə atdılar və uzun müddət onun qaxımış cəsədi gizli qalır” (31, s. 18; Kalankatuklu, I, 6). Moisey Kalankatuklu məlumat verir ki, çox illər keçəndən sonra Alban çarı Mömin III Vaçaqan (487-510-cu illər) şəhidin sümükləri tapılan xəndəyin üstündə bir rukn tikdirir (31, s. 19; Kalankatuklu, I, 7).

Müasir tədqiqatçılar Zərqun dərəsinə Samur çayı (ləzgilərdə Zambur - Ş.H.) dərəsi ilə (31, s. 208, qeyd 17), Gomenki isə Kişdən şimalda Samur çayı vadisində yerləşən Gəlmə kəndi ilə (31, s. 208, qeyd 18) eyniləşdirirlər. Çox güman ki, müqəddəs Yelisey müasir İlisu-Saxur keçidi vasitəsilə hərəkət etmiş və Gəlmə kəndində qətlə yetirilmişdi. Kiş gəllərin etnik ərazilərinə son dərəcə yaxın olub,

hətta Vaxuştiyə görə gellərin (herlərin) ərazisində yerləşirdi (10, s. 115). Yeliseyin qətlə yetirildiyi Gomenk və Zərqun dərəsi isə gellərin mübahisə doğurmayan ərazilərinə (Qoloda və Dağlıq mahal) daxil idi. Yerli qaynağın məlumatından belə nəticə hasil olur ki, e. I əsərinə gelləri xristianlaşdırmaq mümkün olmamış, əksinə, müqəddəs Yeliseyi qətlə yetirməklə onlar Albaniyada xristianlığın genişlənməsi prosesini müəyyən mənada əngəlləmiş oldular. Məlumatda həmçinin “cahil büt-pərəstlərin müqəddəs səcdəgahların olduğu yer” fikri diqqəti cəlb edir. Ehtimal etmək olar ki, müxtəlif bütələrə (günəşə, oda, suya, ağaca və s.) səcdə edən gellərin başlıca dini məbədləri məhz Qoloda ərazisində yerləşmişdir.

Albaniya çarı Urnayrın (313-371-ci illərdə hakimiyyət başında olduğu güman edilir - 119, s. 178, 241, qeyd 48) daxili siyasəti büt-pərəstliklə mübarizə, xristianlığın dövlət dini elan olunması, kilsəyə torpaq verilməsi və s. xarakterizə edilir. Bununla belə, Urnayrın dövründə xristianlıq ölkənin hər yerinə yayılaraq ümumi dinə çevrilə bilməmişdi (119, s. 178). Xristianlıq təxminən eyni vaxtda qonşu İberiyada sürətlə yayılırdı. Gürcüstanda xristianlığı təbliğ edən Bizanslı əsir müqəddəs Nino ömrünün son illərini, artıq İberiya tərkibinə qatılmış Albaniya torpaqlarında (tarixi Kuxeti-Kaxeti ərazisində, habelə Erso-Tianetidə), eləcə də Şimal-Qərbi Albaniya vilayətlərində (Lpiniya, Kambisenanın Suceti hissəsində) xristianlığın yayılmasına həsr etmişdi. Bəzi gürcü tədqiqatçıların fikrincə müqəddəs Nino həmçinin gelləri (herləri) də xaçpərəst etmişdir (122, s. 20). Lakin müqəddəs Ninonun fəaliyyətini hərtərəfli təsvir edən gürcü mənbələri bu fikirləri təsdiq etmir.

Gürcü mənbələri “Moktsevay Kartlisay” və “Kartlis tsxovreba” müqəddəs Ninonun fəaliyyəti barədə geniş məlumat verir: “Nino Yunanıstandan gəlmiş keşiş Yakov və bir eristavla yola düşdü və Tsobenidə dayandı. Dağlıları: çartalları, pxovları, tsilkanları çağırırdı və İsa dinini təbliğ etdi, onlar isə bunu (qəbl etmək) istəmədilər. Onda eristav silahını bir az işə saldı və (onlar - Ş.H.) qorxudan öz bütələrini məhv etmək üçün təslim etdilər. (Nino - Ş.H.) Ersoya keçərək Laletidə Edemi adlanan yerdə dayandı və erso-tianetliləri xaçpərəst etdi; lakin kvarellər bunu eşidib Toşetiyə qaçdılar və yalnız sonradan (onları - Ş.H.) tapdılar: çar Trdat (onları - Ş.H.) qayıtdı və xristian etdi. Nino Kxoetiə girdi və Katsaretidə dayandı, kxoeti və sodc knyazlarını xalqları ilə birlikdə xristian etdi, sonra Kaxetiə keçərək Ktseli adlanan yerdə dayandı və Kaxeti knyazlarını toplayıb onları xristian etdi ” (37, s. 27).

Təxminən eyni məzmununda məlumata “Kartlis tsxovreba”da da rast gəlirik. Bununla belə, “Kartlis tsxovreba”nın məlumatı bir sıra fərqli məqamları ilə diqqəti cəlb edir: “Müqəddəs Nino və yepiskop İohann yola düşdülər və çar onlarla birlikdə bir eristavı göndərdi, Onlar gəldilər və Tsobenidə dayandılar, mtiulları (dağlıları), heyvanabənzər adamları, çartalları, pxovelləri, gudamakarları çağırıdılar və əbədi həyata aparən müqəddəs İsa xaçını onlara təbliğ etdilər, lakin onlar xristianlığı qəbul etmək istəmədilər. Onda çar eristavı silahı bir az işə saldı və zorla

onların bütlerini məhv etdi. Buradan onlar gəldilər və Laletidə dayanıb onlara diqqətlə qulaq asan erso-tianetlilərə (xristianlığı - Ş.H.) təbliğ etdilər və onlar xristianlığı qəbul etdilər. Bu arada, pıxovellər öz ölkələrini tərk edib Tuşetiyyə köçdülər. Mtiulların (dağlıların - Ş.H.) digər böyük hissəsi həmçinin xristianlığa dönmədilər. Onlar xristian olmaq istəmədikdə, çar vergini artırdı. Buna görə onlar da aldandılar və getdilər. Onlardan bəzilərini sonradan Nekresi yepiskopu Abibos xristianlaşdırdı, bəziləri isə indi də büt-pərəst qalmışlar” (116, s. 130; 21, s. 125-126).

Məlumatlardan görüldüyü kimi, müqəddəs Nino öz missiyasını İori çayı hövzəsi ərazilərdə həyata keçirmişdi. Buradan isə məlum olur ki, “Moktsevey Kartlisay”da kvarellərlə bağlı məlumatda qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir və yaxud sonradan mənbənin üzünü köçürənlər tərəfindən təhrif olunmuşdur. Mənbədə müasir Kvareli rayonunda yaşamış kvarellər nəzərdə tutulmuşsa, məlum olduğu kimi, Kvareli Alazan çayının sol sahilində, gellərin etnik ərazisi Qaqma məxaridə yerləşir. Müqəddəs Ninonun isə Alazanın sol sahil ərazilərində görünməsi və orada xristianlığı təbliğ etməsi haqqında gürcü mənbələri heç bir məlumat vermir. Fikrimizcə, “Moktsevey Kartlisay”da kvarellərə aid edilən məlumat “Kartlis tsxovreba”da daha dəqiq verilmişdir. Sözü gedən mənbədə isə kvarellərin deyil, pıxovellərin (müasir xevsur və pşavlar) Tuşetiyyə köçdükləri qeyd olunur.

“Moktsevey Kartlisay”da həmçinin Kxoetiyyə (Kuxeti) gələn müqəddəs Ninonun eyni zamanda soddaları da xristianlaşdırdığı qeyd olunur. Soddaların (Plinidə soddalar) alban tayfalarından biri olub, Kambisenanın şimal-qərbində yerləşən Sucetidə (Qaret Kaxeti) yaşadıkları məlumdur. XI əsr gürcü mənbəsində Suceti ərazisinin müstəqil Şəki/Hereti çarlığının bir hissəsi olduğu göstərilir.

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, müqəddəs Nino Kxoelidən “Kaxetiyyə keçərək Ktseli adlanan yerdə dayanır və Kaxet knyazlarını toplayıb onları xristian edir. Burada xəstələnir və geri Mxetə yola düşür. Kxoetiyyə çatan kimi Bodini adlanan yerdə, artıq yolu davam etdirməyə təqəti qalmır”. Müqəddəs Nino 338-ci ildə, Gürcüstana gəldiyinin on beşinci ilində vəfat edir və həmin Kxoeti (Kuxeti) kəndi Budidə dəfn olunur (37, s. 27).

Bir qayda olaraq, Bodini (Bodi-Budi) Siqnax rayonundakı müasir Bodbe kəndi ilə əlaqələndirirlər (37, s. 63,1 qeyd 32). Vaxuştinin əsərinə qeydlərində M.Canaşvili müasir Bodbenin Siqnaxdan iki verst aralıda yerləşdiyini və buradakı Bodbi məbədində müqəddəs Ninonun dəfn olunduğunu yazırdı (10, s. 119, qeyd 392). Lakin bəzi tədqiqatçılar (C.İ.Lomaşvili, M.S.Çxartışvili, Z.Kiknadze, T.Mirzaşvili) müxtəlif tarixi coğrafi reallıqları nəzərə alaraq toponimin bu cür lokalizəsini qanunauyğun hesab etmirlər (111, s. 150-176; 104, s. 5; 37, s. 63, qeyd 32). Son vaxtlar irəli sürülmüş mülahizələrə görə, müqəddəs Nino müasir Ninotsiminda kəndində dəfn olunmuşdur (104, s. 5). Ninotsiminda (müqəddəs Nino mənasını verir) kəndi Saqarecodan qərbdə yerləşib, burada Ninotsiminda çayında möhtəşəm Ninotsiminda kilsəsi var (10, s. 104-105). P.İosseliyanıya görə,

bu kilsə müqəddəs Ninonun sağlığında ikən tikilmişdir (10, s. 104, qeyd 352). Vaxuşti isə kilsənin İberiya çarı Vaxtanq Qorqaslan tərəfindən tikildiyini qeyd edir (10, s. 104).

Göründüyü kimi, müqəddəs Ninonun dəfn olunduğu Bodinin lokalizə edilməsində tədqiqatçılar arasında mübahisələr qalmaqdadır. Fikrimizcə, Bodini müasir Bodbe kəndi ilə eyniləşdirmək düzgün deyildir. Unutmaq lazım deyil ki, gürcü mənbəsində Bodi kəndinin Kxoetidə (Kuxeti) yerləşdiyi qeyd olunur. Müasir Siqnax rayonu ərazisi isə heç vaxt Kuxeti ərazilərinə daxil olmamışdı. Bodinin müasir Ninotsiminda kəndi olması fikri reallığa daha çox yaxındır. Gürcü mənbəsində müqəddəs Ninonun “Kxoetiyyə çatan kimi Bodi adlanan yerdə” vəfat etdiyi göstərilir. Buradan Bodinin Kuxetinin sərhəd məntəqəsi olduğu aydınlaşır. Vaxuşti də təxminən Ninotsiminda kəndinin Hereti (Qaret Kaxeti və ya Suceti hissəsi) ilə Kuxeti sərhədində yerləşdiyini qeyd edir (10, s. 104-106). Deməli, Bodini Ninotsiminda kəndi ilə və yaxud hər hansı digər sərhəd kəndi ilə eyniləşdirmək daha düzgün olardı.

Gürcü mənbəsində müqəddəs Ninonun Kaxetidən Mxetə qayıdarkən Kuxeti kəndi Bodidə vəfat etdiyi qeyd olunur. Lakin burada Kaxeti dedikdə hansı ərazilərin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir. Leonti Mroveliyə, Vaxuştiyə görə, Kaxeti Hereti və Kuxetidən şimalda yerləşirdi. “Moktsevay Kartlisay”da müqəddəs Ninonun şimalda yaşayan dağlı tayfalarını xristianlaşdırmağa cəhd göstərdiyi qeyd olunsa da, bu ərazilərin Kaxeti olduğu göstərilmişdir. Qeyri gürcü mənbələri müvafiq dövrdə sözü gedən ərazilərdə Albaniya çarına tabe Lpiniya çarlığının mövcudluğundan xəbər verir. “Moktsevay Kartlisay”dan müqəddəs Ninonun öz missiyasına başlayarkən şimaldan cənuba doğru hərəkət edərək Kxoetiyyə getdiyi məlum olur. Belə fikir yarana bilər ki, gürcü mənbəsi Kaxeti dedikdə, tarixi Hereti torpaqlarını nəzərdə tutur. Sözü gedən mənbədə Hereti adının ayrıca çəkilməsi (37, s. 23) bu versiyaya qəti yer qoymur. Gürcü mənbəsindən müqəddəs Ninonun hətta Albaniya vilayəti Kambisenanın bir hissəsi olan və Kuxetinin cənub-şərqində yerləşən Suceti ərazisinə varid olmadığı aydınlaşır. Müqəddəs Nino Kuxetidə dayanıb kxoetlərlə yanaşı sode knyazlarını xalqları ilə birlikdə xaçpərəst edir. Nəticədə, “Moktsevay Kartlisay”da müvafiq dövrdə Kaxetinin Sivi yüksəkliyindən (1991 m) şimal-qərbdə iki çay arası (İori - Alazan) əraziləri əhatə etdiyi aydınlaşır. Buradan Mxetə getmək üçün isə müqəddəs Nino ərazinin coğrafi relyefindən asılı olaraq, Kuxetinin şərq sərhədində yerləşən Ninotsiminda kəndindən və yaxud ona yaxın ərazidən keçməli idi.

Müqəddəs Ninonun dəfn olunduğu Bodinin səhvən müasir Bodbe kəndində lokalizəsinə əsaslanan D.L.Muxelişvili, bu faktı əsas götürərək gəllərin (herlərin) müqəddəs Nino tərəfindən xaçpərəst olunduqlarının hesab etmiş, habelə yeni dinin yayılmasını İberiyanın şərqə siyasi və etnik ekspansiyası kimi qəbul etmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Şimal-Qərbi Albaniya torpaqlarının müəyyən hissəsi (tarixi Kuxeti-Kaxeti ərazisi, habelə Erso-Tianeti) xristianlaşmadan əvvəl III

əsrdən İberiyanın siyasi və etnik ekspansiyasına məruz qalmışdı. Tarixi Hereti torpaqlarına və gellərə gəldikdə isə, gürcü mənbələrinin də təsdiq etdiyi kimi, onlar bu prosesdən tamamilə kənarda qalmış və Hereti həmişə Albaniyanın tərkib hissəsi olaraq qalmışdır.

* * *

IV əsrin I yarısında gellər kimi, Şimal-Qərbi Albaniyada yaşayan digər tayfalar da xristianlığı qəbul etməmişdilər. Gellərin və digər qonşu tayfaların (İpin, tuşin, pxov və s.) IV-V əsrlərdə xristianlıqdan kənarda qalmalarını bir sıra tarixi faktlar da sübut edir. Moisey Kalankatuklu yazırdı: “Albaniya katolikosu Qriqorisin şəhid olmasından (337-ci ildə öldürülmüşdü - 31, s. 210, qeyd 51), sonra Şərqi ölkəsinin (Albaniya) barbar xalqları yenə də bütperəstliyə qərqlə oldular. Onlar bütəxanalarında sitayiş etdikdən sonra xaçpərəstləri təqib etməyə başladılar” (31, s. 31; Kalankatuklu, I, 15).

“Albaniya tarixi”nin müəllifi V əsrin I yarısında Maştosun (440-cı ildə vəfat edib - 31, s. 213, qeyd 108) Albaniyada xristianlığı təbliğ etməsi barədə məlumat verir. Mənbədə Qüds şəhərinə ziyarətdən qayıdan Maştosun Kiş kəndi yaxınlığında yaşadığı və Udin vilayətində, Albaniyada, Lpiniya, Kaspiya, Çola keçidində qədr uzanan torpaqlarda İncili təbliğ etdiyi qeyd olunur (31, s. 31; Kalankatuklu, I, 15). Albaniya çarı Arsvagenin (424-444-cü illərdə hökmranlıq edib - 31, s. 212, qeyd 99) köməkliyi ilə Maştos ölkədə qalmış bütperəst məzhəblərin kökünü kəsdi və Albaniyada xaçpərəstliyi möhkəmləndirdi (31, s. 32; Kalankatuklu, I, 16). Maştosun Dəryal keçidindən Dərbəndədək ərazidə xristianlığı təbliğ etməsinə baxmayaraq, V əsrin ortalarında gələn tayfalarının xristianlığa münasibəti birmənalı olmamışdı. Cənubi Qafqaz xalqlarının, xüsusilə də xristian əhalinin İran əleyhinə 450-451-ci illər üsyanı zamanı gələn, habelə İpin tayfalarının sasanilər tərəfindən çıxış etməsi bunu bir daha sübut edir.

Albaniyada xaçpərəstliyi canlandırmaq möhkəmləndirmək istiqamətində söylərin artdığı bir dövrdə, Sasani şahları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirmişdilər. Sasani şahı I Yezdəgird (339-421-ci illər) ilk əvvəl xristian dini etiqadına ibadətə imkan verirdi, lakin ölkədə Bizans təsirinin artması təhlükəsi onu xristianlığa münasibətdə siyasəti dəyişməyə vadar etdi. II Yezdəgirdin (438-457-ci illər) şahlığı dövründə Sasani mərzbanları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirdilər (57, s. 184). Albaniya hökmdarı II Vaçə (444-463-cü illər) İran şahı II Yezdəgirdin bacısı oğlu idi və Yezdəgird ona zorla atəşpərəstliyi qəbul etdirmişdi (31, s. 41-42; Kalankatuklu, I, 21).

II Yezdəgirdin Cənubi Qafqaz xalqlarına siyasi və iqtisadi zülmü, habelə xristianlığın kökünü kəsmək, atəşpərəstliyi yaymaq cəhdləri 450-ci ildə İran əleyhinə üsyana səbəb oldu (13, s. 59-73). Üsyan başlıca olaraq 428-ci ildə dövlət quruluşu ləğv edilərək canişinliyə çevrilmiş Ermənistanda geniş vüsət aldı. Gürcüstana nisbətən Albaniyada üsyan çətin şəraitdə inkişaf edirdi və əsasən başda katolikos olmaqla xristian əhalini əhatə edirdi (13, s. 73). Albaniya çarı II Vaçə

üsyana qoşulmadı (119, s. 181; 57, s. 185). 450-ci ildə Alban çarlarının qış iqamətgahı olan Xalxal şəhəri yaxınlığında Vardan Mamikonyanın başçılıq etdiyi üsyançılarla İran ordusu arasında döyüş baş verdi. Lpiniya hökmdarının, qardaşı Vurk başda olmaqla lpin dəstələri sasanilər tərəfindən üsyançılara qarşı vuruşurdu. Döyüşdə İran ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. Cəsarətlə vuruşan lpin dəstələri darmadağın edildi, Vurk isə həlak oldu (13, s. 77-78; 57, s. 185-186; 31, s. 39; Kalankatuklu, I, 20). Bundan sonra, İran orduları üzərində bir neçə mühüm qələbələr qazanan üsyançılar 451-ci ilin yayında Avaray düzündə (indiki Maku və Xoy şəhərləri arasında) baş vermiş həlledici döyüşdə məğlubiyyətə uğradılar. Bu döyüşdə sasanilər tərəfindən kateşlər (katşlar), hunlar və gellər iştirak edirdilər (13, s. 107). Sünik knyazı Vasak Qafqaz xalqlarını döyüşə cəlb etmişdi (13, s. 92; 57, s. 186).

II Yezdəgirdin ölümündən sonra (457-ci il), məcburən atəşpərəstliyi qəbul etmiş Albaniya hökmdarı II Vaçe yenidən xristianlığa qayıtdı və İran hökmranlığına qarşı üsyan etdi. II Vaçe Çola dərəsini tutdu, maskutları dəvət etdi və Qafqazın on bir çarı ilə ittifaqa girərək sasanilərlə müharibəyə başladı. Sasanilər isə onoqur hunlarını köməyə çağırdılar və hunlar Dəryal keçidi vasitəsilə Albaniyaya soxuldular. Müharibə II Vaçenin 463-cü ildə hakimiyyətdən əl çəkəməsilə başa çatdı (13, s. 169-170; 57, s. 187; 31, s. 41; Kalankatuklu, I, 21).

459-cu ildən 463-cü ilədək davam edən üsyan nəticəsində, Albaniya müstəqil dövlət quruluşunu itirdi və otuz il ərzində sasanilərin təyin etdiyi mərzban tərəfindən idarə olundu. M.Kalankatuklu yazırdı ki, otuz il ərzində çar Vaçedən Mömin Vaçaqanadək Albanlar ölkəsi çarsız qaldı. İran şahı Firuz (459-484-cü illər) kilsələri dağıtmağa, xristian dinini ləğv etməyə və bütəpərəstliyi bərqərar etməyə çalışırdı: “O, erməni, gürcü və alban nahararlarının bir çoxunu, divlərə sitayiş edən məcusların dininə çevirərək canlarını bədbəxt etdi - kimiləri zorla, kimiləri də hədiyyə və əzəmətli knyazlıq hökmranlığıyla. Bir çox yerdə o, bütəxana tikdirərək atəş önündə murdar ilahələrə ibadətləri gücləndirdi” (31, s. 48-49; Kalankatuklu, I, 23).

* * *

Evtalilərlə müharibədə məğlubiyyətdən və İran şahı Firuzun öldürülməsindən sonra sasanilər müəyyən müddət Cənubi Qafqaz xalqlarına münasibətdə sərt siyasətlərindən əl çəkməli oldular. 484-cü ildə hakimiyyətə gələn Valarş (484-488-ci illər) xristianlığa qarşı təqibləri dayandırdı və Albaniyada dövlət quruluşunu bərpa etdi (119, s. 184; 31, s. 50-51; Kalankatuklu, I, 24). Alban Arşakilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi - III Mömin Vaçaqanın hakimiyyət illəri (487-510-cu illər) ölkənin siyasi, dini-mədəni intibah dövrü oldu (119, s. 185).

III Mömin Vaçaqan ölkə əhalisinin vahid dinə etiqad etməsinə nail olmağa, xristianlığı ümumi dövlət dininə çevirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə də o, atəşpərəstləri və bütün bütəpərəst təriqətləri təqib edirdi. Vaçaqan məktəblər açdırır,

dağıdılmış kilsələri bərpa etdirir, yeni kilsə və monastırlar tikdirir, kilsə rütbələrini bərpa edirdi (119, s. 185). M.Kalankatuklu yazırdı ki, “Vaçaqan büt-xana tikənlərə, cadu edənlərə, murdar sənətlərə sitayiş edənlərə və xristian dininin ayinlərini bütöv və sarsılmaz saxlamayanlara ciddi cəza və cərimələr təyin edirdi” (31, s. 50-55; Kalankatuklu, I, 24, 25). III Vaçaqan Albaniyada kilsəni möhkəmləndirmək və onu iqtisadi baxımdan gücləndirmək məqsədilə Aluen kilsə məclisini (487-488-ci illər) çağırırdı. 21 bənddən ibarət Aluen kilsə məclisinin qərarları (kanonları) eyni zamanda ölkədə büt-pərəstliyin qalıqlarının məhv edilməsində mühüm rol oynadı (119, s. 224; 31, s. 72-75; Kalankatuklu, I, 33).

III Mömin Vaçaqanın islahatları nəticəsində, V əsrin sonları - VI əsrin əvvəllərində gel tayfaları arasında xristianlıq sürətlə yayılmağa başladı. Gəllərin etnik ərazisi olan tarixi Hereti torpaqlarında xristianlığın məhz bu dövrdə müvəffəqiyyətlə yayıldığını sübut edən kifayət qədər maddi mədəniyyət nümunələri mövcuddur. Təsədüfi deyil ki, Hereti ərazisində aşkar olunmuş ən qədim xristian abidələri V-VI əsrlərə aiddir: Telavidən 18 verst şimal-qərbdə Alaverdi (Alvan) kilsəsi (məbədi) - VI əsr (100, s. 994-995), Siqnax qəzasında Dçeremi kilsəsi (məbədi) - V əsr (100, s. 1029), Telavidən 8 verst şimalda İkalto monastırı - VI əsr (100, s. 1033), Laqodexi rayonunda müqəddəs Stepan monastırı - VI əsr (100, s. 1080), Siqnaxdan 10 verst şərqdə Xirs monastırı VI əsr (100, s. 1092), Zeqani kilsəsi - V əsr, Kvarell rayonunda Dzveli Qavazi kilsəsi - VI əsr, Vazisubani kilsəsi - VII əsrin başlanğıcı (145, s. 224, 264, 265), Kürmük kilsəsi - V əsr, Qum bazilikası - V əsr (101, s. 9), Ləkit məbədi - V əsr (61, s. 222).

Bəzi müasir gürcü tədqiqatçıları (Q.N.Çubinaşvili, İ.Adamia və b.) Şərqi Gürcüstan və Şəki-Zaqatala zonasında (tarixi Hereti ərazisi) aşkar edilmiş xristian abidələrini başdan-başa gürcü maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab edirlər. Bir qayda olaraq, gürcü ənənəsi V-VI əsrlərdə Hereti torpaqlarında tikilmiş xristian abidələrini İberiya çarı Vaxtanq Qorqaslanın və VI əsrdə Şərqi Gürcüstanda fəaliyyət göstərmiş 13 müqəddəs “suriyalı ataların” (Abibos Nekreseli, David Qareceli, Stepan Xirseli və b.) adı ilə bağlayırlar.

Hərçənd gürcü mənbələri daxil olmaqla, bütün yazılı qaynaqlar V-VI əsrlərdə Heretinin İberiya hüduqlarından kənarda qaldığını təsdiq edir. Bu baxımdan Vaxtanq Qorqaslanın Albaniya ərazisində kilsə və ya monastır tikdirməsi mümkün deyildi. 13 müqəddəs “suriyalı ataların” zahidliyinə gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır ki, gürcü tədqiqatçıları birmənalı şəkildə onları “gürçüləşdirir” və onların fəaliyyət göstərdikləri ərazilərin isə guya İberiya tərkibində olduğunu qeyd edirlər. Lakin nəzərə almırlar ki, din təbliğatçıları (xüsusilə də xristian) üçün heç vaxt sərhədlər mövcud olmamış və onlar müxtəlif ölkələrə səyahət etmiş, qarşılaşdıqları bütün büt-pərəstləri xristian etməyə çalışmışlar. Digər tərəfdən, “suriyalı ataların” fəaliyyətindən bəhs edən gürcü mənbəsində onların zahidlik arealı kimi Hereti deyil, Xaxeti göstərilir. Bu isə hadisələri obyektiv işıqlandıran X əsr gürcü mənbəsi ilə, sözü gedən məlumatları

öz konsepsiyalarına uyğunlaşdırmağa çalışan müasir gürcü tədqiqatçılarının mövqelərinin daban-dabana zidd olduğunu bir daha sübut edir Məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışan D.L.Muxxelişvili mətnin yazıldığı X əsrdə (habelə metafraza mətni - XII əsr, sinaksar mətni - XIII əsr) guya Hereti ərazilərinin artıq Kaxeti adlanması ilə əlaqələndirir (122, s. 74-75, qeyd 105). Lakin onun “tapdığı çıxış yolu” nə orta əsr gürcü mənbələri, nədə XVIII əsr müəllifi Vaxuşti tərəfindən təsdiq olunmur.

Bununla belə, V əsrin 80-ci illərində Albaniya çarı III Vaçaqanın Albaniyanın hər yerində olduğu kimi, Kambisenada kilsə islahatları keçirməsi haqqında M.Kalankatuklunun məlumatını gürcü tədqiqatçıları da təsdiq edirlər (122, s. 29). III Vaçaqan gellərin etnik ərazisi Qolodada Gomenk (Gelmes) adlanan yerdə müqəddəs Yeliseyin qaxımış cəsədinin tapıldığı xəndəyin üzərində bir rukn tikdirmişdi (31, s. 19; Kalankatuklu, I, 7). M.Kalankatuklu III Vaçaqanın yeni kilsə və monastırlar tikdirdiyini qeyd etsə də, konkret olaraq bunların harada tikildiyini göstərmir. “... Mömin Vaçaqan Şərqi ölkəsində (yəni Albaniyada - Ş.H.) ildə olan günlər miqdarında kilsə tikdirib” (31, s. 202, Kalankatuklu, III, 19). Ehtimal ki, kilsə və monastırların bir qismi məhz xristianlığın yenidən möhkəmlənməyə başladığı Hereti ərazisində tikilirdi. Görkəmli gürcü tədqiqatçısı akademik A.Q.Şanidze Şərqi Gürcüstan torpaqlarında aşkar edilmiş çoxsaylı xristian abidələrini Qafqaz Albaniyası xristian arxitekturasına məxsus tipik abidələr olduğunu müəyyənləşdirmişdir (148, s. 170).

551-ci ildən başlayaraq alban katolikosluğunun patriarxları “Albaniyanın, Lpiniyanın və Çolanın katolikosu” adını daşıyırdılar (119, s. 224). Heretidən şimal-qərbdə yerləşən Lpiniyanın Alban katolikosluğuna daxil olduğu təqdirdə, Heretinin də eyni katolikosluğun tərkibində olması heç bir şübhə doğurmur.

Gürcü tədqiqatçısı D.L.Muxxelişvili “suriyalı ataların” guya məhz diofizitliyi yaymaq məqsədilə, Hereti daxil olmaqla Şərqi Gürcüstanda fəaliyyət göstərdiklərini qeyd edir (122, s. 21). İlk mənbələrdən isə məlumdur ki, XI əsr Hereti əhalisi digər albanlar kimi monofizit (antixalkidonçu olaraq qalırdılar. Gürcü kilsəsi isə hər zaman diofizit (xalkidonçu) olmuşdu. Gürcü mənbələrində İran şahı Kasrenin (Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvan (531-579) dövründən Hereti çarı İxhanikin (X əsr) hakimiyyətinədək Hereti əhalisinin antixalkidonçu olduğu qeyd olunur (29, s. 34; 27, s. 53; 9, s. 127; 117, s. 8). Nəticədə aydın olur ki, XI əsrdə Heretinin xristianlaşdırılmış əhalisi və burada yerləşən kilsələr diofizit gürcü kilsəsi ilə deyil, monofizit alban kilsəsi ilə bağlı olmuşdur¹⁸.

607-ci ildə Dvin kilsə məclisi gürcü kilsəsinin xalkidon məzhəbinə qoşulduğunu və onun rəsmi olaraq alban və erməni kilsələrindən ayrıldığını elan etdi (73, s. 93). Alban tarixçisi M.Kalankatuklu, bununla əlaqədar olaraq erməni katolikosu Abrahamın (607-615-ci illər) gürcü katolikosu Kürionun dönüklüyünü lənətləyən bir məktubunu verir; “Biz (yəni ermənilər - Ş.H.) və albanlar gürcülər haqqında aşağıdakı qərarları qəbul etdik: onlarla nə ibadətdə, nə yeməkdə, nə

içməkdə, nə dostluqda, nə uşaqların tərbiyəsində, nə onların Mtsxeqda, nə də Manqlisdə olan xaçlarına ibadətdə heç bir təmasda olmamaq; onları bizim kilsələrə buraxmamaq; onlarla qohumluq etməmək. Onlarla, yəhudilərlə olduğu kimi, yalnız alış-veriş zamanı təmasda olmaq olar” (31, s. 82; Kalankatuklu, II, 6). Şübhəsiz, gürcülərlə münasibətlərə qoyulmuş bu qadağalara monofizit gəllərin də əməl etməsi məcburi idi. Albaniya kilsəsində, ayrı-ayrı vaxtlarda, diofizit meyllərin artması ilə əlaqədar olaraq, gəllərin yuxarıda göstərilən şərtlərə nə dərəcədə əməl etdiklərini müəyyənləşdirmək, əlbəttə, asan məsələ deyil.

XI əsrədək xristian gəllərin monofizit olması ilə bağlı gürcü mənbələrinin də təsdiq etdiyi həqiqət bundan ibarətdir ki, bəzi müasir gürcü tədqiqatçılarının xüsusi məqsəd güdən “ısrarlı iddialarına” baxmayaraq, tarixi Hereti torpaqları və onun qədim sakinləri gəllər XI əsrədək həmişə İberiya (Kartli) hüdudlarından kənarında olmuş, habelə onun siyasi etnik ekspansiyasına məruz qalmamışdır. Əks halda gəllərin monofizit kilsəsi XI əsrədək öz mövcudluğunu və mahiyyətini qoruyub saxlaya bilməzdi. Başqa sözlə, bütün göstərilən dövr ərzində tarixi Hereti Albaniya-Azərbaycan ərazisi, gəllər isə qədim Alban-Azərbaycan etnoslarından biri olaraq qalırdı.

Bununla belə, V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində Albaniya əhalisi dini baxımdan iki hissəyə parçalanmışdı. Əhalinin bir qismi xristianlığı qəbul etsə də, digər qismi özlərinin köhnə dinlərinə ibadət edirdi (57, s. 189). Eyni vəziyyət gəl tayfalarında da müşahidə olunmaqda idi. Gəllər arasında da xristianlığın yayılmasına baxmayaraq, əhalinin müəyyən hissəsi özlərinin qədim büt-pərəst və atəş-pərəst dinlərinə ibadət etməkdə davam edirdi. Tarixi Hereti torpaqlarında VI əsrə aid çoxsaylı xristian abidələri ilə yanaşı, büt-pərəst və atəş-pərəstliklə əlaqədar bir sıra məbədələr də aşkar olunmuşdu. Köhnə dinlərin qalıqlarının Albaniyada, eləcə də gəllər arasında saxlanılmasının başlıca səbəbi, onların zərdüştlüyün (atəş-pərəstliyin) rəsmi din kimi qəbul olunduğu Sasanilərin hakimiyyəti altında olması idi.

Nəticədə, erkən orta əsrlərdə xristianlıq Albaniyanın hər yerində dərin kök sala bilmədi. Bu din, başlıca olaraq, Albaniyanın qərb (Yuxarı Qarabağ) və şimal-qərb (tarixi Hereti, Lpiniya) vilayətlərində yayıldı və tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində həmin ərazilərdə baş verən etnik-siyasi proseslərə təsir göstərdi.

2. Albaniyada birinci böyük knyaz hakimiyyəti (VII-VIII əsrlər)

VI əsrdə İranda vəziyyət sabitləşəndə Sasanilər Albaniyada və İberiyada yerli çar sülalələrinin hakimiyyətini ləğv etdilər. 510-cu ildə alban Arşakilərinin hakimiyyəti sona yetdi və ölkə bir əsrdən çox (510-629-cu illər) İran mərzbanları tərəfindən idarə olundu (119, s. 186). Bu dövr uzun sürən İran-Bizans-Xəzər müharibələri ilə xarakterizə olunur. Qafqaz keçidlərini əldə saxlamağa və

möhkəmləndirməyə çalışan həm İran, həm də Bizans eyni zamanda şimal xalqlarından, o cümlədən müxtəlif türk xalqlarından öz mənafeləri üçün istifadə edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif türk etnoslarının Cənubi Qafqaza axınları daha da intensivləşir, bir-biri ilə aramsız müharibələrə başları qarışmış süzəren dövlətlər (İran, Bizans) isə çox vaxt bu basqınların qarşısını almaqda aciz qalırdılar. Sasani şahlarının, xüsusilə I Qubadın (Kavad) və I Xosrovun şimal dağ keçidlərini bağlamasına və orada istehkamlar tikdirməsinə, hərbi dəstələr yerləşdirməsinə baxmayaraq, türk etnoslarının (hunlar, xəzərlər, sabirlər, onoqlar və b.) axınının qarşısını almaq mümkün olmurdu (57, s. 189).

X əsr ərəb müəllifi İbn əl-Fəqih İran şahı I Qubadın (488-531-ci illər) şimal dağ keçidlərini bağlamaq məqsədilə tikdirdiyi sədd barədə məlumat verir: “O, Bab ül-Əbvabın (Dərbənd) əsasını qoydu və onun hər tərəfində qəsrlər tikdi... O Bab-Allanadək (Dəryal keçidi) uzanan 360 qəsrədən ibarətdir; onlardan 110 qəsr Tabasaran (Tabasaran) torpaqlarınadək müsəlman ölkələrində, qalanları isə Bab-Allanadək Filan (Cilan) və Sahib əs-Sərir torpaqlarında yerləşir (40, s. 11). Məlumatdan görüldüyü kimi, səddin mühüm hissəsi gəllərin etnik ərazisindən (Filan) keçirdi. IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh Qafqaz keçidlərində (dərələrində) tikilmiş istehkamlardan birinin “Bab-Filan şah” olduğunu qeyd edir (16, s. 109; 41, s. 15). XIII əsr ərəb coğrafiyaçıсы Yaqut Həməvi sərhədin mühafizəsi üçün Qafqaz səddi boyunca sakin olan tayfalar sırasında Filan/Cilan tayfasını da qeyd edir: “Hər bir tayfa üçün onların mühafizə etməli olduqları ərazidə yaşayış yerləri müəyyən edilmişdir. Onlar güclü və çox saylıdırlar, onların həm süvariləri, həm də piyadaları (qoşun-Ş.H.)var” (39, s. 15).

IX əsr ərəb müəllifi Bəlazuri isə Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) Cənubi Qafqazın şərqində “şah” titulu verdiyi yerli hakimlər (ərəb mənbələrində sərhəd boyunca yerləşən xalqların buraya Sasani şahları tərəfindən köçürüldüyü iddia olunur) sırasında Filan şahı ayrıca qeyd edir (30, s. 34, 137; 8, s. 7). X əsr ərəb müəllifi Məsudi də Sasani Şahı Xosrov Ənuşirəvanın sədd boyunca yerləşən hər bir xalqa “şah” təyin etdiyini qeyd edir (42, s. 41).

Görünür, 510-cu ildə Albaniyada Arşakilər sülaləsinin hakimiyyətinin sona yetməsi nəticəsində, yaranmış münbit şərait İran şahlarına Albaniyanın parçalanmasına yönəlmiş belə bir addımı atmağa imkan verirdi. Ərəb mənbələrindən (Bəlazuri, Yəqubi, İbn Xordadbeh, İstəxri, İbn əl-Fəqih, Məsudi, İbn Havqəl, Yaqut Həməvi), artıq VI əsrdən etibarən, solsahil Albaniyasında qədim dövrlərdən yarımmüstəqilliyə malik Lpiniya, Çola ilə yanaşı, Şirvan, Məsqət, Layzan (Lİran), Mukaniya, Lakz və Filan (Cilan) şahlıqlarını yarandığı məlum olur. Sasanilər dövründə bu şahlıqlar yalnız bu və ya digər tayfanın etnik ərazisini əhatə edirdi. Sözü gedən şahlıqların hökmdarları Bərdədə ayləşən İran mərzbanına, Mehranilərin Albaniyada hakimiyyətə gəlməsindən sonra isə Albaniyanın birinci böyük knyazına tabe idilər. Ərəb mənbələrindən həmçinin Lpiniya ərazilərinin Sahib əs-Sərir ölkəsinin tərkibinə qatıldığı, Çola yaxınlığında

Tabasaran, Kumux (Qumik), Zirehqıran (Zerikeran) və s. kiçik şahlıqların yarandığı məlum olur.

Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579-cu illər) keçirdiyi hərbi-inzibati islahat nəticəsində Cənubi Qafqazın üç ölkəsi bir fars mərzbanı tərəfindən idarə olunan Adurbadaqan (Azərbaycan) bölümündə birləşdi (119, s. 188).

Bizansa qarşı ardıcıl siyasət yürüdən Sasaniilər tabeliyində olan xristian əhalinin diofizit Bizans kilsəsi ilə əlaqələrini kəsməyə çalışır və monofizitliyi müdafiə etməklə ona qarşı qoymağa, xristianlar arasında parçalanmanı daha da dərinləşdirməyə çalışırdılar. Sasaniilərin fəal köməyi ilə 551-ci ildə “Albaniyanın, Lpiniyanın və Çolanın katolikosları” adını daşıyan alban kilsəsi ermənilərlə birlikdə Bizans kilsəsindən ayrıldı. Sasani şahı II Xosrov Pərviz (590-628-ci illər) xristianlığın monofizit təriqətinin üzvlərinə sərbəst ibadət imkanı verirdi. O, 614-cü ildə monofizitliyi İranda Qafqazda və işğal etdiyi Şərqi Bizans əyalətlərində yaşayan xristianların vahid dini elan etdi (119, s. 192). Bununla belə Albaniyada Bizans meyilli qüvvələr, habelə Bizansla yaxınlaşmaq məqsədi güdən katolikoslar və knyazlar arasında diofizit meyillər qalmaqda idi (57, s. 181; 119, s. 189). Məsələn Bizans imperatoru İraklinin (610-641-ci illər) İrana qarşı müzəffər yürüşləri zamanı (623-628-ci illər), hələ hakimiyyətləri Girdıman vilayəti (Qardabani) ilə məhdudlaşan Mehranilər sülaləsindən Varaz-Qriqor imperatorun əmri ilə 628-ci ildə diofizitliyi qəbul etmişdi (141, s. 241; 119, s. 192).

Bizans imperatoru İrakli İrana qarşı müharibələrdə xəzərlərdən də məharətlə istifadə edirdi. 628-ci ildə başda Cebu xaqan olmaqla saysız-hesabsız xəzər orduları Albaniyaya hücum etdilər. İran mərzbanı Qayşaq ölkənin müdafiəsini təşkil edə bilməyib İrana qaçdı. Xəzərlər Dərbəndi, Bərdəni ələ keçirib Tiflisə hərəkət etdilər. M.Kalankatuklu yazırdı: “Bundan sonra düşmənlərin axını selə dönüb gürcü torpaqlarına yayıldı və dəbdəbəli, çiçəklənən, məşhur və böyük ticarət mərkəzi olan Tiflis şəhərini əhatə edib mühasirəyə aldı. Bunu eşidən böyük imperator İrakli bütün ordularını səfərbərliyə alıb öz müttəfiqi (xəzərlərlə) birləşdi” (31, s. 91-95, Kalankatuklu, II, 10)¹⁹.

Tiflisi ələ keçirən Cebu xaqan oğlu Şad başda olmaqla ordularını Albaniyaya göndərdi. 629-cu ildə Albaniyaya daxil olan Şad İran mərzbanından və 25 illik həbsdən yenidən qayıtmış Albaniya katolikosu Virodan ölkənin onun tabeliyinə verilməsini tələb etdi. Albaniya müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Katolikos Viro başda olmaqla Albaniya zadəganları xəzərlərin ali hakimiyyətini qəbul etdilər və Albaniya xaqanın “əbədi mülkünə” çevrildi (31, s. 104-110; Kalankatuklu, II, 14). İlk mənbələrə görə, Albaniya katolikosu Viro Cebu xaqanın oğlu Şadın şərəfinə beş şəhər tikdirmişdi: Şatar, Şamkar (Şəmkir), Şəki, Şruvan (Şirvan), Şamaxı, Şaporan (Şabran) (23, s. 101).

Bu dövrdə İran və Bizans daxili problemlərlə üzlaşdıqlarından uzaq Albaniyada baş verən hadisələrə müdaxilə etmək iqtidarında deyildilər. II Xosrov Pərvizin ölümündən sonra II Qubad cəmi 6 ay taxtda otura bildi. Onun ölümündən

sonra Sasani taxt-tacı uğrunda mübarizə başlandı. Dörd il ərzində İran taxtında 10 şah dəyişildi. Nəhayət, 632-ci ildə Sasani sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi III Yezdəgird (632-651) hakimiyyətə gəldi (57, s. 195).

Xəzərlərin Albaniyada hökmranlığı çox çəkmədi. Xəzər hökmdarı Cebu xaqanın öldürülməsi və ölkə daxilində baş verən çəkişmələr nəticəsində xəzərlər Albaniyanı tərk etdilər. Beləliklə, Mehranilər sülaləsindən Varaz-Qriqor (630-642-ci illərdə hökmranlıq edib) Albaniyanın birinci böyük knyazı (işxanı) kimi taxta çıxdı. VII əsrin əvvəllərindən etibarən Albaniyada İran mənşəli Mehranilər sülaləsi güclənməyə başladı. M.Kalankatuklu Varaz-Qriqorun babası, Girdıman (Qardaban) qalasını tikmiş Cəsur Vardanın (600-615-ci illər) yerli alban Arşakilər (Aranşahlar) sülaləsindən 60 nəfərin boynunu vurdurub bütün Albaniyaya sahib olduğunu qeyd edir: “Beləliklə, onlar Albaniyaya hakim oldular və əlavə olaraq vəhşi Qafqaz qəbilələrini də özlərinə tabe etdilər” (31, s. 101; Kalankatuklu, II, 13).

Girdıman vilayəti hakimləri Mehranilər 603-cü ildə Albaniyada möhkəmlənsələr də, onlar yalnız 630-cu ildə Varaz-Qriqorun dövründə bütün ölkənin tam hüquqlu hakimləri ola bildilər (119, s. 187). Albaniya katolikosu Viro hələ imperator İrakli tərəfindən diofizitliyi qəbul etmiş Varaz-Qriqoru 630-cu ildə xristianlığın monofizit təriqətinə qayıtdı (119, s. 194)²⁰.

Albaniyanın birinci böyük knyazı Varaz-Qriqorun hakimiyyəti dövrü (630-642) Yaxın Şərqdə sürətlə güclənən ərəblərin islam bayrağı altında işğalçılıq müharibələrinə başlaması ilə üst-üstə düşürdü. Məlum olduğu kimi, Sasani şahı III Yezdəgird tabeliyində olan ölkələrin, o cümlədən Albaniyanın qoşunlarını ərəblərə qarşı müharibəyə cəlb etmişdi. Varaz-Qriqorun oğlu Cavanşir alban qoşunları başında 636-642-ci illərdə Sasani qoşunları tərkibində ərəblərə qarşı vuruşdu. 642-ci ildə Nəhavənd vuruşmasında İran ordusu darmadağın edildikdən sonra, Sasani imperiyasının süqutunun yaxınlaşdığını görən Cavanşir Albaniyaya qayıtdı (119, s. 195-196; 31, s. 117-119; Kalankatuklu, II, 18).

Vətənə qayıdan Cavanşir atası Varaz-Qriqorun sağlığında Albaniyanın birinci böyük knyazı - İşxanı kimi taxta çıxır və İran hökmranlığına qarşı üsyan edir (119, s. 196; 31, s. 119; Kalankatuklu, II, 19). Bu zaman ərəblər tərəfindən darmadağın edilmiş Sasani qoşunlarının qalıqları Albaniyaya soxularaq burada möhkəmlənməyə çalışırdılar. Sasani qoşunları üzərində bir neçə qələbə qazanan Cavanşir, eyni zamanda Gürcüstan hökmdarı Adarnarsehlə “sarsılmaz ittifaq” bağlayır. M.Kalankatuklu yazırdı ki, Cavanşir Kambisena vilayətində və Kürün o biri sahilində yerləşən ata-baba mülkünə (Girdıman/Qardabani - Ş.H.) gəlir və burada İran ordusunu darmadağın edir: “Bundan sonra o şan-şöhrətlə Gürcüstan tərəfə getdi. Qaldığı yerdə onun yanına ölkənin knyazı Adarnarseh gəldi... Burada onlar sarsılmaz sülh sazişi imzaladılar...” (31, s. 120; Kalankatuklu, II, 19).

Cavanşirin Sasani qoşunları ilə müharibələri ərəblərin Cənubi Qafqaz ölkələrinə hücumu nəticəsində dayandı. Cavanşir ərəblərə tabe olmayıb Kür

çayının sol sahilinə keçir və yenidən ərəblərə qarşı döyüşməyə hazırlaşır. Lakin atası Varaz-Qriqor onu bu fikirdən daşıdırdı və o, könüllü olaraq düşməyə təslim oldu (31, s. 122; Kalankatuklu, II, 19).

642-643-cü illərdə sərkərdə Əbdürrəhman ibn Rəbiənin başçılığı altında ərəblərin Albaniyaya ilk yürüşü müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Xəzərin sahilinə hərəkat edən ərəb qoşunları Dərbənd yaxınlığında xəzərlər tərəfindən darmadağın edildi (57, s. 242). Xəlifə Osman ibn Əffan (644-656) sərkərdə Həbib ibn Məsləmə əl-Fəxrini Cənubi Qafqaza göndərdi. Sonra isə Salman ibn Rəbiəni onun köməyinə göndərdi. Yürüş nəticəsində Həbib ibn Məsləmə Ərməniyənin bir hissəsini və Curzanı (Şərqi Gürcüstanı) ələ keçirdi (50, s. 5). Həbib ibn Məsləmə Gürcüstana gələrək Curzan, Tiflis və Manglis əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağladı. Həbib ələ keçirdiyi Xavarex, Kisal, Xunan, Samsaxi, Cardaman, Kustasci, Şavşet və Bazaleti əhalisi ilə də sülh bağlayır. O, eyni zamanda Klarçeti, Trialeti, Xaxeti (Kaxeti), Xuxeti (Kuxeti), Artaxan, Bab-Allan əhalisi ilə, habelə bac vermək şərti əsasında sanarlar və dudanıtlarla (didurlar) sülh müqaviləsi bağlamışdı (8, s. 11-13; 40, s. 27).

Salman ibn Rəbiə isə 646-cı ildə Albaniyaya (ərəb mənbələrində Arran) soxularaq Beyləqan və Bərdəni döyüşsüz ələ keçirdi və əhali ilə sülh müqaviləsi bağladı. Ərəb müəllifi Yəqubi Salman ibn Rəbiənin Filan əhalisi ilə də sülh bağladığını qeyd edir: “Bir müddət sonra Salman Şirvana soxuldu və Şirvan şahı onunla sülh bağladı; o, yoluna davam edərək Məsqət torpaqlarına çatdı və oranın əhalisi ilə sülh bağladı. Lakzların şahı, Şabiran əhalisi və Filan əhalisi də belə hərəkat etdilər” (50, s. 5). Bəlazuri isə Salmanın yürüşünü aşağıdakı kimi təsvir edirdi: “Salman Bardinc arxasında Arazın Kürə qovuşduğu yerə getdi, Kürün o tayına keçib Qəbələni tutdu, Şakkan və Kamiberan hakimləri ilə bac vermək şərti əsasında sülh bağladı. Xayzan (oxu Filan -Ş.H.) əhalisi, Şirvan şahı, qalan dağların şahları, Məsqət, Şabiran və Bab (Dərbənd) şəhərinin əhalisi də onunla eyni məzmununda sülh bağladılar” (8, s. 14; 73, s. 82-83). Eyni məlumatı İbn əl-Fəqihdə də rast gəlirik: “Şakkan, Kamiberan, Xayzan (oxu Filan - Ş.H.), Şirvan və dağların digər şahları onunla sülh bağladılar” (40, s. 29). Bu hadisədən bəhs edən digər ərəb müəllifi Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi isə yazırdı ki, Salmanın “yanına əl-Lakz hakimi (məlik), Filan hakimi və Təbəristan (oxu Tabasaran - Ş.H.) hakimi gəldilər. Onların hamısı ona pul, bəxşişlər gətirdilər və hər il müəyyən miqdarda təzminat ödəməyə razılıq verdilər” (6, s. 9-10)²¹.

Bağlanmış sülh müqaviləsinə görə, ərəblərin hakimiyyətini qəbul edən ölkə, şəhər və vilayətlərin əhalisi cizyə və xərac verməyi öhdəsinə götürürdü. Ərəblər isə öz növbəsində əmin-amanlığın saxlanmasına, əmlakın, kilsənin və digər dini ibadətgahların, habelə şəhər hasarlarının mühafizəsinə zəmanət verirdilər (73, s. 82; 8, s. 13). Ərəblər hər hansı vilayəti itaət altına alanda torpaqları sülh müqaviləsinə görə (sülhən) öz əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlayırdılar. Vilayətlər silah gücünə (ən vətən) işğal ediləndə isə torpaqlar ya qoşun arasında

bölüşdürülür, ya da yerli əhalinin ixtiyarında qalırdı (73, s. 84). Əvvəllər ərəblər Azərbaycan əhalisinə islamı qəbul etməyə məcbur etmirdilər (73, s. 87).

Görünür, Albaniyanın birinci böyük knyazı Cavanşirin ərəblərə müqavimət göstərmədən onlara təslim olması, digər yerli hakimləri də eynilə bu cür hərəkət etməyə vadar etmişdir. Ərəb mənbələrindən məlum olur ki, “gəllərin şahı” mənasında Filanşah titulu daşıyan və iqamətgahı Xayzan şəhərində yerləşən Filan/Cilan hökmdarı, Albaniyaya daxil olan digər yarımüstəqil şahlar kimi ərəblərə itaət etdiyindən (sülhən) öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi.

653-cü ildə Salman ibn Rəbiə Dərbənddən keçərək şimala doğru hərəkət etməyə cəhd etdi. Lakin Bələncər yaxınlığında Salman və onun 4 minlik müsəlman ordusu xəzərlər tərəfindən məhv edildi (57, s. 243; 8, s. L4; 50, s. 5). Xəlifə Osman Azərbaycan və Arrana Xuzeyfə ibn əl-Yəməni hakim təyin etdi. Xuzeyfə artıq xəlifə canişinlərinin iqamətgahı olan Bərdə şəhərinə gəldi, bir tərəfdən Bərdə ilə Qaliqala, digər tərəfdən Bərdə ilə Xayzan şəhəri arasında olan bütün vilayət və şəhərlərə məmurlar (amillər) göndərdi (73, s. 83; 8, s. 15). Xilafətdən bir vassal kimi asılı olan Arran ona yalnız bac verir, Lakin knyaz hakimiyyətini toxunulmaz şəkildə saxlayırdı (73, s. 78). Bununla belə, Albaniyada Bizans imperiyasının və Xəzər xaqanlığının maraqları ərəblərə VIII əsrin əvvəllərindəki ölkənin tam sahiblərinə çevrilməyə imkan vermirdi²².

Cavanşir VII əsrin ortalarında Cənubi Qafqaz xalqları tarixində ən çətin dövrlərdən sayılan fars, ərəb, Bizans və xəzər işğalları illərində öz ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmiş görkəmli sərkərdə, çevik diplomat, müdrik siyasətçi və dövlət xadimi idi (141, s. 249; 119, s. 200). M.Kalankatuklu yazırdı: “O, Qafqaz dağlarında vəhşi həyat sürənləri də müdrikliyiylə yola verirdi. Beləliklə o, öz ölkəsinə və İberiya sərhədlərindən Dərbəndə və Araz çayına qədər olan torpaqları hakimi-mütləq kimi idarə edirdi” (31, s. 127; Kalankatuklu, II, 23). Cavanşir 681-ci ildə bizanspərəst feodalların hazırladıqları sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz-Trdat (68 L-699) keçdi (57, s. 246; 31, s. 145-151; Kalankatuklu, II, 36, 38).

681-ci ildə Cavanşirin qisasını almaq məqsədilə “hunların böyük knyazı” Alp-İlituer başda olmaqla xəzər orduları Albaniyaya hücum etdi. Qafqaz dağları ətəklərində yerləşən vilayətləri, habelə Qəbələ və Uti vilayətlərini viran qoyan xəzərlər əldə etdikləri çoxlu əsir və qənimətlərlə Lpiniya yaxınlığındakı düzənlikdə düşərgə saldılar. Albaniya knyazı Varaz-Trdat ölkənin katolikosu Yeliazarı Alp-İlituerin yanına göndərərək ona itaət etdiyini bildirdi. Bundan sonra, xəzərlər Albaniyanı tərk etdilər (119, s. 201; 31, s. 150-152; Kalankatuklu, II, 38)²³.

685-ci ildə Xilafətdə hakimiyyət başına keçən xəlifə Əbdülməlik (685-705) elə həmin il Bizans imperatoru II Yustinianla (685-695) barışıq bağladı. Həmin barışığa görə Albaniya, İberiya və Ermənistandan alınan vergilər Xilafət və Bizans arasında bərabər bölünməyə başladı (73, s. 103; 119, s. 202). Nəticədə, Albaniya üç dövlətə - Xəzər xaqanlığına, Xilafətə və Bizansa vergi verirdi (31, s. 186;

Kalankatuklu, III, 10). Cənubi Qafqaz ölkələrindən vergiləri toplamaq məqsədilə Bizans imperatoru II Yustinian 689-690-cı illərdə bu ölkələrə yürüşlər etmişdi (119, s. 202).

Albaniya üçün ağır boyunduruğa çevrilmiş vergiləri azaltmaq məqsədilə imperatorla danışıqlar aparmaq üçün Varaz-Trdat iki oğlu ilə birlikdə 699-cu ildə Konstantinopola gedir. İmperator III Tiberi Varaz-Trdatı oğulları ilə birlikdə 705-ci ilədək beş il Konstantinopolda saxladı. Bu dövrdə Albaniyanın birinci böyük knyazı Şero (699-704) ölkədə hakimiyyəti öz əlinə almışdı (73, s. 104; 119, s. 202-203).

Varaz-Trdatın Albaniyada olmadığı müddətdə ölkədə mühüm hadisələr baş verdi. Katolikos Yeliazarın ölümündən (688-ci il) sonra, Xalkidon diofizit təriqətinin davamçısı Girdıman yepiskopu Bakur Nerses (688-704) katolikosluq taxtına çıxır. 14 il əvvəlki monofizit qaydalarla Albaniyada katolikosluq edən Nerses 701/702-ci ildə Varaz-Trdatın arvadı Sparmanın köməyi ilə ölkəni xalkidonçuluğa tabe etməyə cəhd göstərir. O, kilsənin Xalkidon qərarlarına zidd olan keşişləri təqib edib ölkədən qovurdu. Albaniyanın birinci böyük knyazı Şero başda olmaqla bəzi yepiskoplar Nersesin əleyhinə oldular. Onlar kilsə qurultayı çağıraraq kömək məqsədilə erməni katolikosu İlyaya (703-717) məktubla müraciət etdilər. Katolikos İlya öz növbəsində xəlifə Əbdülməlikə (685-705) məktub göndərərək Albaniya katolikosunu Bizans imperatoru ilə sazişə girməkdə təqsirləndirdi və təcili tədbir görülməsini xahiş etdi (31, s. 175-176; Kalankatuklu, III,1,2,3).

Ərəb xəlifələri eynilə Sasani şahları kimi monofizit təriqətini müdafiə etməklə, Qafqaz xalqlarını Xalkidon diofizit təriqətinə etiqad edən Bizansdan ayırmağa çalışırdılar. Xəlifə Əbdülməlikin əmri ilə 704-cü ildə erməni katolikosu İlya ərəb qoşunu ilə birlikdə Bərdəyə gələrək Nersesi və Sparmanı mühakimə etdi. Onlar ağır işgəncələrdən sonra qətlə yetirildilər. Nersesin yerinə Simeon (704-706) Albaniya katolikosu seçildi (119, s. 203; 31, s. 177; Kalankatuklu, III,4,5).

Bundan sonra, alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi (119, s. 203). Albaniyanın katolikosu müqəddəs Qriqorinin kürsüsü tərəfindən, yəni erməni katolikosu tərəfindən Albaniya kilsəsinin razılığı ilə seçilirdi (31, s. 180; Kalankatuklu, III, 6, 7). Xəlifə Əbdülməlikin əmri ilə alban zadəganları siyahıya alınmışdı: onlardan kimsə diofizit təriqətinə ibadət edərdisə, əsir alınıb qılıncdan keçiriləcəkdə (119, s. 203; 31, s. 181-182; Kalankatuklu, III, 8).

Görülmüş bütün bu tədbirlər, habelə Albaniya katolikosu Simeonun təsis etdiyi yeddi qanun (31, s. 182-185; Kalankatuklu, III, 9) ölkədə diofizit meyilli qüvvələrə ciddi zərbə vurdu.

705-ci ildə xəlifə Əbdülməlikin qardaşı Məhəmməd ibn Mərvan Albaniyanın böyük knyazı Şeronu və onun əyanlarını Şama apararaq orada edam etdilər (57, s. 246; 31, s. 190; Kalankatuklu, III, 13). Konstantinopoldan Albaniyaya qayıdan Varaz-Trdat 705-ci ildə yenidən hakimiyyətə keçərək

birdəfəlik ərəb təbəliyini qəbul etdi. Albaniya yalnız ərəblərə vergi verməyə başladı (119, s. 203; 31, s. 186; Kalankatuklu, III, 10). Bu dövrdən etibarən Albaniya hətta öz vassallığını da itirdi. Mehranilər sülaləsi nümayəndələrinin hakimiyyəti (822-ci ilədək) Kürün sağısahil ərəziləri ilə məhdudlaşdı. Ərəb mənbələrində Arran adlanan Albaniyanı isə Bərdədə əyləşən ərəb əmirləri idarə edirdilər (119, s. 203; 31, s. 193-194; Kalankatuklu, III, 16).

III FƏSİL

İNGİLOYLAR/GELLƏR ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ: FİLANŞAHLIQ

(VIII əsrin əvvəlləri - 886-cı il)

VIII əsrin əvvəllərində Albaniya dövlətinin süqutu və Albaniyada birinci böyük knyaz hakimiyyətinin ləğv olunması nəticəsində, hələ VI əsrdə Albaniya ərazisində yaranmış yarımüstəqil kiçik şahlıqlar (Şirvan, Layzan, Lakz, Filan və s.) tədricən Cənubi Qafqazın siyasi səhnəsində yenidən görünməyə başladılar. VII əsrin ortalarından ərəblərin itaət altına aldığı bu şahlıqlar tez-tez cənubdan Xilafət ordularının, şimaldan xəzərlərin təcavüzünə məruz qalırdılar. Kiçik və zəif Cənubi Qafqaz şahlıqları gah bu, gah da digər işğalçıya tabe olmaq məcburiyyətində qalırdılar.

Gellərə məxsus olan və onların etnik ərazisini əhatə edən Filan şahlığı haqqında məlumatlar olduqca cüzdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazılı mənbələrdən Filan şahlığının sonralar Qoloda adlanan dağlıq mahalı, Yenisel, Qaqma-mxari, Şiqnit Kaxeti adlanan Alazan vadisi əraziləri əhatə etdiyi məlum olur. Filan şahlığı Qafqaz dağlarında Sahib əs-Sərir (avar, didur, tuşin və s.), Qumik (lak), Tabasaran, Zirehqıran, Lakz (ləzgi) şahlıqları ilə, cənubda Şəki və Kambisena vilayətləri, qərbdə isə Kaxeti (Sanariyə) knyazlığı ilə sərhəd təşkil edirdi. Təəssüflər olsun ki, “gellərin şahı” mənasında Filanşah titulu daşıyan şahlar haqqında ilkin mənbələrdən konkret məlumatlar əldə olunmamışdır.

İlk mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında Filanşahların iqtisadi cəhəti olan paytaxt şəhərin Xayzan olduğu qənaətinə gəlinir. Bəzi ərəb mənbələrində Xayzan şəhəri, Xayzan əhalisi və ya xayzanlıların Filan Şahlığı, Filan əhalisinin sinonimi kimi işlənməsi (bax: şərh 21), biza, Xayzan şəhərinin Filanşahların baş şəhəri-paytaxtı olduğunu söyləməyə əsas verir (bax: şərh 32).

Gellərin böyük qismi xristian dininin monofizit təriqətinə etiqad edirdi. Əməvilərin hakimiyyəti (661-750) dövründə istila olunmuş ölkələrdə əhali etiqad məsələsində sərbəst idi. Əvvəlki dini etiqadında qalanlar və islamı qəbul etməyənlər xəracdan əlavə cizyə adlanan vergi verməli idilər (57, s. 249). İslam dininin qəbul etdirilməsi sahəsində kəskin dönüş yalnız Xilafətdə Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsindən (750-ci il) sonra baş verdi. Bununla belə, VIII əsrin əvvəllərinə doğru islam dini Azərbaycanda hakim din oldu (73, s. 87-89).

Albaniyada xristian dininin yayıldığı dağlıq və dağətəyi yerlərdə (əsasən Albaniyanın qərb və şimal-qərbində) islam dini düzən yerlərdə olduğu kimi geniş yayılmadı və yeganə hakim dinə çevrilmədi. Ümumiyyətlə, ərəblər qeyri-kitab əhli sayılan atəşpərəst və büt-pərəst əhaliyə münasibətdə islamın qəbul etdirilməsində nə qədər ısrarlı idilərsə, kitab-əhli olan xristianlara (zimmilər) münasibətdə bir o

qədər mülayim idilər. Digər tərəfdən, İbn Xəldunun söylədiyinə görə, ərəblər dağlıq yerlərə deyil, düzənlik yerlərə basqın etməyə meyl göstərirdilər. Ona görə ki, bu xalq qarəti, soyğunçuluğu və viran etməyi sevir, dağ yerlərində isə bu məqsədə nail olmaq asan deyildi (73, s. 87).

İslam dini Azərbaycanın (Albaniya) şimal-qərb torpaqlarında, o cümlədən gel tayfaları arasında da müəyyən qədər özünə yer ala bilmişdir. VIII əsrdə Məsləmə ibn Əbdülməlikin Qafqazda “bir çox xalqlara islamın qəbul etdirdiyini” qeyd edən XII əsr ərəb müəllifi əl-Qərnati (1080-1170) islamı qəbul etmiş xalqlar sırasında Filanı (gelləri) ayrıca qeyd edirdi (11. s. 160). Şübhəsiz, ərəblərin hakimiyyəti altına düşən Filansahların və digər iri feodalların öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq məqsədilə yeni dini qəbul etmələri təbii bir proses idi. Lakin əl-Qərnatinin hələ VIII əsrdə Filan (gel) tayfalarının kütləvi şəkildə islamı qəbul etmələri haqqında məlumatı digər mənbələr (ərəb, gürcü, erməni) tərəfindən təsdiq olunmur. Mənbələrdən yalnız əhalinin müəyyən təbəqələrinin (əsasən tacirlər, sənətkarlar və b.) islam dinini qəbul etdikləri məlum olur.

X əsr ərəb müəllifi İbn Rüstə yazırdı ki, Xayzan şəhərində üç dinə sitayiş edən və Adzarnarse (Adarnerseh -Ş.H.) adlanan çar var. O, cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü isə xristianlarla ibadət edir (41, s. 49). Digər X əsr ərəb müəllifləri Məsudi və əl-Müqəddəsinin məlumatları bölgədə islam dininin tutduğu mövqeyi ilə bağlı aydın təsəvvür yaradır. Sanariya çarlığı (şahlığı) yaxınlığında xristian dininə sitayiş edən şəkinlər (şakililər -Ş.H.) tayfasını qeyd edən Məsudi burada ticarət və müxtəlif sənətlə məşğul olan çoxlu sayda müsəlmanın yaşadığını göstərirdi. Məsudi həmçinin kitabını yazdığı zaman, yəni 944-cü ildə şəkinlərin çarının Adarnerse ibn-Hammam olduğunu yazırdı (42, s. 57). N.A.Karaulova düzgün olaraq, İbn Rüstə və Məsudinin eyni hökmdardan bəhs etdiklərini qeyd edirdi (41, s. 49). Əl-Müqəddəsi isə yazırdı: “Şəki -düzənlikdə şəhərdir. Əhalisinin çoxu xristiandır. Came məscid müsəlmanların bazar meydanındadır” (11, s. 131). Müəllif Albaniyanın şimal-qərb sərhədində bilavasitə gellərin (herlərin) etnik ərazisində yerləşən Tebla (Telavi) haqqında yazırdı: “Tebla - burada müsəlmanların 500 evi vardır. Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır. Səfalı yerdir” (11, s. 132).

* * *

VIII əsr mütəşəkkil və uzun sürən ərəb - xəzər müharibələri ilə müşayiət olunur. Fasilələrlə bir əsrə qədər davam etmiş bu müharibələrin əsas hədəfi Albaniya ərazisi idi (57, s. 247). 707/708-ci ildə xəlifənin qardaşı Məsləmə ibn Əbdülməlik Azərbaycanda təslim olmamış bütün qala və şəhərləri tutub Bab ül-Əbvaba çatdı (73, s. 105). Əhməd İbn Əsəm əl-Kufi yazırdı ki, Məhəmməd ibn Mərvan qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdülməlikə yanına çağıraraq ona qoşunlarını həvalə etdi və Dərbənd şəhərinə xəzərlərlə müharibəyə göndərdi (6, s. 14). M.Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə, 709/710-cu ildə 80 minlik xəzər ordusu hücumu keçib Albaniyanı zəbt etmişdi. Məsləmə Dərbənd şəhərini ələ

keçirsə də, sonradan məğlub olub geri çəkilməli oldu (31, s. 190-191; Kalankatuklu, III, 13).

Xəlifə II Yəzidin (720/724) dövründə Cənubi Qafqaz ölkələri hakimi Həris ibn Əmru Taiy lakzların ölkəsinə yürüş edib Xasmadan ətrafını ələ keçirdi. Ondan sonra əl-Cərrah ibn Abdulla əl-Həkimisi Cənubi Qafqaz ölkələri hakim təyin olundu. Cərrah Samuru keçərək xəzərlərlə müharibə etdi. O, Dərbənd yaxınlığında Xəmzin (Xəmzin) vilayəti sakinləri ilə döyüşdü, lakin sonra onlarla sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə, Xəmzin əhalisi (görünür, Xəmzin qalası sakinləri) Filan şahlığının paytaxtı Xayzan yaxınlığında onlar üçün ayrılmış iki kəndə köçməli idilər. Sonra Cərrah Qumik (Qazıqumux-Ş.H.) sakinlərinə hücum etdi və onların çoxunu əsir aldı. Bundan sonra Cərrah cənuba doğru Filan şahlığının ərazisindən hərəkət edərək, burada Xayzan ətrafından iki kəndi xəmsinlilər üçün ayırmış və sonra Şəkiyə gəlmişdi (8, s. 16; 6, s. 20)²⁴

725/726-cı ildə xəlifə Hişam (724-743) Məsləmə ibn Əbdülməlik Azərbaycan hakimi təyin etdi. Bəlazuri Məsləmə ilə sülh bağlamağa tələsən şahların siyahısını təqdim edir: Şirvanşah, Liranşah, Tabasaranşah, Filanşah, Carşanşah (Curşanşah - bu lakz şahının tituludur - 8, s. 7), habelə Məsqət hakimi. Bundan sonra Məsləmə Bab (Dərbənd) şəhərinə getdi və onu ələ keçirdi (8, s. 17). Bəlazuridən fərqli olaraq, Yəqubi Gürcüstanı ələ keçirərək əhalisinin bir hissəsini qılıncdan keçirmiş Məsləmənin, bundan sonra bir-birinin ardınca Şirvan, Məsqət, Lakz, Tabasaran şahlıqlarına yürüş edərək, oranın sakinləri ilə sülh bağladığını qeyd edir (50, s. 7). Əl-Qərnati yazırdı: “Məsləmə ibn Əbdülməlik Bab ül-Əvbabı fəth etmiş və bir çox xalqlara islamı qəbul etdirmişdi. Bunlardan əl-Lakz, əl-Filan, əl-Xeyzaq, əz-Zəqlan, əl-Qumik, əd-Dərhan. Bu xalqların sayı yetmişdir Onların hər birinin öz dili vardır” (11, s. 160).

Məsləmə 727/728-ci ildə xəzərlərə qarşı yürüş etdi Allan qapılarını (Dəryal) ələ keçirdi (50, s. 7). 729/730-cu ildə sərkərdə Cərrah Bələncər yaxınlığında xəzərləri məğlub etdi. Lakin 731-ci ildə 300 minlik xəzər ordusu ərəbləri təqib edərək Diyarbəkir və Mosula çatdılar. Bundan əvvəl Savalan dağı yaxınlığında baş vermiş döyüşdə ərəb ordusu ağır məğlubiyətə uğradı və Cərrah öldürüldü. Xilat şəhərindən xəzərlərin hücumunun qarşısı alındı və xəzərlər geri çəkilməyə başladılar. Bu dövrdə xəzərlərə tabe edilmiş Cənubi Qafqaz şahlıqlarından bəziləri, xüsusilə də Lakz və Şirvan sonra yenidən ərəblərə itaət etmək istəmədilər.

Ərməniyə hakimi Mərvan ibn Məhəmməd 735/736-cı ildə xəzərlərə qarşı iki istiqamətdən yürüşə başladı (50, s. 7). Bəlazuri yazırdı ki, sonra Mərvan Allan qapıları (Dəryal) tərəfdən Xəzər torpaqlarına daxil oldu, Asid ibn Zafir və Əbu Yəzidə isə onun yanında olan dağların şahları ilə birlikdə Bab ül-Əvbab tərəfdən hücum etməyi əmr etdi. Yürüş nəticəsində xaqan ərəblərlə sülh bağladı və islam dinini qəbul etdi (8, s. 17-18). Bəlazuri və Yəqubi bundan sonra Məsləmənin Sahib əs-Sərir, Tuman (Qumik), Zerikeran (Zirehqıran) şahlıqlarına, Xəmzin vilayətinə, habelə itaətdən boyun qaçıran Lakz və Şirvan şahlıqlarına yürüş etdiyini və sülh

bağlayaraq onların üzərinə müəyyən miqdarda müxtəlif vergilər təyin etdiyini qeyd edirlər (8, s. 18; 50, s. 7).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Bəlazuriyə görə Məsləmənin xəzərlərə qarşı yürüşündə dağların şahları da (şübhəsiz, öz orduları ilə) iştirak etmişdilər. Mənbədə bu şahların hansı ölkələrdən olduqları qeyd olunmur. Hər halda bu şahların yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və bilavasitə Məsləmənin yürüş etdiyi şahlıqlardan olmadıqları məlum olur. Bununla belə, Bəlazurinin digər məlumatı bu şahların hansı ölkələrdən olduqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir: “Mərvan ərəblərin təbəliyində olan Tabasaranşaha on min mudd buğda həcmində vergi qoydu və onlar bu taxılı hər il Bab (Dərbənd) taxıl anbarına gətirməli idilər. Filanşaha onun müsəlman ordusuna münasibətdə qayğıkeşliyinə, hərbi rəşadətində, fədakarlığına və tərifəlayiq hərəkətlərinə görə heç bir vergi təyin etmədi” (8, s. 19). Buradan, Məsləmənin yürüşündə “ərəblərin təbəliyində olan Tabasaranşah” və “tərifəlayiq hərəkətləri” ilə seçilən Filanşahın iştirak etdiyini söyləyə bilərik. Şübhəsiz, Filanşah özünün hərbi rəşadətini də bu yürüşdə nümayiş etdirmişdi.

Ümumiyyətlə, ərəblər öz hərbi səfərlərində itaət altına aldıkları xalqlardan döyüşçü kimi istifadə edirdilər. Bu hərbi səfərlərdə xristianlardan (zimmilər) ibarət hərbi birləşmələr də mühüm rol oynayır və əlahiddə döyüş vahidləri kimi əməliyyatda iştirak edirdilər. Zimmi birləşmələri ərəb qoşunlarında müqavilə əsasında vuruşurdular və dövlət hesabına dolanırdılar. Onlar yalnız qənimətin bölüşdürülməsində iştirak edirdilər. Ərəblər zimmi birləşmələrindən, vuruşmaların ən ağır sahələrində istifadə edirdilər; bu ağır sahələrdə zimmilər, şəraitdən asılı olaraq, ya ərəb qoşunlarını qoruyur, ya da düşmənin başlıca zərbəsinə öz üzərinə götürürdülər (73, s. 83).

Mərvan ibn Məhəmməd Şirvan hakiminə əmr etmişdi ki, müsəlman ordusu xəzər torpaqlarına yürüş edəndə irəlidə (avanqard), oradan qayıdanda isə arxada (aryerqrad) olsun; Filanşaha əmr etmişdi ki, yalnız müsəlmanların hücumlarında iştirak etsin; Tabasaran şahına isə əmr etmişdi ki, hücum zamam müsəlman ordusunun arxasında (aryerqrad), geri qayıdanda isə irəlidə (avanqard) olsun (8, s. 19; 73, s. 83-84). M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, hələ 709/710-cu ildə Dərbənddən geri çəkilən Məsləmə ibn Əbdülməlikin ordusunu arxadan “öz ordusu ilə cəsur və fəal knyaz, mahir oxatan, Albaniyanın knyazı arranşah Vaçaqan qoruyurdu” (31, s. 191; Kalankatuklu, II I, 13). Zimmilərin yerli birləşmələri ərəblərə silahlı kömək göstərəndə, ərəblər onları vergi ödəməkdən azad edirdilər, çünki hərbi xidmət vergini əvəz edirdi (73, s. 84).

* * *

Gürcü mənbələri Mərvan ibn Məhəmmədin Gürcüstanı tamamilə ələ keçirərək Kartli hüdudlarında bütün şəhər və əksər qalaları dağıtdığı barədə məlumat verir (27, s. 36-37). Gürcü mənbəsindən oxuyuruq: “Sarasinlər (ərəblər) Tiflis şəhərini ələ keçirdilər və onu özlərinə paytaxt etdilər” (27, s. 48; 29, s. 28)²⁵. Ölkəni Tiflisdə əyləşən ərəb əmirləri idarə edirdilər (27, s. 80, qeyd 6). Tiflis

“İslamın sərhəd şəhəri” idi (39, s. 15). VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərindən burada Xilafətdən formal asılı olan Tiflis müsəlman əmirliyi yaranmışdı (50, s. 15). Tiflis müsəlman əmirliyi XII əsrin əvvəllərində də mövcud olmuşdur.

Gürcü mənbəsi Mərvan ibn Məhəmmədin Gürcüstana yürüşündən sonra Egrisidən (Qərbi Gürcüstan) Kartliyə qayıdan Kartli çarı Arçilin Kaxetiyyə gələrkən Suketidə yerləşdiyi barədə məlumat verir: “Bundan sonra Arçil Kaxetiyyə gəldi və Kaxetini özünün xidmətçilərinə verərək onları aznaur etdi, Sadzmoridə kilsə tikdi. Çar Vaxtanqın uşaqlarından birinin nəslindən olan Kuropalat Quramın yunan arvadından olan qızına evləndi. Sonra Suketidə yerləşdi və (orada - Ş.H.) Kasri tikdi, Laukasti dərəsində isə qala ucaltdı. Və Suketidə mtavarları (knyazları - Ş.H.) gördü. Suketi onlara çar Vaxtanq tərəfindən verilmişdi; tuşları, xunzları və həmin yerlərin bütün büt-pərəstlərini isə eristav Abuxuasro idarə edirdi və Arçil Suketini ondan ayırmaq niyyətində olmadı. (Arçil) iki çay arasında Nuxpati şəhər-qalasını tikdi. Nuxpatinlər isə büt-pərəst və əsl vəhşi idilər, lakin Mərvan ibn Məhəmməd (mənbədə “Kar”) onların çoxunu məhv etmişdi. Arçil isə onları məcburən xristian etdi (27, s. 40-41).

Gürcü mənbəsində aydın şəkildə Suketinin (həmçinin Kasri, Laukasti dərəsi və Nuxpati qalası) Heretidə deyil, Kaxeti ərazisində yerləşdiyi qeyd olunduğu halda, müasir gürcü tədqiqatçıları Suketini Qax rayonu ərazisində lokalizə edirlər (122, s. 32). Vaxuşti Baqrationi Kiş kəndini Suketinin mərkəzi hesab edirdi (10, s. 115). Suketini Qax rayonunda və ona bitişik Dağıstanın dağlıq hissəsində lokalizə edən D.L.Musxelişvili Arçilin inşa etdiyi Kasrini Qax rayonu mərkəzində yerləşən və ingiloyların “Kasri saqdari” (Qəsr kilsəsi) adlandırdığı dağılmış kilsə ilə, Laukasti dərəsini Laqodexi ilə, Nuxpatini isə Nuxci/Şəki ilə eyniləşdirir (122, s. 32, 34). D.L.Musxelişvilinin Nuxpatiyyə əsaslanan Şəki ilə bağlı iddialarını tənqid edən Q.Ə.Qeybullayev öz növbəsində toponimlərə istinad edərək Nuxpatini Zaqatala rayonundakı Yolayric kəndində (avarca Nuxbid) lokalizə edir (79, s. 194).

Lakin bütün bunlar tarixi reallığı əks etdirməyib, gürcü mənbəsindəki məlumatın kobud şəkildə təhrif olunmasıdır. Əslində mənbədə qeyd olunan “tuşları, xunzları və həmin yerlərin bütün büt-pərəstlərini (həmçinin nuxpatinlər - Ş.H.) isə eristav Abuxuasro idarə edirdi və Arçil Suketini ondan ayırmaq niyyətində olmadı” ifadəsi Suketinin müasir Tuşeti ərazisində və ya ona bitişik ərazidə yerləşən vilayət olduğunu təsdiq edir. Yeri gəlmişkən, D.L.Musxelişvili öz kitabında gürcü mənbəsindən sitat gətirərkən bu hissəni bilərəkdən qeyd etmir və məlumatı öz istədiyi, daha doğrusu, özünə sərf edən şəkildə salır (122, s. 32). Çünki bu hissə onun konsepsiyasına uyğun gəlmir və onu tamamilə alt-üst edir. D.L.Musxelişvilinin məntiqsizliyi, həmçinin, onun növbəti dəfə Suketini artıq müasir Qax rayonunda deyil, Dağıstanın Rutul və Axtı rayonlarında (hətta Saxur ərazisində də yox) lokalizə etməsində özünü göstərir (122, s. 66)²⁶.

Yaxşı olardı ki, gürcü tədqiqatçıları Suketini Azərbaycan torpaqlarında “yerləşdirməzdən” əvvəl digər mənbələrə də müraciət edəydilər. Məsələn,

bilavasitə sözü gedən VIII əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Gevondda bu məsələyə kifayət qədər aydınlıq gətirəcək məlumatla rast gəlinir. Gevond xəzərlərin işğal etdiyi İberiya vilayətləri sırasında Suketini qeyd edir: Şuçk, Kveq-Qapor, Çeldt, Suket, Velissixe, Tianet və Erk (20, s. 93). Gevond həmçinin Kürdən şimala Albaniya vilayətlərini qeyd edir: Xecar, Kaqa, Ostani, Marzpanya Qaband, Gelavu, Şake, Bies, Xenı, Kambexcan, Xozmas-hamısı alban vilayətidir (20, s. 92).

Yuxarıda qeyd etdik ki, bütün tədqiqatçılar Alban vilayətləri Xenı (Yexni) və Biesi (Bex) Balakən, Zaqatala Qax rayonları ərazisində lokalizə edirlər. Hətta D.L.Musxelişvili yazırdı: “Erməni mənbəsi “Aşxaratsuyts”dakı Yexni (Xeni) və Bex (Bux) kantonları ərazisini gürcü mənbələrindən Eretinin özü (Saingilo-ingiloyların məskunlaşdığı Balakən, Zaqatala və Qax rayonları) əhatə edirdi. Bex isə Şəki ilə sərhəddə yerləşirdi” (122, s. 16-17). Deməli, D.L.Musxelişvili Bex vilayətini müasir Qax rayonunda Şəki ilə sərhəddə yerləşdirir. Elə isə sual olunur: D.L.Musxelişvili hansı yolla İberiya vilayəti Suketini də Qaxda lokalizə edir? Həm Albaniya vilayəti Bexi, həm də İberiya vilayəti Suketini eyni ərazidə lokalizə etmək mümkündürmü?!

Erməni mənbələrindən diqqətimizi cəlb edən digər məqam Albaniya və İberiya vilayətlərinin ardıcıl qeyd olunmasıdır. Məsələn, Gelavu (Qoloda - dağlıq mahalı), Şəki, Bies/Bex, Xenı/Yexni (Alazanın sol sahili), Kambisena və s. Bu halda İberiya vilayəti Suketinin Tianeti və Erk (Xerki) vilayətlərindən şimalda, müasir Tuşeti yaxınlığında yerləşdiyi aydınlaşır. Nuxpatiyə gəldikdə isə, fikrimizcə, iki çay arasında tikilmiş bu şəhər-qala Boyük Borbola yüksəkliyindən (3294 m) başlanğıcını alan çoxsaylı çayların (Pşav Araqvi, İori, Alazan və onun qolu İlto, Andi Koysu və onun qolu Tuşin Alazanı, Ardatı və s.) yuxarı axarında yerləşirdi.

* * *

İkinci Abbasi xəlifəsi Mənsur Əbu Cəfər (754-775) hakimiyyətə gələndə Yəzid ibn Ubeyd əs-Sulamini Azərbaycana hakim təyin etdi. Yəzid Bab-Allanı (Dəryal) ələ keçirdi və orada muzdlu əsgərlərdən ibarət qarnizon yerləşdirdi. Sanar tayfalarını elə məğlub etdi ki, onlar xərac verməyi öhdələrinə götürdülər (8, s. 20; 73, s. 110).

Müasir moxevlərin əcdadları hesab olunan sanarlar Kaxeti ərazisində Dəryal keçidindən cənuba İberiya vilayəti Xevidə məskunlaşmışdılar. Heç bir yadelli hakimiyyəti tanımayan sanarlar ərəb işğallarına qarşı mübarizəyə qalxan (VIII əsrin ortalarından) ilk tayfalar idi. Sanarların ərəblərə qarşı mübarizəsi nəticəsində Filan/Hereti şahlığının qərbində müstəqil Sanariya/Kaxeti knyazlığı yaranmışdı. Xorepiskop (və ya korikoz) titulu daşıyan ilk Kaxeti knyazları sanarlardan idilər (29, s. 67, qeyd 27; 27, s. 81, qeyd 12)²⁷.

Görünür, elə bu səbəbdən də ərəb mənbələri Kaxeti knyazlığını Sanariya adı altında təqdim edir. Sanarların hakimiyyətinin etnik kax tayfalarına məxsus Kaxetiyə (Sivi yüksəkliyindən şimal-qərbə İori Alazan arası ərazi) yayılması

nəticəsində, Kaxeti adı daha geniş ərazilərə şamil olunmağa başladı. XI əsr müəllifi Leonti Mroveli digər gürcü mənbəsi “Moktsevay Kartlisay”dan fərqli olaraq, artıq Kaxeti dedikdə sanarların etnik əraziləri daxil olmaqla Dəryaldan cənuba, Araqvi çayından şərqpə Hereti sərhədi Qulqulayadək uzanan əraziləri nəzərdə tuturdu (33, s. 24). Buna isə səbəb, sanarların IX əsrin əvvəllərində Kaxeti knyazlığında birinciliyi əldən verərək, özlərinin Kaxeti knyazlarının hakimiyyəti altına düşmələri göstərilə bilər. Ərəblərə qarşı mütəşəkkil və uzun sürən mübarizədə zəifləmiş sanarlar, IX əsrin 30-cu illərində Kaxeti knyazlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan alban mənşəli qardabanlara (Girdımanlara) məğlub olmuşdular (27, s. 82-83, qeyd 15).

Xəlifə Mənsurun göstərişi ilə Yəzid ibn Ubeyd Xəzər xaqanın qızı Xatun ilə evləndi. Bir müddət sonra xaqanın qızı uşaq üstündə öldü (8, s. 20). Bununla da iki böyük dövlət arasında əmin-amanlıq pozuldu. Xaqan böyük ordu toplayaraq Racu-Tarxanın başçılığı altında ərəblərə qarşı müharibəyə göndərdi. Gevondun verdiyi məlumata görə, xəzərlər Kür çayının şimal tərəfinə səpələnərək bir çox Albaniya vilayətlərini: Xecar, Kaqa, Ostani, Marzpanyan, Qaband (Xaband), Gelavu, Şake, Bies (Bex), Xenı (Yexni), Kambexçan, Xozması tutdular. Həmçinin xəzərlər Balasakan çöllərini də tutdular və saysız-hesabsız mal-qara, ılxı apardılar. Bundan əlavə, xəzərlər Gürcüstan vilayətləri: Şuçk, Kveq-Qapor, Çeldt, Suket, Velissixe, Tianet və Erki (Xerki) qarət edib, böyük qənimətlə vətənə getdilər (20, s. 92-93; 73 111). Ərəb müəllifləri Yəqubi, ət-Təbəri və İbn əl-Əsir bu hadisənin 763-764-cü illərdə baş verdiyini təsdiq edirlər (57^a s. 323).

Erməni mənbələrində Albaniya vilayətləri sırasında qeyd olunmuş Gelavu, Xenı, Bex və s. Filan şahlığına daxil olan ərazilər idi. Gürcü mənbələrində isə bu yürüşlə bağlı kiçik qeydə rast gəlinir: “... Somxeti, Kartli və Heretini (oxu Albaniyanı - Ş.H.) idarə edən Xuasro adlı (Yəzid ibn Ubeyd əs-Sulami nəzərdə tutulur - 27, s. 80, qeyd 8) ərəb əmiri gəldi. O, xəzərlərin dağıtdığı Tiflis şəhərini bərpa etdi (29, s. 28; 27, s. 48)²⁸”.

Gürcü mənbəsi həmçinin ərəb sərkərdəsi Xalid ibn Yəzidin üç dəfə Gürcüstana yürüş etməsi və onun Ermənistan, Kartli və Heretini (oxu-Albaniyanı) işğal etməsi haqqında məlumat verir (29, s. 29; 27, s. 48-49). Xalid ibn Yəzid ibn Məzyədi xəlifə Məmun (813-833) tərəfindən Azərbaycan, Arran və Somxeti hakimi təyin edilmişdi. Xalid ibn Yəzid Xilafətə qarşı çıxan Tiflis əmiri Məhəmməd ibn Əttab və onun müttəfiqləri olan gürcü knyazlarına, sanarlara qarşı uğurlu müharibə aparmışdı (50, s. 15; 73, s. 191-192)²⁹.

Ümumiyyətlə, IX əsrin I yarısında Azərbaycanda ərəblərə qarşı genişlənən məşhur Xürrəmilər hərəkatı ilə yanaşı Cənubi Qafqaz ölkələrində də tez-tez üsyanlar baş verirdi. 820/821-ci ildə Kürün sağ sahilində yerləşən Şəki vilayətinin (bunu Nuxa/Şəki ilə qarışdırmamalı) hakimi knyaz Səhl ibn Sunbat Xilafətə qarşı üsyan etmişdi (73, s. 176-177; 31, s. 194: Kalankatuklu, III, 16). Səhl ibn Sunbat ərəblərə qarşı mübarizədə hətta Babəklə yaxınlaşsa da, sonradan xəyanət edərək

onu ərəblərə satmışdı. Babəklə əlaqələrini kəsməzdən əvvəl o, 835-ci ildə yenidən üsyan edərək Arranı ələ keçirmişdi (73, s. 178; 50, s. 18; 31, s. 197; Kalankatuklu, III, 17)³⁰. Səhl ibn Sunbat və oğlu Müaviyə Babəki və onun qardaşı Abdullanı tutub ərəblərə təslim etdiklərinə görə, xəlifə Mötəsim (833-842) tərəfindən mükafatlandırıldılar.

İbn Xordadbeh xəlifə Vasiq (842-847) tərəfindən Qoq və Maqoq səddini (Qafqaz səddi) yoxlamağa göndərilən tərcüməçi Sallame haqqında məlumatında Filanşahı qeyd edir. Məlumatda göstərilir ki, Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayıl (830-833-853) Tiflisədək gələn nümayəndəyə Sahib əs-Sərir hökmdarına çatacaq zamanət məktubunu verir. Sonuncu Sallameni Allan çarının yanına, Allan çarı isə onu Filanşaha yolladı. Bu knyaz isə onu “xəzər çarının” tarxanına (malik əl-xəzər) göndərdi (30, s. 138)³¹.

Xəlifə əl-Mütəvəkkilin dövründə (847-886) Xilafətə göstərdiyi xidmətlərə baxmayaraq, Səhl ibn Sunbat 853/854-cü ildə Buğa əl-Kəbir tərəfindən tutuldu və Arranın digər knyazları ilə birlikdə Samarəyə aparıldı (73, s. 180). Mənşəcə türk olan Buğa ol-Kəbir, həmçinin, Tiflis müsəlman əmirliyi üzərinə yeriyərək Tiflis şəhərini mühasirə etmişdi. Uzun sürən vuruşmalardan sonra itaətdən boyun qaçıran Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayılı tutub edam etdi. Tiflisi ələ keçirən Buğa onu dağıdaraq yandırdı və ətrafındakı yerləri talayıb viran etdi. Lakin sanarlar tərəfindən məğlub edilmiş Buğa əl-Kəbir geri çəkilməyə məcbur oldu (29, s. 30; 27, s. 49; 73, s. 194). Buğanın yürüşü nəticəsində xeyli zəifləmiş Tiflis müsəlman əmirliyi Gürcüstan üzərindəki hakim mövqeyini itirməyə, əvəzində isə bir sıra gürcü knyazlıqları güclənməyə başladı.

Xilafət Cənubi Qafqaz xalqlarına qarşı kütləvi həbs və cəza tədbirlərinə əl atmasına baxmayaraq, burada öz hakimiyyətini uzun müddət saxlaya bilmədi. 886-cı ildə Qafqaz Albaniyasının bir hissəsində Albaniya çarılığı bərpa olundu. Şəki şahlığı adlanan bu dövlət Qafqaz Albaniyasının varisi olsa da, onun ancaq şimal-qərb torpaqlarını əhatə edirdi. Gəllərin etnik ərazisini əhatə edən Filan şahlığı yenidən bərpa olunmuş dövlətin tərkibinə daxil edildi.

IV FƏSİL

İNGİLOYLAR/GELLƏR ŞƏKİ DÖVLƏTİ TƏRKİBİNDƏ (886-1104)

1. Şəki/Hereti çarlığı (886-1014-cü illər)

“Albaniya tarixi”nin müəllifi M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, 886-cı ildə “mömin knyaz Hammam tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa etdi” (31, s. 200, Kalankatuklu, III, 18; 31, s. 234, qeyd 94, 106; 109, s. 374, qeyd 6; 73, s. 181). Ərəb mənbələri Hammamın (I Qriqor Hammamın nəvəsi II Qriqor Hammam nəzərdə tutulur -Ş.H.) oğlu Adernersen (42, s. 57) və nəvəsi İşxanı (73, s. 134-135) Şəki hökmdarı kimi təqdim edirlər. Adlarını çəkdiyimiz Azərbaycan hökmdarlarını erməni mənbələri (İohann Drasxanakertsi, Stepanos Orbelyan, Anani Mokasi) “Albaniya çarları” (122, s. 38), gürcü mənbələri isə “Hereti çarları” kimi qələmə verirlər (29, s. 33-34; 27, s. 52-53; 9, s. 126). Deməli, M.Kalankatuklunun “Albaniya çarlığı” adlandırdığı bu dövlət gürcü mənbələrində Hereti, ərəb mənbələrində Şəki, erməni mənbələrində isə Albaniya çarlığı adlanırdı. D.L.Musxelişvili yazırdı ki, bu çarlığın adını gürcülər onların yaxın qonşuları qədim alban tayfası herlərin (gellərin - Ş.H.) adından, ərəblər isə paytaxt Şəki şəhərinin adından götürmüşlər. Ermənilər və bizanslılar isə bu çarlığı ona görə belə (Albaniya) adlandırırdılar ki, o qədim Albaniya çarlığı (Qafqaz Albaniyası - Ş.H.) ərazisində yaranmışdı (122, s. 38).

Müasir gürcü tədqiqatçıları Şəki/Hereti çarlığının paytaxtı Şəki şəhərinin olduğunu qeyd edirlər (122, s. 38; 129, s. 344-345). A.Y.Krımski isə Şəki şəhərinin paytaxt olması ilə bağlı konkret bir fikir irəli sürmür (109, s. 375). İbn Havqəlin məlumatından X əsrin ortalarında İşxanın dövründə şah iqamətgahının Şəki şəhərində yerləşdiyi məlum olur (42, s. 105). İbn Rüstə isə bundan əvvəl şah Adzarnarsenin (Adarnersehin) Xayzan şəhərində əyləşdiyini qeyd edir (41, s. 49). Bu baxımdan, Şəki və Xayzan şəhərlərində çarların müvafiq olaraq qış və yay iqamətgahlarının yerləşdiyini, habelə vəziyyətdən asılı olaraq gah bu, gah da digər şəhərin paytaxt kimi çıxış etdiyini söyləyə bilərik³².

Mənbələr Albaniya çarı Hammam haqqında çox az məlumat verir: Katolikos İohann Drasxanakertsi Hammamı “Şərqin böyük knyazı (mets işxan)”, Asoqik və Kirakos Qandzaketsi “Albaniya padşahı (taqavor)” (73, s. 181), Stepanos Taronesi və Stepanos Orbelyan “Albaniya çarı” (122, s. 38) adlandırırlar. D.L.Musxelişvilinin verdiyi məlumata görə, Eredvi kəndindəki Müqəddəs Georgi kilsə yazısında Hammam “Herlərin çarı” kimi qeyd olunur (122, s. 38).

M.Kalankatukluya görə, həmin Hammam “öz qardaşının qanının tökülməsinin baisi idi və Allaha qarşı olan öz böyük günahlarını yumaq üçün

kilsələr, bütün kasıb və ehtiyacı olanlar üçün böyük işlər görürdü. O, çoxlu pul verib erməni katolikosu Georqu günahlı Sacikin zindanından xilas edib, ona böyük hörmətlər göstərdi və əmin-amanlıqla ermənilərə qayıtdı” (31, s. 200; Kalankatuklu, III, 18)”.³³ Z.M.Bünyadov yazırdı ki, Azərbaycan Sacilər dövlətinin (889-941-ci illər) nümayəndəsi Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sac 893/894-cü ildə Ermənistan çarı I Sumbatla müharibə zamanı, barışıq təklifi ilə yanına gəlmiş katolikos II Georqu (876-897-ci illərdə katolikos olub) əsir almışdı. Bir müddət sonra Albaniya çarı Qriqor Hammam Məhəmməd ibn Əbu-s-Saca pul verib katolikos II Georqu xilas etdi (73, s. 200).

886-cı ildə Qriqor Hammam tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa edərkən Albaniya katolikosu Samuel (873/74-890/91-ci illər) idi. O, katolikosluğu özü mənimsəmişdi, sonra erməni katolikosu Georq tərəfindən devrilməmiş, sonra da yenidən seçilmişdi (31, s. 206; Kalankatuklu, III, 20). Onu katolikos Yovhan (890/91-898/99-cu illər) əvəz etmişdi. M.Kalankatuklu yazırdı ki, Georq əsir olanda Yovhan Georqun icazəsi olmadan Albaniyaya getdi və burada katolikos seçildi. Albaniya knyazları başda I Qriqor Hammam olmaqla) pul verib Georqu azad etdikdən sonra o, əvvəlcə Yovhanı katolikos adından məhrum etdi. Lakin Alban knyazlarının (şübhəsiz, yenə I Qriqor Haramamın -Ş.H.) xahişi ilə qədirbilən Georq onun ikinci dəfə təyinatını təsdiq etdi (31, s. 206-207; Kalankatuklu, III, 20)³⁴.

A.Y.Krımiski knyaz Hammamı Səhl ibn Sunbatın nəvəsi hesab edir (109, s. 374). Z.M.Bünyadov Hammamı Arranda padşahlıq etmiş Aranşahik xanədanı nümayəndələrinə mənsubluğunu mümkün hesab etsə də, onun Səhl ibn Sunbatın nəvəsi olması fikri ilə razılaşmır və A.Y.Krımiskinin mənbə materialına diqqətlə yanaşmadığını qeyd edir (73, s. 181). Hərçənd, Z.M.Bünyadovun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ndə oxuyuruq: “Elə bu vaxt Adarnarseh ərəb əsarətindən qayıtdı və bir qədər ömür sürüb vəfat etdi. Onun iki oğlu var idi: Qriqor və Abuset. Qriqor Havaxalası qalasını tikib öz hakimiyyətini ətrafa (A.Y.Krımiskiyə görə, çayın o biri sahilinə - 109, s. 375) yaydı. Qriqorun beş oğlu var idi. Onların böyüyü Əbu Əli öz qohumunun əliylə öldürüldü” (31, s. 203; Kalankatuklu, III, 19). M.Kalankatukluya görə, ərəb əsirliyindən qayıdan Adarnarseh Sünik hakimi Səhlin (Səhl ibn Sunbat -Ş.H.) oğlu idi və o, Mehrani knyazının qızı Sparam ilə evlənmişdi (31, s. 202-203; Kalankatuklu, III, 19). Z.M.Bünyadov Adarnarsehin Xaçın hökmdarı olduğunu və onun Səhl ibn Sunbat və Yesai Əbu Musa ilə birlikdə Buğa əl-Kəbir tərəfindən 855-ci ildə Samarəyə aparıldığını qeyd edir (31, s. 235, qeyd 119).

“Albaniya tarixi”ndən Xaçın hökmdarı Adarnarsehin oğlu Qriqorun elə Albaniya çarı Qriqor Hammam olduğu aydın olur. M.Kalankatukludan qətlə yetirilmiş Əbu Əlinin “öz hakimiyyətini ətrafa yaymış Qriqorun” beş oğlundan biri olduğu məlum olur. Bundan əvvəl isə M.Kalankatuklu knyaz Qriqor Hammamın erməni katolikosu II Georqu xilas etdikdən “dörd il sonra Albaniyanın yerli knyazı

Əbu Əlinin öz doğma qardaşı Sunbatın əliylə öldürüldüyünü” qeyd edir (31, s. 200; Kalankatuklu, III, 18). Z.M.Bünyadov hər iki fəsildə adı çəkilən Əbu Əlinin eyni adam olduğunu təsdiq edir (31, s. 234, qeyd 103). Buradan Əbu Əlinin “Albaniya çarlığını bərpa etmiş mömin knyaz Qriqor Hammamın” və ya “öz hakimiyyətini ətrafa yaymış Qriqorun” oğlu olduğu şübhə doğurmur. Deməli, Adarnarsenin oğlu Qriqor elə Albaniya çarı Qriqor Hammamdır. Bu halda isə Qriqor Hammamın Səhl ibn Sunbatın nəvəsi olduğu aydınlaşır. Bununla belə, Z.M.Bünyadov M.Brosseyə istinad edərək A.Y.Krımskinin fikirlərini qəbul etmir. Hər halda Z.M.Bünyadovun özünün tərcümə etdiyi “Albaniya tarixi”ndən A.Y.Krımskinin haqlı olduğu aydın olur.

A.Y.Krımski öz növbəsində Səhl ibn Sunbatın müasir Şəki/Nuxa hakimi olduğunu söyləməkdə səhvə yol verir. Fikrimizcə, A.Y.Krımski həmçinin ərəb mənbələrində Sanariya adlanan Kaxeti knyazlığının da Hammamın qurduğu dövlətin tərkibinə daxil olduğunu güman etməkdə haqlı deyil (109, s. 375). Gürcü mənbələrindən XI əsrin əvvəllərində xorepiskop titulu daşıyan hakimləri olan müstəqil Kaxeti (Sanariya) knyazlığının mövcud olduğu və Kaxeti knyazlığı ilə Şəki/Hereti çarlığının yalnız 1014-cü ildən sonra birləşdiyi məlum olur (29, s. 40; 27, s. 59).

* * *

Ərəb və gürcü mənbələrindən Hammamın qurduğu Albaniya çarlığına Kürdən şimala Şəki/Nuxa, Kambisena və Hereti/Filan ərazilərinin daxil olduğu aydın olur. M.Kalankatukluya görə, Qriqorun (Hammamın) ikinci oğlu Sevada adlanan Sahaq (İshaq-İşxan - Ş.H.) igid və bacarıqlı olduğu üçün Kürün sağ sahilində yerləşən Girdıman və Parisos vilayətlərini özünə tabe etdi və quldurları ram edərək Coraygetin ağası oldu... Erməni çarı Sunbat (890-914) dəfələrlə onunla döyüşdü, lakin onu özünə tabe edə bilmədi (31, s. 203; Kalankatuklu, III, 19). Stepanos Orbeliyanın “Sünik tarixi”ndə (42-ci fəsil) Girdıman knyazı Sahaqın Albaniya knyazları Qriqor Yesai və Artnersehlə birlikdə və Albaniya katolikosu Simeonun (902-923-cü illər) iştirakı ilə 906/907-ci ildə təsdiq etdikləri Tatev monastırının mülkü haqqında sənəddən bəhs edir (31, s. 235, qeyd 121).

Gürcü mənbələrindən bundan əvvəl Kaxeti xorepiskopu I Fadlanın (881-893) güclənərək qardabanlıları (Girdımanlıları) özünə tabe etdiyi məlum olur (29, s. 32; 27, s. 51). Deməli, Albaniya çarı Sahaq təxminən IX əsrin 90-cı illərində Girdıman və Parisos vilayətlərini ələ keçirmişdir. Sahaqla Ermənistan çarı I Sunbat (890-914) arasında baş vermiş toqquşmalar 893-907-ci illərdə, Yusif ibn Əbu-Sacın 907-914-cü illərdə Ermənistana və Gürcüstana etdiyi yürüşdən əvvəl olmalıdır.

A.Y.Krımski Qriqor Hammamın vəfatından sonra (ölüm tarixi məlum deyil), onun qurduğu dövlətin yenidən süqut etdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, bundan sonra Kürün sağ sahilində yerləşən Mehrani əraziləri və solsahtil ərazilər ayrılaraq hər biri ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur (109, s. 376).

Fikrimizcə, bu ayrılma Hammamın oğlu Sahaqın hakimiyyətinin sonlarında və ya onun varisi II Qriqor Hammamın dövründə baş vermişdi. Yuxarıda qeyd etdik ki, Stepanos Orbeliyan Sahaqın Girdıman hakimi olduğunu göstərir. A.Y.Krımskinin məntiqinə inansaq, onda belə çıxır ki, Sahaq yalnız Girdıman hakimi olmuşdur və Kürün sol sahili onun hakimiyyəti altında deyildi. İlk mənbələr isə bunun tamamilə əksini sübut edir. M.Kalankatukluya görə, Sevada adlanan Sahaqın iki oğlu var idi - Qriqor və Davud. Qriqor (Albaniya çarlığını bərpa etmiş Qriqor Hammamın nəvəsi II Qriqor Hammam - Ş.H.) dünyaya İşxan adlanan Sevanı və Adarnersehi gətirdi (31, s 203; Kalankatuklu, III, 19). Sahaqın nəvələri İşxan və Adarnersehi ərəb, gürcü mənbələrindən Şəki/Hereti hökmdarları, erməni mənbələrindən isə Albaniya çarları olduğu məlum olur. Deməli, Sahaq yalnız Girdıman hakimi olsa idi, onun nəvələri Şəki/Hereti hökmdarları ola bilməzdilər. Görünür, Yusif ibn Əbu-Sacın 907-914-cü illərdə yürüşləri zamanı Sahaq və ya onun varisləri Kürün sağsahil əraziləri üzərindəki nəzarətlərini itirmişlər.

M.Kalankatukludan fərqli olaraq, Vaxuşti Baqrati Şəki/Hereti çarı İşxanın (İşxanik) çar Adarnersehin qardaşı deyil, onun nəvəsi olduğunu qeyd edir: “Adarnase patriki öz oğluna Aşot kuradpalatın nəticəsi, eristavlar eristavı Qurgenin bacısı və Adarnasenin qızını aldı. Kasrenin dövründən onun (şah qızı Dinarın - Ş.H.) oğlu İşxanın dövründə Heretidə kafirlər (dönük - monofizit - Ş.H.) idi” (9, s. 126-127). Lakin Vaxuştinin bu sülalə konsepsiyası digər mənbələr tərəfindən təsdiq olunmur. Hətta Vaxuştinin istinad etdiyi gürcü mənbəsi bu barədə heç bir konkret məlumat vermir (29, s. 33-34; 27. s. 52-53). Erməni müəllifi Anani Mokasi Albaniya çarı İşxanikin hökmdar Adarnersehin (Artnerse) oğlu, mömin çar Hammamın nəvəsi olduğunu göstərir (122, s. 38). Digər tərəfdən, gürcü mənbəsində Şəki/Hereti hökmdarı İşxanın (İşxanik) anası şah qızı Dinarla bağlı məlumatdan İşxanın çar Adarnersehin oğlu olduğu məlum olur (29, s. 34)³⁵.

Bəzi müasir tədqiqatçılar bu məlumatlara, habelə Məsudinin “şekinlər şahı Adarnerse ibn Hammam” haqqında məlumatına istinad edərək Adarnersehin I Qriqor Hammamın oğlu və varisi hesab etmişlər. Əslində isə A.Y.Krımskinin qeyd etdiyi (109, s. 376) və yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Adarnerseh II Qriqor Hammamın oğlu, Sahaqın nəvəsi, I Qriqor Hammamın nəticəsi idi.

* * *

Şəki/Hereti hökmdarı Adarnarseni (Adarnerseh - Ş.H.) erməni Baqrati (Baqratuni) nəslindən hesab edən T.Q.Papuaşvili onun 906-943-cü illərdə çarlıq etdiyini güman edir (129, s. 197-198). A.Y.Krımski isə bu tarixi 915-950-ci illər hesab edir (109, s. 376). Yuxarıda isə qeyd etdik ki, Stepano Orbeliyan hələ 907-ci ildə Girdıman hakimi Sahaqın hakimiyyət başında olduğunu göstərir. Sahaqdan sonra isə hakimiyyət bir müddət (təxminən iki il - 908-909-cu illər arasında) onun oğlu II Qriqor Hammama keçmişdir. Mənbələr II Qriqor Hammamın çarlıq dövrü ilə bağlı demək olar ki, heç bir məlumat vermir. Məlum olan yalnız ondan ibarətdir ki, artıq onun dövründə Albaniya çarlığı parçalanmış və II Qriqor Hammamın

hakimiyyəti Kürün solsaşıl əraziləri ilə məhdudlaşmışdı. Katolikos İohann Drasxanakertsinin verdiyi məlumata görə, artıq, 909-cu ildə Şəki hökmdarı Adarnerseh idi. Müvafiq dövrdə yaşamış Katolikos İohann bilavasitə hadisələrin iştirakçısı olub. 909-cu ildə sacilərin təqiblərindən qaçaraq Şəki hökmdarı Adarnersehə sığınmışdır (57^a, s. 325).

Əvvəlki çarlarla müqayisədə mənbələrdə çar Adarnerseh və onun varisi İşxanın hakimiyyəti dövrlərinə dair nisbətən geniş məlumata rast gəlinir. Məsudi Sanariya şahlığı yaxınlığında xristian dininə sitayiş edən şəkinlər (şəkililər -Ş.H.) tayfasını qeyd edir. Müəllif burada ticarət və müxtəlif sənətlə məşğul olan çoxlu sayda müsəlmanın yaşadığını da göstərir. Məsudi həmçinin kitabını yazdığı zaman (yəni 944-cü ildə) şəkinlərin şahının Adarnerse ibn-Hammam olduğunu qeyd edirdi (42, s. 57). İbn Rüstə isə yazırdı ki, Xayzan şəhərində üç dinə sitayiş edən və Adzarnarse adlanan şah var. O, cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü isə xristianlarla ibadət edir (41, s. 49). N.A.Karaulova bu hökmdarın Məsudiyə görə Şəki hökmdarı Adarnerse olduğunu yazırdı (41, s. 49). Eyni adlı hökmdarın alban, erməni və gürcü mənbələrindən Albaniya/Hereti çarı olduğunu qeyd etdik³⁶.

Gürcü mənbələrindən X əsrin əvvəllərindən Kaxeti (Sanariya) knyazlığının gücləndiyi və xorepiskopların qonşu əraziləri ələ keçirmək məqsədilə Kartli, Şəki/Hereti və digər çarlıqlar ilə müharibələr apardıkları məlum olur. Kaxeti knyazlığı həmçinin Gürcüstanı öz ətrafında birləşdirməyə can atan siyasi qurumlardan biri olub, bu mübarizədə başlıca rəqabət aparən qüvvə idi (29; 27).

Gürcü mənbəsi Əbül-Qasım ibn Əbu-Sacın (Yusif ibn Əbu-s-Sac nəzərdə tutulur - 27, s. 86, qeyd 39) 907-914-cü illərdə Ermənistan və Gürcüstana etdiyi yürüşlərindən ətraflı bəhs edir. Yusif ibn Əbu-s-Sac Kaxetiyə gələrək Ucarma qalasını (İori çayının sağ sahilində - 29, s. 74, qeyd 83) ələ keçirərək qala divarlarını dağıtmış, sonra isə qala müdafiəçilərinin müqavimət göstərmədən tərk etdikləri Boçorma qalasını (İori çayı sahilində Ucarma qalasından şimalda - 29, s. 74, qeyd 84) tutmuşdu. Kaxetinin başlıca qalalarının süqut etdiyini görən xorepiskop I Kvirike (893-918) Yusif ibn Əbu-s-Sacın yanına gələrək ona itaət etmişdi³⁷.

Mənbələrdən hələ I Qriqor Hammamın dövründən Şəki/Hereti çarlığı ilə digər Azərbaycan dövləti olan Sacilər dövləti arasında müəyyən münasibətlərin olduğu məlumdur. Şübhəsiz, Cənubi Qafqazın digər çarları kimi Şəki/Hereti çarlığı da Sacilərdən vassal asılılığında olmuş və ona müəyyən miqdarda vergilər ödəməyə məcbur olmuşdur. Yusif ibn Əbu-s-Sacın Ermənistan və Gürcüstana yürüşləri zamanı isə "Hammamın bərpa etdiyi Albaniya çarlığı" yenidən parçalanmış və Kürdən cənuba olan ərazilər Şəki/Hereti hökmdarlarının nəzarətindən çıxmışdır. Katolikos İohann Drasxanakertsisi 909-cu il hadisələrini təsvir edərkən yazırdı ki, o, Yusif ibn Əbu-s-Sacın təqibindən qaçaraq,

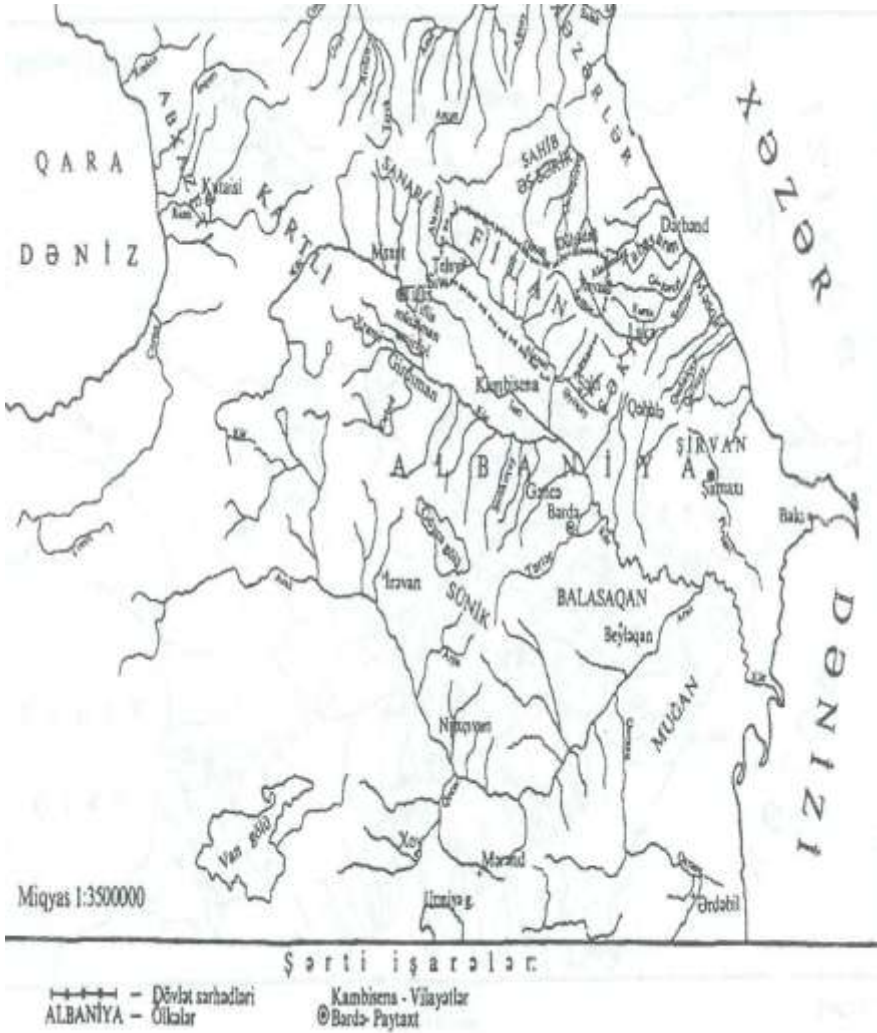
“Albaniyanın şərq ucqarlarına getmiş və Qafqazın şimal-şərqində yaşayan hökmdar Adarnersehin yanına gəlib çıxmışdır” (57^a, s. 325).

Gürcü mənbəsindən Yusif ibn Əbu-s-Sacın yürüşündən bir neçə il sonra xorepiskop I Kvirikenin Abxaz çarı III Konstant ilə birlikdə Şəki/Hereti çarlığına qarşı müharibəyə başladıkları qeyd olunur: “...bir neçə il keçəndən sonra ölkə qaydaya düşən kimi, xorepiskop Kvirike Abxaz çarı Konstantı çağırırdı, onlar Heretiyyə daxil olub Vejini qalasını mühasirə etdilər. Abxaz çarı yüksəkliklər olan yerdən, Kvirike isə aşağı tərəfdən (qalaya) yaxınlaşdılar. Mühasirə başa çatmaqda və qala alınmaqda ikən Adarnase (Adarnerseh - Ş.H.) patriki gəldi və “Paraskeviscvari”də (“Cümə-xaçı” - Ş.H.; Q.Q.Mkrtumyan isə bunu “Qorxulu Cümə” kimi tərcümə edir - 120, s. 100) bərişiq təklif etdilər. (Adarnase) Abxaz çarına Arişi, Qavazani, Kvirikeyə isə Orçobini verdi...” (29, s. 33; 27, s. 52). D.L.Musxelişvili Vejini qalasını Şəki/Hereti çarlığının qərbində Qavazi yaxınlığında (122, s.37) M.D.Lordkipanidze isə Kaxeti və Hereti sərhədində lokaliza edirlər (29, s.75, qeyd 92). Q.Q.Mkrtumyan Şəki/Hereti çarı Adarnersehin Abxaz çarı III Konstanla güzəştə getdiyi Arişini müasir Mtsidziridə, Qavazanini (Qavazi) isə Alazanın sol sahilində yerləşən müasir Axalsopelidə (Kvareli rayonu) lokaliza edir (120, s. 100, qeyd 202). Q.V.Tsulaya mühüm strateji məntəqələr olan Arişi və Qavazidən (27, s. 88, qeyd 50, 51) fərqli olaraq, Kaxeti xorepiskopu I Kvirikeyə verilmiş Orçobinin (yeri məlum deyil) əhəmiyyətsiz, ikinci dərəcəli məntəqə olduğunu hesab edir (27, s. 88, qeyd 52).

Vaxuşti Baqrationinin verdiyi məlumata görə, itirilmiş əraziləri bir müddət sonra Şəki/Hereti çarı geri almışdır. Vaxuşti yazırdı ki, Kaxeti korikozu (xorepiskopu) I Kvirike ərəb əmirinin köməyi ilə gücləndiyi zaman Şəki/Hereti çarı Adarnase (Adarnerseh) özünü çar adlandırmağa cəsarət etməyib, yalnız patriki titulunu daşıyırdı. Adarnasenin oğlu və şah qızı Dinarın ərəi (burada Adarnersehin oğlu İşxan nəzərdə tutulmur. Vaxuştiyə görə, sonralar Şəki/Hereti çarı olan İşxan Adarnasenin oğlu yox, nəvəsidir) Sacilərin Kaxetiyyə növbəti yürüşü zamanı Kvirikenin və çar Konstantın ələ keçirdiyi Hereti ərazilərini yenidən tutdu və yenidən çar adlanmağa başladı (9, s. 127). M.D.Lordkipanidze Sacilərin bu yürüşünün təxminən 936-cı ildə baş verdiyini güman edir (29, s. 75, qeyd 105). Gürcü mənbəsindən isə Sacilərin Kaxetiyyə növbəti yürüşünün Kaxeti xorepiskopu II Fadlanın (918-929) hakimiyyətinin əvvəllərində (təxminən 918-920-ci illər-də) baş verdiyi məlum olur (29, s. 34; 27, s. 53). Bu dövrdə isə Şəki/Hereti çarı Adarnerseh olaraq qalırdı (42, s. 57; 109 376, qeyd 8). Görünür, Vaxuşti Adarnersehin hakimiyyət illərini dəqiqləşdirə bilmədiyindən, onun hakimiyyətdə olduğu dövrü qısaldaraq, Adarnersehdən sonra və İşxandan əvvəl kimliyi məlum olmayan üçüncü bir şəxs (Vaxuştiyə görə, Adarnersehin oğlu) hakimiyyətdə olduğunu güman etmişdi. Bununla belə, Şəki/Hereti çarının itirilmiş əraziləri yenidən geri alması ilə bağlı Vaxuştinin məlumatı müvafiq dövrün reallıqları ilə səsləşir.

**Alban tayfası gellərin yayıldığı ərazilər - Filan şahlığı
(VI-IX əsrlər, Ərəb mənbələrinə görə)**

Xəritə 4

Şəki dövləti (IX-X əsr)

Xəritə 5

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, Şəki/Heretiyyə qarşı yürüşündən bir neçə gün sonra Abxaz çarı III Konstant vəfat etdi və ölkədə müəyyən müddət qarışıqlıq yarandı. Belə ki, III Konstantın oğulları Georgi və Baqrat arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi (29, s. 33-34; 27, s. 53). Şübhəsiz, belə vəziyyətdə Abxaz çarları qonşu ölkələrə (120, s. 100-101), o cümlədən uzaq Şəki/Heretiyyə olan iddialarından müvəqqəti olaraq əl çəkməli olmuşdular³⁸. Görünür, Sacilərin təxminən 918-920-ci illərdə Kaxetiyyə etdikləri dağıdıcı yürüşdən sonra yaranmış şərait Şəki/Heretiyyə çarı Adarnersehə itirilmiş torpaqları yenidən geri qaytarmağa imkan vermişdi. Gürcü mənbəsindən Şəki/Heretiyyə çarı Adarnersehənin eristavlar eristavı Qurgenin bacısı, şah qızı Dinar ilə ailə qurub Kartliyyə çar ailəsi ilə qohumluq əlaqələri yaratdığı məlum olur (29, s. 34; 27, s. 53). Bir qədər əvvəl düşmənçilik edən iki ölkə arasında yaxın münasibətlərin qurulmasına xidmət edən bu addım, eyni zamanda, digər obyektiv səbəbdən doğurdu. Şübhəsiz, qonşu müsəlman dövlətlərin əhatəsində olan Şəki/Heretiyyə çarlığının xristian ölkələri Kartliyyə və Kaxetiyyə ilə yaxınlaşması obyektiv zərurətə çevrilmişdi.

İlkin mənbələrdən Adarnersehənin uzun müddət hakimiyyət başında olduğu məlum olsa da, hələlik onun çarlıq illərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Məsudi 944-cü ildə Şəki/Heretiyyə çarının Adarnersehə olduğunu yazırdı (42, s. 57). Adarnersehənin bundan sonra neçə il çarlıq etdiyi məlum deyil. Şerti olaraq, T.Q.Papuaşvili Adarnersehənin 943-cü ilədək (129, s. 197-198), A.Y.Krımski isə onun 950-ci ilədək çarlıq etdiyini güman edirlər (109, s. 376).

Ərəb mənbəsindən artıq 955-ci ildə Şəki/Heretiyyə çarı İşxanın olduğu məlum olur (42, s. 105; 109, s. 376-377, qeyd 9). Deməli, çar Adarnersehənin hakimiyyəti 944-955-ci illər arasında başa çatmış və çarlıq taxtında onun oğlu İşxan, əyləmişdir. T.Q.Papuaşvili İşxanın 943-960-cı illərdə A.Y.Krımski isə 950-960-cı illərdə hakimiyyətdə olduğunu hesab edirlər (129, s. 200, 201; 109, s. 376-378). Gürcü mənbəsindən Şəki/Heretiyyə çarı İşxanın (İşxanik) eristavlar eristavı Qurgenin bacısı oğlu və anasının şah qızı Dinar olduğu məlum olur (29, s. 34; 27, s. 53). M.Kalankatuklu isə öz konsepsiyasında qeyri-dəqiqliyyə yol verərək “İşxan adlanan Sevadanı” Adarnersehənin qardaşı, II Qriqor Hammamın oğlu olduğunu yazırdı (31, s. 203; Kalankatuklu, III, 19).

* * *

X əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hakimiyyəti (dövləti) süqut etmiş və onları yeni sülalə olan Salarilər əvəz etmişdilər. M.X.Şərifli Salarilər dövləti haqqında yazırdı: “Ermənistan, Şərqi Gürcüstan (Kartliyyə - Ş.H.), Sanariyyə (Kaxetiyyə - Ş.H.), Şəki (Heretiyyə - Ş.H.) hakimləri, habelə Şirvanşahlar Salarilər dövlətinə xərac verərək, onun ali hakimiyyətini qəbul etmişdilər (150, s. 185). İbn Havqəlin verdiyi məlumata görə, Salarilər dövlətinin banisi Mərzban ibn Məhəmməd ibn Məsafirin (941-957) vəziri Əbu-İ-Qasım Əli ibn Cəfər Azərbaycana tabe digər vilayətlərlə yanaşı Şəki/Heretiyyə və Xayzan vilayətlərindən aşağıdakı miqdarda vergi alırdı (42, s. 105):

1. Şirvanşah hakimi və şahı Məhəmməd ibn Əhməddən 1 milyon dirhəm; eyni şərtlərlə bu miqdarda məbləğ Əbu Abdülməlik adlanan Şəki hakimi Asxasdan (İsxas-İşxan);

2. Xayzan hakimi Əbu Qasım Xayzanlıdan borc qalıqları ilə birlikdə 4 milyon dirhəm (Z.M.Bünyadov 400 min dirhəm yazır - 73, s. 134- 135). O, məbləği azaltmaq istədi və öz xahişləri ilə (hamını) təngə gətirməyə başladı. Bu səbəbdən onun hərəkətlərinə cəza olaraq, ödəməli olduğu məbləğə daha 300 min dirhəm və 100 zərxarə rum paltarı əlavə olundu.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Xayzan şəhəri və vilayəti (Qoloda-dağlıq mahal) Şəki/Hereti çarlığı tərkibində idi. İbn Havqəlin məlumatından isə göründüyü kimi, artıq X əsrin 40-50-ci illərində Xayzan yenidən birbaşa Salarilərə tabe vilayətə çevrilmiş və onun hakimi Əbu Qasımın Şəki hakimi İşxandan heç bir asılılığı olmamışdır. Görünür, X əsrin 40-cı illərində Azərbaycanca yaranmış Salarilər dövlətinin ali hakimiyyətini qəbul etmiş Şəki/Hereti hökmdarı İşxan, atası Adarnersehdən fərqli olaraq, Xayzan üzərindəki nəzarətini itirmişdir. Salarilər isə Xilafət dövründə olduğu kimi, Şəki/Hereti çarlığı tərkibinə qatılmış Xayzan vilayətinə ayrıca hakim təyin etmiş və ondan borc qalıqları ilə birlikdə müvafiq vergiləri ödəməsinə tələb etmişlər. Lakin çox keçmədən Xayzan yenidən Şəki/Hereti çarlığına qatılır. M.Kalankatuklu yazırdı ki, İşxanın böyük oğlu Senekərim adlanan Yovhannes “çoxdan yox olmuş çarlığı bərpa etdi” (31, s. 203; Kalankatuklu, III, 19). “Albaniya tarixi”ndən məlum olur ki, Senekərim nəinki Kürün solsaşıl ərazilərini, hətta Kürdən cənuba olan ərazilərin bir qismini də ələ keçirmişdir. A.Y.KrımSKIYƏ görə, Senekərim təxminən I Qriqor Hammamın 886-cı ildə bərpa etdiyi Albaniya çarlığına daxil olan ərazilərə nəzarət etmişdir (109, s. 378). Digər tərəfdən, gürcü mənbəsindən XI əsrin əvvəllərində Şəki ilə birlikdə Xayzanın (mənbədə səhvən Xunzax göstərilir) Hereti ərazisindəki 4 eristavlıqdan (knyazlıqdan) birini təşkil etdiyi məlum olur (9, s. 127).

Gürcü mənbəsi Şəki/Hereti çarı İşxan (İşxanik) haqqında çox qısa, lakin son dərəcə mühüm məlumat verir: “İşxanikin çarlığınadək Heretidə əvvəl başdan hamısı kafir (dönük-“erməni küfrü”-monofizit - Ş.H.) idi. İşxanik isə eristavlar eristavı Qurgenin bacısı oğlu idi və anası şah qızı Dinar (onu və yaxud onları pravoslavlığa (diofizit-xalkidon - Ş.H.) döndərdi. Bu zaman Salarilər Bərdə və Adarbadaqanı (Azərbaycan) ələ keçirdilər” (29, s. 34; 27, s. 53; 9, s. 127). İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Leonti Mrovelinin Şəki/Hereti haqqında məlumatlarından sonra, gürcü mənbəsindən götürülmüş bu məlumat, bir daha, Şəki/Hereti torpaqlarını “qədim dövrlərdən İberiya/Kartlinin tərkib hissəsi” hesab edən bütün müasir gürcü tədqiqatçıların “Şərqi Gürcüstanın etnik, siyasi və dini tarixi ilə bağlı konsepsiyalarını” alt-üst edir və Şəki/Heretinin qədim dövrlərdən XI əsrədək İberiya/Kartli hüdüdlərindən kənar qaldığını sübut edir.

Məlumatdan herlərin (gəllərin) X əsrin ortalarında xristianlığın monofizit (antixalkidon) təriqətinə etiqad etdikləri aydın olur. Hərçənd, N.Y.Marr Şəki/Hereti

əhalisinin qəfildən pravoslavlığa (xalkidon) döndərilməsini ağılasığmaz hesab edir və xalkidonçuluğun əvvəllər də ölkədə yayıldığını güman edir (112, s. 7). Lakin gürcü mənbəsindən şah qızı Dinarın öz oğlu İşxanın çarlığı dövründə, Azərbaycanda Salarilər dövləti yarandığı zaman Şəki/Hereti əhalisini pravoslavlığa döndərməyə başladığı məlum olur. Bu yalnız başlanğıc dövrü idi və əlbətdə ki, uzun çəkən bir proses olmuşdur. Gürcü mənbəsindən şah qızı Dinarın əri Adarnersehin çarlığı dövründə, yəni 944-cü ilədək belə fəaliyyətlə məşğul olmadığı aydın olur. Nəzərə alsaq ki, gürcü mənbəsindən şah qızı Dinarın XI əsrin ikinci onilliyinədək yaşadığı məlum olur (29, s. 40; 27, s. 59), o zaman Şəki/Hereti əhalisini pravoslavlığa döndərmək üçün şah qızı Dinarın ixtiyarına 70 ildən çox bir dövr düşür. Fikrimizcə, bu müddət gəllərin böyük qismini pravoslavlığa döndərməyə kifayət edərdi. Bununla belə, erməni mənbələrindən məlum olur ki, xalkidonçuluq Albaniyada uzun müddət birinciliyi saxlaya bilməmişdir. Anani Mokasi 958-ci ildə Albaniyada antixalkidonçuluğun qalib gəldiyini yazırdı (122, s. 82, qeyd 191).

D.L.Musxelişvili herlərin pravoslavlığa döndərilməsi aktını Şərqi İberiya və Qərbi Albaniyanın çoxəsrlik etnik-mədəni birləşməsi prosesinin, habelə Heretinin iberləşdirilməsinin başa çatması kimi qəbul edir (122, s. 40). Lakin Şəki/Hereti torpaqlarını müxtəlif dövrlərdə İberiyanın tərkib hissəsi olduğunu öz yaradıcılığının məhsulu olan “faktlarla” sübut etməyə çalışan D.L.Musxelişvili, yuxarıda qeyd etdiyimiz və gürcü mənbəsindən əxz olunmuş məlumat qarşısında aciz qalır. Sözügedən məlumatı öz konsepsiyasına uyğunlaşdırmağa çalışdıqda isə faktiki olaraq konsepsiyasının qeyri-elmiliyini tam çıpaqlığı ilə üzə çıxarır (122, s. 39-40). Herlərin (gəllərin) iberləşdirilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız prosesin başlanğıcı idi. Əgər həqiqətən herlər (gəllər) X əsrdə tamamilə iberləşməyə məruz qalmış olsaydılar, o zaman XI əsr gürcü mənbələri herləri ayrıca alban etnoslarından biri kimi təqdim etməzdə. Əslində isə məhz herlərin (gəllərin) pravoslavlığı qəbul etmələri ilə (bu proses XIII əsrdə başa çatmışdır) onları iberləşməyə aparən 4 əsrlük (XII-XV) yolun ilkin təməli qoyuldu. Vaxuştiyə görə, herlərin iberləşməsi prosesi XV əsrin II yarısında başa çatmışdır (10, s. 101).

Burada erməni müəllifi Anani Mokasinin məlumatı diqqəti cəlb edir. O, yazırdı ki, 958-ci ildə Albaniyada antixalkidonçuluq (monofizitlik) yenidən qalib gəldi (122, s.82, qeyd 191). Anani Mokasi 958-ci ildə yazdığı məktubunda məhz İşxaniki Albaniya hökmdarı adlandırdığı halda (57^a, s. 326), məlumatı təhlil edən gürcü tədqiqatçıları antixalkidonçuluğun Şəki/Hereti ərazisində deyil, sağsahil Albaniyasında qalib gəldiyini qeyd edirlər (122, s. 82, qeyd 191; 129, s. 208-209). D.L.Musxelişviliyə görə, XI əsrdən etibarən erməni mənbələri “Albaniya” və ya “Albaniya çarı” dedikdə Kürün sağsahil ərazilərini və hakimlərini nəzərdə tutmuşlar. Lakin D.L.Musxelişvilinin özünün istinad etdiyi həmin erməni mənbələri Şəki/Hereti çarlığını da Albaniya adlandırırlar. Məsələn, Vardan

“Albiniya çarı Kvirikeni” qeyd edir və D.L.Musxelişvili bu Kvirikeni gürcü mənbələrindəki “ranların və kaxların çarı” Kvirike olduğunu müəyyənləşdirir (122, s. 43). Buradan, Qafqaz Albaniyasına daxil olan saşsahil ərazilərlə yanaşı, solsaahil ərazilərin də, o cümlədən Şəki/Hereti çarlığının XI əsr erməni mənbələrində Albaniya adlandığı aydın olur.

Anani Mokasinin bu məlumatı N.Y.Marr, D.L.Musxelişvili və digər tədqiqatçıların mövqeyinə əks olaraq, bir daha, şah qızı Dinarın Şəki/Hereti çarlığına yeni gətirdiyi xalkidonçuluğun əsaslarının möhkəm olmadığına dəlalət edir. Görünür, monofizit meyilli feodalların və əhalinin xalkidon-diofizitliyə qarşı mübarizəsi nəticəsində, habelə qonşu islam dövlətləri və erməni katolikosluğunun yaxın köməkliyi sayəsində Albaniyada 958-ci ildə yenidən antixalkidonçuluq bərqərar olmuşdur.

* * *

İlkin mənbələr çar İşxanın hakimiyyətinin sonları ilə bağlı heç bir məlumat vermir. Həmçinin, onun neçənci ildə hakimiyyət başında olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək olmur. M.Kalankatuklu yazırdı ki, İşxan dünyaya dörd oğul gətirdi: Yovhannesi, Qriqoru, Adarnersehi və Filippi. “Allah-təalə İşxanın böyük oğlu Senekərim adlanan Yovhannesi seçib onu çarlığa layiq gördü; Allah-təalənin bu buyuruğu Senekərimin vasitəsilə çoxdan yox olmuş çarlığı bərpa etdirdi. İran şahı onu təmtəraqlı və qiymətli hədiyyələrlə təltif etdi və ona öz atasının tacını və atını göndərdi. Elə həmin il Davud adlı Yunan magistri bu allahsevər ərə gözəl tac və çar əbasını göndərib, ona hörmət göstərdi və katolikos onun çarlığına öz razılığını verdi” (31, s. 203; Kalankatuklu, III, 19).

A.Y.Krımiski “Davud adlı Yunan magistri”ni gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba”ya görə 966-cı ildə vəfat etmiş David Magistros ilə eyniləşdirir və buna əsasən Senekərimin 960-965-ci illər arasında “çoxdan yox olmuş çarlığı” bərpa etdiyini müəyyənləşdirir (109, s. 379, qeyd 4). Deməli, çar İşxanın hakimiyyəti də bu illərdə başa çatmışdır. Lakin çar İşxanın hakimiyyətinin sonuncu ilini müəyyənləşdirərkən Anani Mokasinin məlumatını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Şübhəsiz, 958-ci ildə Albaniyada (müvafiq dövrdə alban və erməni mənbələri bu adda məhz Şəki/Hereti çarlığını nəzərdə tutur) antixalkidonçuluğun yenidən zəfər çalmasını bilavasitə İşxanın hakimiyyətinin başa çatması ilə əlaqələndirmək daha düzgün olardı. Burada iki mümkün versiya yaranır ki, bunlardan birincisi xalkidon təriqətinin tərəfdarı olan çar İşxanın vəfatından sonra, yəni 958-ci ildə ölkədə yenidən antixalkidonçuluğun zəfər çalmasıdır, ikincisi isə xalkidonçuluğa qarşı qüvvələrin təzyiqi altında (sui-qəsd ehtimalı istisna olunmur) 958-ci ildə çar İşxanın hakimiyyətinə son qoyulmasıdır.

A.Y.Krımiski “çoxdan yox olmuş” və Senekərim tərəfindən bərpa olunmuş çarlığın təxminən 886-cı ildə Qriqor Hammamın bərpa etdiyi Albaniya çarlığının ərazisini əhatə etdiyini hesab edir (109, s. 378). Lakin A.Y.Krımiski İbn Havqələ istinad edərək Senekərimin bundan əvvəl Sanariya çarı olduğunu və atası İşxanın

vəfatından sonra Şəki/Hereti çarlığını da öz hakimiyyəti altında birləşdirdiyini güman edir (109, s. 378-379). Z.M.Bünyadov isə əksinə, M.Kalankatuklunun qeyd etdiyi Senekərimin 1084/85-ci ilədək Sünik çarı olduğunu yazırdı (31, s. 235, qeyd 122).

İbn Havqəl Senekərim adı altında eyni zamanda iki şəxsi, iki vilayətin hakimini qeyd edir: “Rab ərazisinin hakimi İbn-Suvar adlanan Sanxarib” və “Xacin hakimi Sanxarib” (42, s. 105). A.Y.Krımiski Rab ərazisini Sanariya ilə, onun hakimi Sanxarib ibn Suvarı isə Sevanın (İşxanın) oğlu Senekərim ilə eyniləşdirir (109, s. 378, qeyd 2). Lakin Xacin/Xaçın hakimi Sanxaribin kimliyi barədə heç bir fikir irəli sürmür. Hərçənd, Senekərimin bərpa etdiyi çarlığın tərkibinə Kürün sağ sahilində yerləşən Xaçın ərazisinin daxil olması mümkün idi və Sanariyadan fərqli olaraq bu ehtimal daha inandırıcı görünür. Ümumiyyətlə, A.Y.Krımiskinin konsepsiyasına görə, Sanariya I Qriqor Hammamın dövründən (886-cı il) Albaniya çarlığının tərkibində olmuşdur. Lakin digər ilkin mənbələr, xüsusilə də gürcü mənbələri bu cür mülahizələri təsdiq etmir. Kaxeti (Sanariya) xorepiskoplarını ardıcıl qeyd edən gürcü mənbələrinə Senekərim məlum deyil (29; 27; 9). Digər tərəfdən, gürcü mənbələrindən Kaxeti/Sanariya və Şəki/Hereti çarlıqlarının yalnız 1014-cü ildən sonra birləşdiyi məlum olur (29, s. 40; 27, s. 59; 9, s. 128)³⁹.

M.Kalankatuklunun məlumatından belə aydın olur ki İşxanı əvəz etmiş Senekərim özünün sələfləri dövründə itirilmiş ərazilərin (Kürün sol və sağ sahilində) bir qismini öz hakimiyyəti altında yenidən birləşdirmişdir. İtirilmiş ərazilər dedikdə Şəki/Hereti çarlarının nəzarətindən çıxmış Kürdən cənubda Girdıman və Parisos vilayətləri, Kürdən şimalda isə Xayzan vilayəti başa düşülə bilər. Sanariya və Sünikin də bu çarlığın tərkibində olması haqqında A.Y.Krımiskinin mülahizələrini qəbul etmək olmaz.

Ümumiyyətlə, Şəki/Hereti çarlarının Kürdən cənubda ələ keçirdikləri ərazilər üzərində hakimiyyətləri sabit olmamış və bir qayda olaraq, bu çarlığın cənub sərhədi Kür çayı ilə müəyyənləşirdi. Orta əsr gürcü mənbələri Şəki/Hereti çarlığının sabit sərhədlərini aşağıdakı şəkildə təsvir edir: Şərqdə İori çayı mənsəbi, Əyri çayın mənsəbinədək Alazan çayı, Əyri çay; qərbdə Debed çayının Xrami ilə birlikdə Kürə qovuşduğu mənsəbi (Ağstafa rayonu ərazisi), Xunanın qarşı tərəfindən Samebis-xevi çayının İoriyə qovuşduğu mənsəbinədək uzanan sərhəd xətti, Samebis-xevi çayı boyunca Şuamta dağlarınadək, dağın əks tərəfində Turdos-xevi çayı boyunca Qulqulayadək, Ştoris-xevi çayı; şimalda Dağıstan, Didoeti, Tuşeti boyunca Qafqaz dağları; cənubda Kür çayı (33, s. 21-24; 9, s. 125; 10, s. 100-120).

Digər tərəfdən, X əsrin II yarısında Arranda yaranmış Gəncə Şəddadilər dövləti şimalda Kürədək, qərbdə isə Gürcüstanadək olan əraziləri əhatə edirdi. Gürcü mənbələrindən Gəncə əmiri Böyük Fadlonun (I Fəzlun-985-1031) hətta

Kürdən şimalda yerləşən Şəki/Hereti və Kaxeti torpaqlarını ələ keçirmək istəyində olduğu məlum olur (29, s. 40; 27, s. 59).

“Albaniya tarixi”ndən məlum olur ki, Şəki/Hereti çarı Senekərimin güclənərək ətraf əraziləri ələ keçirməsi bəzi qonşu dövlətlər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. Yaranmış əlverişli şəraitdən məharətlə istifadə edən Senekərimin fəaliyyəti “İran şahının (Salari hökmdarı İbrahim) və “Yunan magistri”nin (Tao hökmdarı David Kuropalat) maraqlarına zidd olmamışdır (109, s. 379). Çox güman ki, Albaniya katlikosu Qağik (947/48-961/62-ci illər) və yaxud onu əvəz etmiş, Qəbələ yepiskopluğundan seçilmiş Albaniya katlikosu Davud (961/62-968/69-cu illər) Senekərimin çarlığına razılıq vermişdir.

X əsrin II yarısında Şəki/Hereti çarlığının güclənməsini digər məlumatlar da təsdiq edir. “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən oxuyuruq ki, hicri 382/992-ci ildə Qəbələ rustakında şirvanlılar və şakariylər arasında şiddətli müharibə başlandı. Burada Şirvan hökmdarının vəziri Müsəddid ibn Həbəşi (Musaddid b. Xabaşi) və onunla birlikdə şirvan ordusunun adlı-sanlı şəxslərinə məxsus 400 süvari həlak oldu (30, s. 52). V.F.Minorski “şakariylər” terminini (muzdla tutulan əsgər) “şakaviylər” (şakililər) kimi oxumaq lazım olduğunu qeyd edir və fikrini əsaslandırır (30, s. 52, qeyd 18). Məlumatdan görüldüyü kimi, Şəki/Hereti çarları X əsrin son onilliklərində ərazilərini şərqə doğru genişləndirmək istiqamətində Şirvanşahlara qarşı uğurlu müharibələr aparmışlar. Şirvan ilə Şəki/Hereti çarlığı arasında mübahisəli ərazi hesab olunan Qəbələdə Şirvan ordusunun məğlubluğu, sözü gedən ərazinin müvafiq dövrdə Şəki/Hereti çarlığı tərkibinə qatıldığına dəlalət edir.

M.Kalankatuklu istisna olmaqla, ilkin mənbələr Şəki/Hereti çarı Senekərimin çarlıq illəri və onun neçə il hakimiyyət başında olması haqqında heç bir məlumat vermir. A.Y.Krımiski yenə M.Kalankatukluya istinad edərək Senekərimin təxminən 999-cu ilədək hakimiyyət başında olduğunu hesab edir. Daha doğrusu, 999-cu ilədək hadisələri ardıcıl izləyən “Albaniya tarixi”nin üçüncü hissəsinin (31, s. 207; Kalankatuklu, III, 20) Şəki/Hereti çarı Senekərimin hələ sağlığında ikən yazıldığını qeyd edir (109, s. 381).

Gürcü mənbələri isə İşxandan sonra 1010-cu ilədək olan dövrdə digər hakimiyyətdə olan çarlar və ümumiyyətlə Şəki/Hereti ölkəsi haqqında heç bir məlumat vermir. Vaxuşti isə yazırdı ki, Heretidə İşxanik vəfat etdi və (hakimiyyətdə) şah qızı Dinardan başqa heç kim qalmadı (9, s. 128). Vaxuştinin məlumatından belə çıxır ki, İşxan XI əsrin əvvəllərində hakimiyyət başında olmuşdur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İşxanın hakimiyyəti X əsrin 50-ci illərin sonunda başa çatmışdır⁴⁰.

* * *

Gürcü mənbələri XI əsrin əvvəllərindən etibarən Şəki/Hereti ölkəsi haqqında geniş məlumat verir. Artıq X əsrin 70-ci illərindən Gürcüstanda hegemonluq və ölkənin birləşdirilməsi uğrunda mübarizədə birinciliyi əldə etmiş

(29, s. 35-39; 27, s. 54-58) birləşmiş Abxaz-Kartli çarlığı XI əsrin əvvəllərindən Kaxeti knyazlığına və Şəki/Hereti çarlığına qarşı təzyiqlərini daha da gücləndirdi. Gürcü mənbəsi Abxaz-Kartli çarı III Baqratın (975-1014) Kaxeti və Şəki/Hereti torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə başladığı müharibələri təsvir edir. III Baqrat Kaxeti xorepiskopu Daviddən (976-1010) onun təbeliyində olan, lakin əvvəllər Kartli çarlığına məxsus olmuş qalaları geri qaytarmağı tələb edir. Xorepiskop David etiraz etdikdə isə III Baqrat “saya gəlməz qüvvələri” ilə Kaxeti üzərinə yeriyir: “Tianetidə yerləşdi və Kaxetini talan etməyə başladı. Baqratın qüvvələri saysız-hesabsız olduğundan David ona müqavimət göstərə bilmədi. (Baqrat) qalalar uğrunda döyüşməyə başladı və elə o vaxt Hereti ölkəsini ələ keçirdi, Əbulələni mtavar (knyaz) təyin etdi və gəlmiş yerə qayıdıb getdi. Abxaz çarı Baqrat qayıdan kimi, elə həmin vaxtlarda Hereti əhalisi yenidən ayrılaraq (xorepiskop) Daviddə qoşuldu və David Heretini tutdu. Bundan bir müddət sonra o, vəfat etdi. Baqrat öz ordusu ilə yenidən Heretiyyə varid oldu və ikinci dəfə (ölkəni) tutdu. Şəxsən şah qızı Dinarı ələ keçirdi. Kaxetiyyə əl atmağa başladı və iki il Kaxeti qalalarını tutdu. Kvirikeni Boçormada mühasirəyə alaraq bir il ərzində qalanı mühasirədə saxladı, sonra isə Boçormanı tutdu. O, Hereti və Kaxetini tamamilə işğal edərək Kvirikeni ələ keçirdi və onu öz sarayında saxladı” (29,s.40;27,s.59).

Zahirən hər şeyin aydın təsvir olunduğu məlumatın mahiyyətinə baxdıqda, onun daha çox epizodik səciyyə daşdığı aydın olur. Belə ki, gürcü mənbəsindən III Baqratın birinci yürüşü zamanı onun Tianetidə (İori və Araqvi çayları arasında vilayət) yerləşib Kaxetini talan etdiyi zaman Telavidən Şəkiyədək uzanan Şəki/Hereti ölkəsini necə ələ keçirdiyi (hərb yolu ilə, yoxsa hərhlərin müqavimətsiz ona itaət etməsi) məlum olmur. Eyni zamanda Əbulələnin Şəki/Hereti çarlığına knyaz təyin olunduğu halda, yerli çar sülaləsi nümayəndələrinin, ən azı şah qızı Dinarın mövcud vəziyyətə reaksiyası, onların durumu açıqlanmır.

Müasir gürcü tədqiqatçıları bu məlumata istinad edərək 1008-ci ildə (bəzi tədqiqatçılara görə 1010-cu ildə) Şəki/Hereti çarlığının Kaxeti knyazlığına birləşdirildiyini güman edirlər (122, s. 40). Lakin burada sual yaranır ki, xorepiskop David Şəki/Hereti çarlığını tutduğu halda nə üçün özünə çar titulu qəbul etməmiş və xorepiskop olaraq qalırdı? Görünür, nə gürcü mənbəsini, nə də müasir gürcü tədqiqatçıların bu sual maraqlandırmamışdır. Bütün bunlar isə gürcü mənbəsindəki məlumatın ciddiliyini şübhə altına alır. Hətta məlumatı ciddi qəbul etsək belə onu aşağıdakı şəkildə izah etmək olar: Real təhlükə qarşısında qalan Şəki/Hereti feodalları ölkələrini labüd dağıntı və fəlakətdən qurtarmaq məqsədilə özləri III Baqrata müqavimətsiz itaət etmişlər. Təhlükə müvəqqəti sovuşduqdan sonra isə onlar itaətdən boyun qaçıraraq və III Baqrata qarşı mübarizədə xorepiskop Davidlə birləşmişlər. Gürcü mənbəsinə görə isə David Heretini tutmuşdur. Lakin III Baqrata məğlub olmuş, ölkəsi talanmış və ciddi çətinliklərlə qarşılaşmış xorepiskop Daviddən Şəki/Hereti çarlığını tutması inandırıcı görünür. Görünür, bu

birdəşmə siyasi deyil, ümumi düşməyə qarşı qüvvələrin və səylərin birdəşdirilməsi idi. Xorepiskop Davidin çar titulu qəbul etməməsi bunu bir daha sübut edir.

Hətta sözü gedən məlumatdan xorepiskop Davidi əvəz etmiş oğlu Kvirikenin (1010-1038) hakimiyyətinin ilk dörd ilində (1014-cü ilədək) Şəki/Hereti çarlığına nəzarət etmədiyi məlum olur. Gürcü mənbəsi bu dövrdə Kvirikeni nəinki çar hətta xorepiskop da adlandırmır. Görünür, Davidin vəfatından sonra III Baqratın növbəti yürüşü Kvirikəyə hakimiyyəti tam olaraq ələ almağa imkan verməmişdir. İki illik mübarizədən sonra əsir alınan Kvirikə yalnız III Baqratın vəfatından sonra (1014-cü il) yenidən hakimiyyətə qayıda bilmişdir (9, s. 128).

III Baqratın Şəki/Hereti çarlığına növbəti yürüşündən (1010-1012-ci illərdə) bəhs edən gürcü mənbəsi hadisələri yenə də ötrəi təsvir edir. Düzdür, burada birinci yürüşdən fərqli olaraq, III Baqratın şah qızı Dinarı (yəni Şəki/Hereti hakim dairələrinin başlıca nümayəndəsini) əsir aldığı qeyd olunur. Bununla belə, məlumatda qismən də olsa Kaxeti paytaxtı Boçormanın mühasirəsindən və alınmasından danışılsa da, Şəki/Hereti paytaxtı Şəkinin və yaxud digər iri şəhərlərin (Tebla/Telavi, Xayzan və digər yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qalalar) tutulması barədə heç bir məlumat verilmir. Məlumatdan belə çıxır ki, Şəki/Hereti çarlığı yenə də müqavimətsiz Baqrata tabe olmuşdur. Görünür, xorepiskop Davidin vəfatından sonra Kaxeti və Şəki/Hereti arasında yaranmış birlik pozulmuş və kaxetirlərdən fərqli olaraq Şəki/Hereti əhalisi bu dəfə də müqavimət göstərmədən III Baqrata itaət etmişlər. Ölkəni tutan Baqrat isə Şəki/Hereti əhalisinin yenidən itaətdən çıxmamaları üçün ölkədə aparıcı fiqur olan şah qızı Dinarı (artıq onun 90-dan artıq yaşı olmalı idi) əsir götürür. Şübhəsiz ki, məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün əlavə mənbə materiallarına ehtiyac vardır. Hələliklə belə materialların yoxluğu konkret nəticəyə gəlməyə imkan vermir.

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, III Baqratın Kaxeti və Şəki/Heretiə münasibətdə yeritdiyi siyasət və əldə etdiyi uğurlar Gəncə Şəddadilər dövlətini ciddi narahat edirdi. Qonşu ərazilərə iddialı olan Gəncə əmiri I Fəzlun (985-1031) açıq şəkildə III Baqrata qarşı çıxış edərək Kaxeti və Şəki/Hereti torpaqlarına qarətçi yürüşlər təşkil edirdi. Gürcü mənbəsi yazır ki, bu dövrdə (1012-1014-cü illər) Gəncə əmiri Fadlon (Fəzlun) baş qaldırdı və aramsız olaraq Kaxeti və Hereti eristavlarını sıxışdırmağa başladı. O, vaxtaşırı müxtəlif yerlərə basqınlar edərək oraları qarət edib viran qoydu və çoxlu əsir apardı. Baqrat Fəzluna qarşı qoşunlarını hazırladı və kömək məqsədilə erməni çarı Şahənşah Qağikə (950-1020) müraciət etdi. Onlar Dzorakertdə birləşib Fəzlun üzərinə yeridilər. Lakin Baqrat Şankori (Şəmkir) şəhərini mühasirə etdikdə Fəzlun öz nümayəndəsini göndərüb sülh istədi. Bu zaman Baqrat əvvəlcə bütün didəbullara şəhəri ələ keçirməyi əmr etdi. Onlar baxdılar, yoxladılar və heç kəsin bunu edə bilməyəcəyini dedilər. Bundan sonra çar əmr etdi ki, Fəzlun ilə sülh sazişi imzalasınlar (29, s. 40; 27, s. 59)⁴¹.

1014-cü ildə III Baqrat vəfat etdi və yerinə oğlu I Georgi (1014-1027) keçdi. Orta əsr gürcü müəllifi Sumbat Davitisdzenin verdiyi məlumata görə, Georgi hakimiyyətə gələndə Şəki/Hereti və Kaxeti hakimləri bu ölkədən (Abxaz-Kartli çarlığından) ayrıldılar. Aznaurların xəyanəti nəticəsində həmin ölkələrin eristavları (III Baqratın təyin etdiyi) yaxalandılar və onların yerinə (ölkənin) əvvəlki sahibləri bərpa olundular (44, s. 161; 43, s. 38).

2. Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı (1014-1104-cü illər)

Vaxuştiyə görə, çar Baqratın vəfatından sonra III Kvirike yenidən Hereti və Kaxetini tutub özünü çar elan edir (9, s. 128). Deməli, Kvirike müasir gürcü tədqiqatçılarınun düşündüyü kimi 1010-cu ildə deyil, 1014-cü ildə əsirlikdən qurtarandan sonra özünü çar elan etmişdir. Gürcü mənbəsi “ranların və kaxların çarı” kimi Kvirikeni ilk dəfə XI əsrin 30-cu illərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar qeyd edir (29, s. 47-48; 27, s. 66). Mənbədə 1014-cü ildən bəri 30-cu illərədək çar Kvirikinin adı çəkilmir. Bu baxımdan Kvirikinin konkret olaraq neçənci ildə çar titulu qəbul etdiyini müəyyənləşdirmək olmur.

Bir qayda olaraq, müasir gürcü tədqiqatçıları Şəki/Hereti çarlığının Kaxeti knyazlığına birləşdirildiyini qeyd edirlər. Əslində isə burada söhbət iki ölkənin bərabər əsaslarla birləşməsindən gedə bilər. Bunu aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- 1) Gürcü mənbələrində ölkənin “Hereti-Kaxeti çarlığı” adlanması;
- 2) Hökmdarın “ranların və kaxların çarı”, yəni “albanların və kaxların çarı” titulu daşması; bəzi mənbələrdə bu titullar “herlərin və kaxların çarı” kimi də qeyd olunur;
- 3) Hüquqi baxımdan “ranların və kaxların çarı” titulu “ranların/herlərin çarı” titulu daşıyan Şəki/Hereti çarlığına əsaslanması;
- 4) Erməni mənbələrində bu ölkənin “Albaniya çarlığı”, ölkə başçısı Kvirikinin isə “Albaniya çarı” adlanması;
- 5) Ərəb mənbələrində və bəzi erməni mənbələrində ölkə “Şəki çarlığı” adlanır;
- 6) Şəki/Hereti çarlığının Kaxeti knyazlığından və ya əksinə heç bir asılılığın olmaması; Şəki/Hereti və Kaxeti feodallarının eyni mövqeyə malik olması;
- 7) Vaxuştiyə görə, ölkə paytaxtının Şəki/Hereti şəhəri Telavidə yerləşməsi;
- 8) Yenə Vaxuştiyə görə, XV əsrdə Hereti adına nəhayət verilməsi və hökmdarların “sözün həqiqi mənasında Kaxeti çarları adlanması”.

Fikrimizcə, Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığını müvafiq dövrdə bir qədər əvvəl yaranmış Abxaz-Kartli çarlığı ilə müqayisə etmək daha düzgün olardı. Məsələn, “abxazların və kartlilərin çarı” III Baqrat 975-ci ildə Kartlidə, üç il sonra 978-ci ildə Abxazetidə (Qərbi Gürcüstan) çar elan olunmuşdu. Beləliklə, iki ölkə vahid çarın hakimiyyəti altında birləşmişdir. Bu ölkə islam şərqində Abxaz çarlığı kimi

tanınırdı. Faktiki olaraq, Kartlinin Abxazetidən və ya əksinə heç bir asılılıq münasibətləri yox idi.

III Kvirike də Şəki/Hereti çarlığında çar titulu qəbul etdikdən sonra xorepiskopluqdan imtina edərək, eyni zamanda “ranların və kaxların çarı” adlanmışdır. Şəki/Hereti hökmdarları sülaləsi Qriqor Hammamdan başladığından kökü Girdıman xanədanına mənsub sülaləyə bağlanırdı. Kaxeti xorepiskopu III Kvirike də həmçinin Girdıman (Qardaban) sülaləsinin nümayəndəsi idi. Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, IX əsrin əvvəllərində Kaxeti knyazlığında hakimiyyət uğrunda sanar tayfalarına qarşı mübarizə aparan Girdımanlar (qardabanlar) IX əsrin 30-cu illərində sanarlara məxsus xorepiskop taxt-tacına yiyələnərək hakim sülaləyə çevrilmişdilər (27, s. 82-83, qeyd 15). Ehtimal oluna bilər ki, Şəki/Hereti çarlığında hakim sülalənin başa çatmasından sonra bu taxt-tacın qanuni varisi kimi ən layiqli namizəd Girdıman sülaləsinin nümayəndəsi olan Kaxeti xorepiskopu III Kvirike olmuşdur. Görünür, Kvirikeni Şəki/Hereti çar ailəsi ilə hansısa qohumluq əlaqələri də birləşdirirdi. Sonralar Hereti adı tədricən unudularaq (XV əsrdə) ölkə Kaxeti adlanmağa başlamışdır.

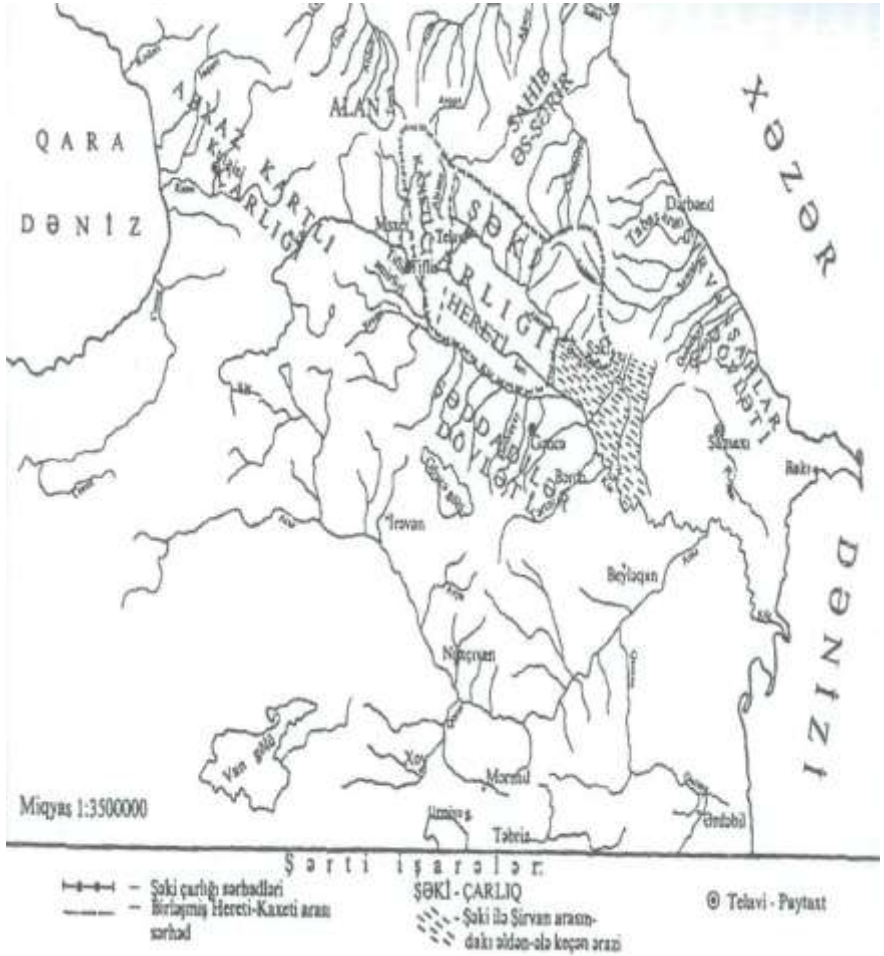
Maraq doğuran məsələlərdən biri birləşmiş çarlığın Şəki/Hereti çarlığında olduğu kimi, yenə də erməni mənbələrində “Albaniya çarlığı” adlanmasıdır (122, s. 43). Görünür, erməni müəllifləri həm Şəki/Hereti çarlığının, həm də Kaxeti knyazlığının Qafqaz Albaniyası ərazisində təşəkkül tapmış dövlətlər olduğunu unutmamışdılar. Ərəb mənbələrində və bəzi erməni mənbələrində (Samuel Anesi) bu ölkə Şəki çarlığı adlanırdı (122, s. 43).

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Şəki/Hereti çarlarının, həm də birləşmiş Hereti-Kaxeti (Şəki) çarlarının “ranların/albanların çarı” titulu daşması bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirə biləcək mühüm faktordur. Bu titul sözü gedən çarlıqların Qafqaz Albaniyasının qanuni varisləri olduğunu göstərən başlıca simvol idi. Bu isə özlüyündə müasir gürcü tədqiqatçılarının Hereti-Kaxeti üzərindən Albaniya adını silmək cəhdlərini mənasız bir işə çevirir. “Albaniya çarı” titulu müvafiq adı daşıyan çarlara Qafqaz Albaniyası ərazilərinə sahiblik iddialarını həyata keçirməyə imkan verir və belə fəaliyyətə hüquqi don geydirirdi. Bütün bunlar isə birləşmiş Hereti-Kaxeti (Şəki) çarlığında Şəki/Hereti ölkəsinin, habelə albanların (o cümlədən gəllərin) xüsusi çəkiyə malik olduğuna dəlalət edirdi.

Bununla belə Şəki/Hereti çarlığı ilə Kaxeti knyazlığının birləşməsi siyasi və iqtisadi amillərlə yanaşı, alban və gürcü mədəniyyətlərinin konsolidasiyasını da şərtləndirirdi. Siyasi birlik eyni zamanda Şəki/Hereti və Kaxetidə məskunlaşan bəzi alban və gürcü etnoslarının etnik-mədəni birliyə aparan prosesini xeyli sürətləndirmiş oldu. Tədricən gürcü dili və mədəniyyəti Şəki/Hereti torpaqlarına, xüsusilə də onun qərb bölgələrinə yayılmağa başladı. Gürcü dili və yazısı getdikcə yerli alban dili və yazısını sıxışdırırdı. Ölkədə alban monofizit kilsələri üzərində gürcü diofizit kilsələrinin ağılığı baş verirdi⁴².

**Şəki dövləti
(XI-XII əsrin əvvəllərində)**

Xəritə 6

Orta əsr gürcü mənbələrinə istinadən Vaxuşti Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Böyük Kvirike haqqında daha ətraflı məlumat verir. Vaxuşti yazırdı ki, Heretidə eristavların olmasına baxmayaraq çar Kvirike üç eristavı Kaxetiyə, dörd eristavı işə Heretiyyə təyin edir. Kaxeti eristavlarından birini Rustavidə yerləşdirib ona bütün Kuxetini, yəni Jinvanadək Araqvi çayı boyunca Tianet, Xerki, Qrdani, Martkopi, Lilo, Ucarma, Çadivar-Samqori, Karama və Naqebini verir. İkinci Kvetor eristavına Ucarmadan yuxarı, Qafqaz dağlarınınadək uzanan Kaxet və Kuxet dağları arasını və bu dağların arxasını verir. Burada Erso-Tianeti, pıxovlar, dzurdzuklar və qlıqlər yerləşir. Üçüncü Pankisi və ya Marliisi eristavına Hereti sərhədindən yuxarı Qafqaz dağlarınınadək və Tuşeti ilə birlikdə Kaxet dağlarını verir. Heretidə birinci eristavı Xornabuc və ya Xorantada yerləşdirib, ona Kuxeti sərhədində Alazan və Mtkvari (Kür çayı) çayları və Hereti dağları arasında yerləşən Kisiki və Qaret Kaxetini (Suceti) verir. İkinci eristavı Vejimidə yerləşdirir və ona Kisiki sərhədindən yuxarı Turdo dərəsinədək və Alazanla Hereti dağları arasındakı torpaqları - Daxili (Şiqnit) Kaxetini verir.

Üçüncü Maçin eristavına Maçistskali çayının aşağı axarını və Alazandan şərqpə Şakixi (Şəki - Ş.H.) və Xunzaxı (oxu Xayzan - Ş.H.) ilə birlikdə əraziləri verir. Dördüncü Ştori eristavına Ştori dərəsindən Maçistskali çayınadək və Alazandan şərqpə Didoeti ilə birlikdə - Çayarxasını verir.

Vaxuşti həmçinin məlumat verir ki, Kvirike Tianetidə məharətlə saray ucaldı. O, Telavini saray və Hereti-Kaxetinin paytaxt şəhəri etdi (9, s. 128).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Vaxuşti bu məlumatları verərkən hansı mənbəyə istinad etdiyini göstərmir və bizə məlum olan orta əsr gürcü mənbələrində isə belə məlumatlara rast gəlinmir. Orta əsr gürcü müəllifi Sumbat Davitis-dzeden I Georgi dövründə Hereti və Kaxetinin ayrıldığı zaman, bu ölkələrdə III Baqratın təyin etdiyi eristavların yaxalandığı və yerlərinə əvvəlki sahiblərinin gəldiyi məlum olur (44, s. 161; 43, s. 38). “Matiane Kartlisa”da isə Kartli çarı IV Baqratın (1027-1072) Kaxetiyyə yürüşü zamanı Pankisi, Xornabuc, Ştori və Maçel eristavlarının əsir düşdüyü qeyd olunur (29, s. 48; 27, s. 66-67).

Vaxuştinin məlumatına istinad edərkən bir məqama aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirik. Yuxarıda qeyd etdik ki, Vaxuşti Şəki ilə birlikdə Xunzaxı da Maçin eristavına tabe edilmiş ərazilərə daxil edir. Şübhəsiz, Avar Koysu çayının aşağı axarında yerləşən Xunzax heç bir halda Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşən Şəki ilə birlikdə kiçik bir eristavlığa tabe etdirilə bilməzdi. Ən azı ona görə ki, müvafiq dövrdə Xunzax (Xumrac) Şimali Qafqazda ən güclü və nüfuzlu çarlıq olan Sahib əs-Sərir ölkəsinin paytaxtı idi. Digər tərəfdən, Xunzaxın Şəki və Maçin eristavlığından çox-çox uzaqda yerləşməsi, habelə bunların arasında dördüncü Ştori eristavına tabe etdirilmiş Didoetin yerləşməsi Xunzaxın Maçin eristavlığı tərkibində olmasını mümkünsüz edir. Bununla belə, müasir gürcü tədqiqatçıları Vaxuştinin məlumatını təhlil etmədən olduğu kimi qəbul edirlər (122, s. 45-46). Fikrimizcə, məndəki “Xunzax” əvəzinə Şəki yaxınlığında yerləşən

“Xayzan” oxunmalıdır. Görünür, müəllifin özünün və ya istinad etdiyi mənbənin səhvi nəticəsində Xayzan dönüb Xunzax olub.

Gürcü mənbəsi “Matiane Kartlisa”da Kvirikenin Tianetidə Bodoci sarayını tikdiyi qeyd olursa da, onun Telavini paytaxt şəhər etməsi barədə məlumat verilmir (29, s. 48; 27, s. 67). Lakin gürcü mənbəsindən sonralar Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Axsartanın (1058-1084) Telavidə əyləşdiyi məlum olur (29, s. 57; 27, s. 75).

* * *

Gürcü mənbəsində Abxaz-Kartli çarı I Georjinin 1021-1022-ci illərdə ölkəsinə təcavüz etmiş Bizans imperatoru tərəfindən təqib olunduğu zaman Şəki (Hereti-Kaxeti) qüvvələrini köməyə çağırdığı qeyd olunur (29, s. 43; 27, s. 62). Sumbat Davitisdze də I Georjinin köməyinə gələn şakilər və sanarları qeyd edir (44, s. 161-162; 43, s. 39). Lakin nədənsə hər iki gürcü mənbəsi Şəki (Hereti-Kaxeti) ordularının cəlb olunduğu bu hadisələrdə çar Kvirikenin rolu və fəaliyyətindən bəhs etmir. Göründüyü kimi, 1014-cü ildə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının Abxaz-Kartli çarlığından ayrılmasına baxmayaraq, iki ölkə arasında münasibətlər normal olmuşdur və Bizansa qarşı mübarizədə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı I Georjinin müttəfiqi kimi çıxış edirdi. Məlumatdan aydın olur ki, I Georgi Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığından lazımi köməkliyi alsada, ona ikinci dəfə döyüşə girməyə imkan verilmir. 1023-cü ildə I Georgi Bizansla əlverişsiz sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur olur (29, s. 43; 27, s. 62; 120, s. 113). I Georjinin vəfatından sonra 9 yaşlı IV Baqrat (1027-1072) çarlıq tacını qəbul etdi.

Gürcü mənbələrindən Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı III Kvirikenin böyük qüdrət sahibi olduğu və onun ölkəsinin müdafiəsi sahəsində, habelə öz hakimiyyətini ətraf ərazilərə yaymaq istiqamətində böyük uğurlar əldə etdiyi məlum olur. Gürcü mənbəsi çar Kvirikenin əzəmətini və şöhrətini dilə gətirərək onu “Böyük Kvirike” adlandırır (29, s. 47-48; 27, s. 66). Gürcü mənbəsi çar Kvirikenin 1032-ci ildə Gəncə əmiri Fəzluna (Fəzlun) qarşı təşkil etdiyi böyük hərbi yürüşündən bəhs edir. Yürüşdə Kartli eristavlarından Liparit və İvane Abazasdze, erməni çarı David (989-1048), Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli (1032-1046) və Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Kvirike iştirak edirdilər. Fəzluna qarşı yürüşdə iştirak edəcək qüvvələr Kvirikenin məsləhəti ilə Eklesidə toplaşdılar. Döyüş birləşmiş qüvvələrin, xüsusilə də çar Kvirikenin qələbəsi ilə başa çatdı. Ordusu məğlub olmuş Fəzlun qaçmaqla canını qurtardı. Qalıblar böyük qənimət ələ keçirdilər (29, s. 47-48; 27, s. 66)⁴³.

Gürcü mənbəsi həmçinin ovsların (osetinlər) çarı Urdurenin çar Kvirike tərəfindən döyüşdə öldürüldüyü barədə məlumat verir (29, s. 48; 27, s. 66). Vaxuştiyə görə, Osetin çarı Urdure dzurdzukların və qlıqların yolu ilə (torpaqlarından) keçərək Tianetiyyə soxulmuş və Kaxetini viran qoymuşdu. Topladığı qoşunla çar Kvirike onunla vuruşmuş və şiddətli döyüşdə osetinlər məğlub olmuşdular. Kaxlar (herlər qeyd olunmur - Ş.H.) Osetin çarı Urdureni öldürmüş və osetinləri qırmışdılar (9, s. 128-129). Buna cavab olaraq, bir müddət

sonra, 1037-ci ildə çar Kvirike qan intiqamının qurbanı oldu (ehtimal ki, Urdureni o şəxsən özü qətlə yetirmişdi) və Paradzi dağlarında ovda ikən osetin qulu tərəfindən qətlə yetirildi (29, s. 48; 27, s. 66; 9, s. 129).

Gürcü mənbəsindən Böyük Kvirikenin çar tacına onun bacısı oğlu, ermənilərin Samsvilde və Dzorakert çarı Davidin oğlu Qağikin yiyələndiyi məlum olur (29, s. 48; 27, s. 66). Vaxuştiyə görə, Kvirikenin oğlu olmadığından o, bacısı oğlunu Samsvildədə əyləşən erməni çarı Davidin oğlu Qağiki oğulluğa götürmüşdü. Kvirikenin qətildən sonra Qağik kaxların (herlər qeyd olunmur - Ş.H.) çarı oldu (9, s. 129). Müasir erməni tarixçisi Q.Q.Mkrumyan yazırdı ki, Taşir-Dzorakert çarı “Torpaqsız” ləqəbli David sonuncu Kaxeti xorepiskopu Davidin qızı Zorakrselə evlənmişdi. Böyük Kvirikenin bacısı Zorakrselin və David Torpaqsızın nighahından Qağik dünyaya gəldi və o, sonradan dayısı III Kvirikenin varisi oldu (120, s. 114)⁴⁴.

* * *

Qağikin hakimiyyəti dövründə (1037-1058) Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı və Abxaz-Kartli çarlığı arasında münasibətlər yenidən kəskinləşdi. Ümumiyyətlə, Kvirikenin çarlığı zamanı iki ölkə arasında müttəfiqlik münasibətləri mövcud idi. İki il III Baqratin əsiri olmasına baxmayaraq, III Kvirike heç vaxt bunun əvəzini çıxmağa, düşmənçilik etməyə çalışmamışdır. Hətta, Baqratin oğlu I Georgi çıxılmaz vəziyyətdə qaldığı zaman Kvirike yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə etməmiş, əksinə öz ordularını Georginin köməyinə göndərmişdi. Hərçənd, belə münasibəti Kvirikedən sonra hakimiyyətə gələn Şəki (Hereti-Kaxeti) çarları barədə söyləmək olmaz. Qağikin çarlıq illərindən etibarən müttəfiqlik münasibətləri tədricən barışmaz düşmənçiliklə əvəzlənmişdir.

Gürcü mənbəsindən oxuyuruq ki, 1037-ci ildə Kldekar eristavı Liparit Abxaz-Kartli çarı IV Baqratı Tiflisi ələ keçirməyə təhrik etdi. IV Baqratın qoşunu Kürün sağ sahili tərəfdən, çayın sol sahili Isani tərəfdən isə kaxların və herlərin qoşunu Tiflisə yaxınlaşdı. Tiflis uğrunda iki il vuruşdular. Bu zaman Tiflis əmiri Əlinin oğlu Cəfər idi. Tiflis sakinləri o qədər çətin vəziyyətə düşmüşdülər ki, bir litrə (çəki vahidi-funt) eşşək ətinə əlli draxma (dirhəm-bəzi mənbələrdə 500 dirhəm) verirdilər. Onlar şiddətli mühasirəyə və aclığa tab gətirə bilmirdilər. Tiflis sakinləri şəhəri təslim etmək qərarına gəldilər. Şəhərin mühasirəsi zamanı Abxaz çarının ordusu Orbeti və Parsxisi qalalarını ələ keçirdilər. Əmir gecə ikən Gəncəyə Fadlonun (Fəzlin) oğlu Ləşgərinin (Ləşgəri Fəzlin nəvəsi idi - Ş.H.) yanına getmək üçün sal və qayıqlar düzəltirdi və döyüşçülərini hazır vəziyyətə gətirdi. Lakin Abxaz çarının əyanlarından bəziləri Liparitdən gizlin çara əmiri qovmamağı məsləhət gördülər. Liparitdən gizlin əmirlə sülh bağladılar və bunu bəyan edib Cəfər ibn Əlini Tiflis əmiri təsdiq etdilər. Abxaz çarı kaxlardan Marali mtavarı (knyaz), çar Kvirikenin kürəkəni (bacısının əri) Aşotu və eyni zamanda Cvarissixe hakimi Xaxvil Qurtanı öz tərəfinə çəkdi. Abxaz çarı şəhərə soxuldu və kaxlarla

(herlər qeyd olunmur - Ş.H.) düşmənçilik etməyə başladı. Bundan sonra Liparit öz ağasına (çara) münasibətdə pislik etməyə başladı (29. s. 48; 27, s. 66-67).

M.X.Şərifli Qətran Təbriziyə istinad edərək yazırdı ki, Ləşgəri Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli ilə dostluq və ittifaq yaralmışdı. Baqrat yaranmış vəziyyətdən qorxaraq Cəfərlə siilh bağlamağa məcbur olmuşdu (150, s. 203). IV Baqratın Gəncə əmiri Ləşgəridən ehtiyat edib Tiflisin mühasirəsindən əl çəkməsi bir o qədər inandırıcı görünmür. Çünki Şəddadilər dövləti tərəfindən hər hansı ciddi təhlükə ehtimalı olardısıa Tiflisin mühasirəsi iki il uzanmazdı.

İbn əl-Əsir isə başqa səbəbi əsas gətirərək yazırdı: “429 (1037/8)-cu ildə Abxaz çarı Tiflisi mühasirə etdi, ancaq əhali ona güclü müqavimət göstərdi. Bununla belə çar mühasirəni davam etdirdi. Şəhər əhalisi ərzaq və sair ehtiyat şeyləri qurtaranda Azərbaycana adam göndərərək müsəlmanlardan kömək və hərbi yardım istədilər. Lakin abxazlar oğuzların Azərbaycana gəldiklərini və onların ermənilərlə necə rəftar etdiklərini eşitdikdə bərk qorxdular və Tiflisdən geri çəkildilər” (15, s. 139-140; 150, s. 206). Lakin IV Baqratın Tiflisin mühasirəsindən sonra da şərqə doğru Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına qarşı işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışması, heç də onun oğuzların hücumlarından ehtiyat etməsinə dəlalət etmir. Məlum olduğu kimi səlcuq türkləri 1038-ci ildə Nişapurunu tutmuş, sonra İrana, İraqa və Kiçik Asiyaya hücum etməyə başlamışdılar (149, s. 388). Səlcuq türkləri ilə gürcülərin ilk toqquşması isə təxminən 10 il sonra, 1048-ci ildə baş vermişdi. Bu zaman eristav Liparitin başçılıq etdiyi gürcü qoşunu Bizans ordusu tərkibində səlcuq türklərinə qarşı döyüşdə iştirak etmiş və döyüşdə səlcuqlar böyük qələbə qazanmışdılar (29, s. 51; 27, s. 70).

Şübhəsiz, IV Baqratın Tiflisin mühasirəsini davam etdirməkdən vaz keçməsinə başlıca səbəb Gürcüstanın ən güclü eristavlarından olan Kldekar eristavı Liparitin və Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Qağikin işə müdaxilə etməsində idi. Bir qayda olaraq, müasir tədqiqatçılar IV Baqratın Şəki çarı Qağiklə ittifaqda Tiflisi mühasirə etdiyini hesab edirlər. Əslində isə, gürcü mənbəsindən belə məlum olur ki, Tiflis həndəvərinə qoşun çəkən Qağik Tiflisin IV Baqrat tərəfindən tamamilə tutulmasına yol verməməyə çalışırdı. Həmçinin, Qağik Tiflis əmiri Cəfər ibn Əlini də müdafiə etmirdi. Başlıca məqsəd ən azı İsanı qalası daxil olmaqla solsahtil Tiflisi ələ keçirmək və IV Baqratın Tiflisə tam yiyələnərək böyük qüdrət sahibi olmasını əngəlləmək idi. Tiflisin mühasirəsindən sonra IV Baqratın Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına qarşı hərbi yürüşü bunu bir daha təsdiq edirdi.

Kldekar eristavı Liparitə gəldikdə isə Tiflisin tutulmasından sonra o, özü şəhərə sahib olmaq istəyirdi. Q.Q.Mkrtyana görə, Liparitlə Qağik arasında Tiflisi öz aralarında bölüşdürmək haqqında gizli sövdələşmə olmuşdur (120, s. 121). Liparitin daha da güclənəcəyindən ehtiyat edən IV Baqrat isə bütün vasitələrlə buna mane olmağa çalışırdı. Hətta, hələ 1032-ci ildə Liparit Tiflis əmiri Cəfər ibn Əlini aldaraq əsir aldığı zaman, IV Baqrat Tiflisin Liparitin əlinə keçməməsi üçün əmiri buraxdırmış və onun yenidən Tiflisdə hakimiyyətini

möhkəmlətməsinə şərait yaratmışdır (29, s. 47-48; 27, s. 65-66). IV Baqrat Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli ilə sülh bağlayaraq, ikinci dəfə Liparitin planlarını alt-üst edə bildi. Tiflisin mühasirəsindən sonra Liparitin çara qarşı düşmənçiliyə başlaması məhz bununla əlaqədər idi.

IV Baqrat Tiflisin ələ keçirilməsini bir müddət təxirə salmağı məqsədəuyğun hesab etdi, Tiflisin tam sahibi olmaq üçün ilk növbədə o, başlıca rəqiblərini zərərsizləşdirməli idi. Tiflisin mühasirəsindən sonra IV Baqrat çar Qağikə ədavətini biruzə verib ona qarşı açıq düşmənçiliyə başladı. İlk öncə Qağikin çarlıq tacına iddia edən, Böyük Kvirikenin kürəkəni (bacısının əri) və Marali qalasının knyazı Aşotu öz tərəfinə çəkə bildi. Aşotla birlikdə Cvarissixə qalasının hakimi Xaxvil Qurta da çar Qağikə qarşı çıxdı. Qağikin qüvvələrini parçalamağa müvəffəq olan IV Baqrat qiyamçı feodallarla birlikdə öz ordularını Kaxeti üzərinə yeritdi: “1040-cı ildə abxazların çarı Kaxeti üzərinə yürüşə başladı və (mələikə) Mixail və Qavril dağında kaxlarla (mənbədə herlər qeyd olunmur - Ş.H.) döyüşə girdi. Döyüşdə onlar Pankisi eristavı Stefanoz Varcanisdzeni, Xornabuc eristavı Qurgen Beri oğlu Vaçeni, Ştori və Maçel eristavı Qoderzinin bacısı oğlu Cedinə yaxaladılar. (Çar) Tianetiyyə keçdi və Böyük Kvirike tərəfindən tikilmiş məşhur Bodoci sarayını yandırdı. Bütün eristavlar itaətkarcasına öz qalalarını (IV Baqrata) təslim etdilər. Lakin abxaz çarının qoşunları Kaxetiyyə girmədən geri qayıtdılar. Çünki Liparit özünün satqın əməllərini biruzə verməyə başlamışdı” (29, s. 48; 27, s. 66-67). Gürcü mənbəsi mələikə Mixail və Qavril dağında baş vermiş döyüşdə herlərin iştirakını qeyd etməsə də, əsir alınmış eristavlardan son ikisinin Heretidən olması herlərin də bu döyüşdə iştirak etdiyinə dəlalət edir.

Çar Qağikin ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratmalarına baxmayaraq, IV Baqrat və qiyamçı feodallar öz niyyətlərini həyata keçirə bilmədilər. Abxaz-Kartli çarlığında IV Baqrata devirməyə çalışan və çar Qağiklə müttəfiqlik edən Kldekar eristavı Liparitin fəallaşması səbəbindən IV Baqrat yürüşü dayandırmaq və öz ölkəsinə qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, IV Baqratın dəstəyindən məhrum olan knyaz Aşot və digər qiyamçı feodalların çar Qağiki devirmək planları baş tutmadı.

Kldekar eristavı Liparit IV Baqrata çarlıq tacından məhrum etmək üçün onun Konstantinopolda saxlanan qardaşı Demetreni çağırdı. Demetre Abxaz-Kartli çarlığında hakimiyyəti ələ keçirmək iddiasında idi. Demetre Bizans ordusu ilə Kartliyyə soxuldu və Liparitlə birlikdə Ateni qalasını mühasirə etdi. Kaxeti qoşunları (mənbədə Hereti qeyd olunmur - Ş.H.) Liparitin köməyinə gəlmişdi. Görünür Qağik öz qoşunlarını Liparitin köməyinə göndərməklə IV Baqratdan məğlubiyyətin əvəzini çıxmağa çalışırdı. Ateni qalasını ələ keçirmək mümkün olmadı və qışın gəlməsi ilə Bizans ordusu Demetre ilə birlikdə Bizansa qayıtdı. Yaranmış şərait Lipariti IV Baqratla müvəqqəti sazişə girməyə vadar etdi. Bundan

çox sevinən IV Baqrat Kartli eristavlığını Liparitə verdi (29, s. 48; 27, s. 66-67). Q.Q.Mkrumyana görə, bu hadisə 1044-cü ildə baş vermişdi (120, s. 122).

1046-cı ildə Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli vəfat etdikdən sonra şəhər əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq onun oğulları Mənsur və Əbülheycanı şəhərdən uzaqlaşdırıb, şəhəri IV Baqrata təhvil verdilər. IV Baqrat şəhərə varid olub öz qoşunlarını sağ sahilə yerləşdirdi. Sol sahilə yerləşən İsanı qalası müdafiəçiləri isə Kür çayı üzərindəki körpünü dağıdıb, şəhərin bu hissəsini IV Baqrata təslim etmədilər: “Baqratin qoşunları divardəhlən alətləri işə saldılar və qalaya oxlar yağdırıldı. Kaxların çarı Qağik (mənbədə herlər qeyd olunmur - Ş.H.) və eristavlar eristavı Qoderzi, habelə Kaxetinin bütün əyanları sülhə nail olmaq məqsədilə çar Baqratla danışıqlar aparmaq üçün İsanı düzünə gəldilər. Çar Baqrat İsanı düzünə daxil olub kaxları (mənbədə herlər qeyd olunmur - Ş.H.) çağırdı və onların itaətini qəbul edərək sülhə razı oldu” (29, s. 49-50; 27, s. 68).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sözü gedən hadisədən bəhs edən gürcü mənbəsi hadisəni ətraflı təsvir etmir. Məlumatdan belə çıxır ki, İsanı düzünə gəlmiş Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Qağik IV Baqratin qəbulunda olmuş və ona itaət etmişdir. Lakin anlamaq olmur ki, çar Qağiki bu addımı atmağa nə vadar edirdi. Hər halda İsanı qalasına görə, Qağikin IV Baqrata itaət etməsi real ola bilməz. Ən azı ona görə ki, İsanı qalası daxil olmaqla solsahil Tiflis heç vaxt çar Qağikin hakimiyyəti altında olmamışdır. Görünür ki, açıq şəkildə IV Baqratin fəaliyyətini məhdud edən və onun rəqiblərini pisləyən gürcü mənbəsi çarın qələbəsinə kölgə salan bu hadisəni olduğu kimi deyil, IV Baqratin qələbəsi kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Məlumatdan göründüyü kimi, çar Qağikin İsanı düzünə gəlməkdə məqsədi İsanı qalası müdafiəçilərinə kömək göstərmək və Tiflisin mühasirəsi zamanı olduğu kimi, solsahil Tiflisin IV Baqratin əlinə keçməsinə imkan verməmək olmuşdur. Lakin qarşıdurana tərəflər döyüşə girməkdən vaz keçmiş və məsələni sülh yolu ilə həll etmişdilər. Belə ki, Liparitin xəyanətindən ehtiyat edən IV Baqrat solsahil Tiflisə olan iddialarından əl çəkmişdi. Nəticədə, çar Qağik nəinki itaət etməmiş, əksinə istəyinə nail olmuşdu. Digər tərəfdən, bu hadisədən bir neçə ay sonra çar Qağikin göndərdiyi qoşunların eristav Liparitin başçılığı altında IV Baqrata ciddi zərbələr vürməsi də Qağikin IV Baqratdan hər hansı asılılığın olmadığını göstərir.

IV Baqrat ələ keçirdiyi sağsahil Tiflisdə uzun müddət qala bilmədi. Ölkə daxilində Liparitin getdikcə artan təzyiqi çarı Tiflisi tərk etməyə məcbur etdi. 1046-1048-ci illərdə Liparit IV Baqrat üzərində bir neçə mühüm qələbə qazandı. Bu döyüşlərdə, bir qayda olaraq, kaxlardan (mənbədə herlər qeyd olunmur - Ş.H.) və ermənilərdən ibarət qoşunlar Liparitin başlıca qüvvəsini təşkil edirdi. Lakin 1048-ci ildə Bizans ordusu ilə səlcuq türkləri arasında Basiani vilayətində baş vermiş döyüşdə, öz dəstəsi ilə Bizans tərəfindən vuruşan Liparit əsir alınaraq Xorasana aparıldı. Bundan istifadə edən IV Baqrat yenidən güclənərək ikiyə parçalanmaq təhlükəsi qarşısında olan ölkəsinin hər yerində öz hakimiyyətini bərpa

etdi (29, s. 50-51; 27, s. 69-70). 1051-ci ildə Liparit əsirlikdən buraxıldıqdan sonra isə ölkə daxilində vəziyyət yenidən kəskinləşdi. Səlcuq sultanı və Bizans imperatorunun köməyinə arxalanan Liparit, hətta, IV Baqratı hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq onun azyaşlı oğlu Georgini çar elan etdi. Liparit faktiki olaraq ölkədə hakimiyyəti öz əlinə aldı. Bizans imperatoru Konstantin Monomaxın (1042-1055) yanında saxlanılan (1054-1057-ci illərdə) IV Baqrat yalnız üç ildən sonra ölkəsinə qayıda bildi (29, s. 52-53; 27, s. 70-71). Bütün bunların nəticəsində IV Baqrat özünün işğalçılıq planlarını müvəqqəti təxirə salmalı oldu. Beləliklə, bir müddət (1040-1058-ci illərdə) Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı üzərindən IV Baqrat tərəfindən gözlənilən təhlükə sovuşdu və Qağık hakimiyyətinin sonunadək (1058-ci il) ölkəsinin istiqlalıyətini və qüdrətini qoruyub saxlaya bildi.

Bu dövrdə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının qərbində müəyyən sabitlik yaranırsa da, onun şərq sərhədlərində Şirvanşahlar dövləti ilə münasibətlər gərgin olaraq qalmağa davam edirdi. “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən oxuyuruq ki, Şirvanşah Sallar ibn Yəzid 445/1053-cü ildə silah gücünə Malu (Maluq?) qəsri ni ələ keçirir. Orada qarnizon, silah və ərzaq yerləşdirərək qəsri möhkəmləndirir. O, qəsrin yanında möhkəm şəhər (madina) saldırır və şəhərə əhalini köçürərək burada Cümə məscidi tikdirir. Sallar kafirlər üzərinə hücum etməkdə və öz ölkəsinin onların fitnə-fəsadlarından və zərərindən qorumağa davam edirdi (30. s. 56). Məlumatda Malu qəsrinin bilavasitə Şəki ərazisində yerləşdiyi qeyd olunmasa da, sözü gedən mənbədən, həmin qalanın sonralar yenidən Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı Axsartanın nəzarəti altına keçdiyi məlum olur. Malu qəsrini müasir tədqiqatçılardan A.Z.Validi və D.L.Musxelişvili Göyçay hövzəsində (122, s. 47-48), V.F.Minorski isə onu keçmiş Şəki xanlığı ərazisində lokalizə etməyə çalışmışlar (30, s. 11 7, qeyd 25).

Burada Münəccimbaşının digər bir məlumatı diqqəti cəlb edir. Onun verdiyi məlumatlara görə, Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavur 445/1053-cü ildə gürcülərin Bəsrə (Basru) qalasına hücum edib qalanı silah gücünə ələ keçirmişdir. O, da qalanı canlı qüvvə, silah və ərzaqla möhkəmləndirmişdi (7, s. 218). Bu məlumatdan da Bəsrə qalasının harada yerləşdiyini dəqiqləşdirmək mümkün olmur. Bununla belə, V.F.Minorski və D.L.Musxelişvili Bəsrə qalasını müasir Şəki rayonundakı Ərəb Bəsrə kəndində lokalizə edirlər (122, s. 46). Buradan belə çıxır ki, 1053-cü ildə həm Şirvanşah Sallar, həm də Şəddadi əmiri Əbüləsvər Şavur ayrı-ayrılıqda Şəki çarlığının şərq sərhədlərinə yürüşlər etmişlər.

Burada qaranlıq qalan məsələ Bəsrə qalasının gürcülərə məxsus olmasıdır. Məsələ burasındadır ki, gürcü mənbələrində “Hereti-Kaxeti” adlanan çarlığı Münəccimbaşı öz əsərində “Şəki” (7, s. 218) və ya “Şəki və Curzan ölkəsi” (7, s. 200), əhalisini isə kafir və ya “kafir şakinlilər” (7, s. 219) adlandırır. Bu baxımdan Münəccimbaşının öz əsərində “kafir şakinləri” eyni zamanda gürcü adlandırması və yaxud şakinlərin ərazisində yerləşən Bəsrə qalasının (bu ehtimalı qəbul etsək) gürcülərə məxsus olmasını qeyd etməsi inandırıcı görünür. Ümumiyyətlə,

mətnə “gürcü” etnoniminin bu şəkildə işlənməsi şübhə doğurur. Yeri gəlmişkən V.F.Minorski “Şirvan və Dərbənd tarixi”nə dair qeydlərində göstərir ki, sözü gedən mətnə “gürcü” kimi tərcümə etdiyi etnonim orijinalda “xazran” şəklində yazılmışdır və bunu “curzan” (yəni gürcü) oxumaq lazımdır (30, s. 44, qeyd 5). Çox güman ki, burada da etnonim orijinal mətnə “curzan” (bəlkə də xazran) şəklində göstərilmişdir. Mүнəccimbaşı isə “Şaki və Curzan ölkəsi” dedikdə Hereti-Kaxeti çarlığını (Curzan Kaxeti mənasında - 122, s. 43) nəzərdə tuturdu.

Böyük Kvirikenin çarlığı dövründə olduğu kimi, onun varisi çar Qağikin hakimiyyəti zamanı da Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı regionda qüdrətli dövlətlərdən biri olaraq qalırdı. 441/1049-cu il hadisələrindən bəhs edən Mүнəccimbaşı müvafiq dövrdə Şəki çarlığının qüdrətini göstərən bir faktı qeyd edir. Mүнəccimbaşı Gəncə Şəddadilər dövlətində qonşu xristian ölkələrindən müdafiə olunmaq məqsədilə sərhədlər boyu tikilmiş qalaların adlarını göstərir: Şəki hökmdarına qarşı tikilmiş Tatiyan, Muckank və (Ağ) əl-Baydau qalaları, davudilərə qarşı tikilmiş Karistan qalası, abxazlara qarşı tikilmiş Karmelan qalası və Bizansa qarşı tikilmiş əl-Rustak qalası (7, s. 217). Məlumatdan görüldüyü kimi, Şəddadi əmirləri geniş ərazidə sərhəd təşkil edən şimal qonşuları Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığından müdafiə olunmaq üçün böyük diqqət yetirmiş və baş verə biləcək yürüşlərin qarşısını almaq üçün çoxsaylı qalalar inşa etdirmişdilər. Bu isə özlüyündə Şəddadi əmirlərini narahat edən Şəki çarlığının qüdrətindən xəbər verirdi.

* * *

Vaxuşti Baqratiyənə görə, 19 illik hakimiyyətdən sonra Qağik 1058-ci ildə vəfat etmiş və çarlıq tacını Qağikin oğlu I Axsartan (1058-1084) qəbul etmişdi (9, s. 129). 26 il çarlıq etmiş I Axsartanın çevik və fəal siyasi fəaliyyətinin bəzi məqamları ilkin mənbələrdə nisbətən daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. I Axsartanın çarlıq illəri regionda yenidən görünməyə başlayan səlcuq türklərinin yürüşləri ilə eyni zamana təsadüf edirdi. O, ölkəsini ələ keçirməyə çalışan qüvvələrə, xüsusilə də səlcuq türklərinə və Abxaz-Kartli çarlarına münasibətdə son dərəcə ehtiyatlı mövqe tutmuş və şəraitdən asılı olaraq mühüm siyasi gedişlər etməklə bərabər, lazım gəldikdə silahlı müqavimət də təşkil edə bilmişdi. Bir qayda olaraq, bu mübarizədə güclü rəqib ölkələr arasında çevik manevr edən I Axsartan gah bu, gah da digər rəqib qüvvə ilə yaxınlaşaraq digərinə qarşı mübarizə aparırdı. I Axsartan var qüvvəsi ilə öz ölkəsinin müstəqilliyini və qüdrətini qoruyub saxlamağa çalışmış, habelə sələfləri dövründə olduğu kimi, regionda hegemonluq uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişdi.

Mənbələrdə onun adına ilk dəfə 1062-ci il hadisələri ilə əlaqədar rast gəlinir. Mүнəccimbaşı məlumat verir ki, 454/1062-ci ildə Tiflis əyanlarından bir qrupu Gəncəyə gələrək, Şəddadi əmiri Əbüləsvar Şavurdan öz adamlarını göndərərək Tiflisi tutmasını və oraya canlı qüvvə, silah, ərzaq göndərməsini xahiş etmişdilər. Əbüləsvar Şavur bu təklifi qəbul etmək istəmişsə də, vəziri Bəxtiyar ibn Salmanın məsləhəti ilə Tiflis qalasının açarlarını geri qaytarmışdı. Mүнəccimbaşı

daha sonra yazırdı: “Onlar (Tiflis əyanları - Ş.H.) qayıdaraq açarı və qalanı, onları qəbul edərək yaxşı hədiyyələrlə yola salmış Şəki hökmdarı Axsartan ibn Qağikə verdilər. Sonradan o, (Axsartan - Ş.H.) qala açarlarını çoxlu miqdarda pula Rum (Bizans - Ş.H.) hökmdarına satdı...” (7, s. 218). Məlumatdan görüldüyü kimi, müvafiq dövrdə həm Şəddadi əmiri Əbüləsvar Şavur, həm də Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartan Tiflis qalasına sahib olmaq iqtidarında deyildilər. Daha doğrusu, onlar region dövlətlərinin diqqət mərkəzində olan Tiflis qalasına sahib olmaqla regionda vəziyyəti gərginləşdirmək və xüsusilə də sözü gedən qalanı cidd-cəhdlə ələ keçirməyə çalışan Abxaz-Kartli çarı IV Baqratla növbəti qarşıdurmaya yol vermək istəməmişdilər. Bununla belə, Şəddadi əmiri Əbüləsvar Şavurdan fərqli olaraq, I Axsartan yaranmış əlverişli şəraitdən öz ölkəsi üçün mümkün olan optimal variantda istifadə edə bilmişdi.

Uzun mübarizədən sonra, nəhayət, XI əsrin 60-cı illərində Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat Kldekar eristavlarını özünə tabe etməyə və ölkə daxilində müəyyən sabitlik yaratmağa müvəffəq oldu. Bundan və xüsusilə də Kldekar eristavı Liparitin vəfatından sonra, IV Baqrat Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına münasibətdə yenidən özünün işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Gürcü mənəsinin verdiyi məlumata görə, IV Baqrat Kveteri və Naxçavani qalaları (Ştoris-xevi çayının Alazana töküldüyü yerdə - 29, s. 87, qeyd 250) istisna olmaqla, Hereti və Kaxetidəki bütün qalaları ələ keçirir (29, s. 53; 27, s. 72). Elə həmin mənəbdən aydın olur ki, Hereti və Kaxetinin ələ keçirilməsi bilavasitə səlcuq sultanı Alp-Arslanın 1064/65-ci illərdə Kartliyə yürüşündən əvvəl (təxminən, 1063/64-cü illər) baş vermişdi (29, s. 54, 87, qeyd 248; 27, s. 72). Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, IV Baqratın belə böyük nailiyyətini gürcü mənəsi bir cümlə ilə ifadə etməklə kifayətlənmişdir. Ehtimal etmək olar ki, IV Baqrat hər hansı ciddi müqavimətlə üzləşmədən Şəki (Hereti-Kaxeti) qalalarını ələ keçirmişdi. Ümumiyyətlə, gürcü mənəsinə görə Kaxetidən fərqli olaraq, Şəki/Hereti didəbulları IV Baqratın tərəfdarları olub ona sadıq idilər (29, s. 55; 27, s. 73). Lakin IV Baqrat bu dəfə də Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının işğalını başa çatdırma və burada möhkəmlənə bilmədi.

1064/65-ci illərdə səlcuq sultanı Alp-Arslan Kartliyə yürüş edərək (149, s. 228; 38, s. 48) bir çox vilayətləri - Kanqari, Trialeti, Şavseti, Klarceti, Tao, Cavaxeti və s. işğal etdi. Sultan Alp-Arslan eyni zamanda IV Baqratın bacısı qızını istədi. IV Baqratın bacısı qızı ermənilərin Samşvilde çarı Kvirikenin qardaşı qızı idi və IV Baqrat erməni çarından sultanın arzusunu həyata keçirməyi xahiş etdi. Erməni çarı etiraz etdikdə IV Baqrat Samşvilde üzərinə qoşun yeritdi və erməniləri özünə tabe etdi. Bundan sonra o, bacısı qızını sultan Alp-Arslana göndərdi (29, s. 54-55; 27, s. 72-73; 38, s. 190, qeyd 18). Gürcü mənəbindən, habelə “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən məlum olur ki, yaranmış şəraitdən istifadə edən I Axsartan bundan əvvəl IV Baqrat tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərin böyük hissəsini

(görünür, Kaxetidəki başlıca qalalar olan Boçorma və Ucarma istisna olmaqla) yenidən geri almağa müvəffəq olmuşdur (29, s. 55; 27, s. 73; 30, s. 60).

Münəccimbaşının verdiyi məlumata görə, “457/1065-ci ildə alan tayfaları böyük qüvvə ilə Bab-Allandan (Dəryal keçidi - Ş.H.) çıxaraq Şəki və Xazran sərhədini keçdilər. Sonra onların hamısı kafir-şəkiliblərlə (mənbədə Curzan/Kaxeti və curzanlılar/kaxetinlər qeyd olunmur - Ş.H.) birlikdə Arran ərazisinə hücum etdilər. Onlar Arranın hər yerində vurnuxur, müqavimətə rast gəlmədən onun dağlarında və düzlərində azğın basqınlar edərək qətl və qarətlər törədirdilər. Sərhəd vilayəti olan Şəmkirin girişində onlar 200 nəfərdən çox din yolunda könüllü-döyüşçünü öldürdülər. Onlar həmçinin Gəncə qapılarına basqın etdilər və ətraf kəndlərdə kimi tapdırlarsa hamısını öldürdülər. Əbüləsvar (Şəddadi əmiri Əbüləsvar Şavur - Ş.H.) hərbi rəisləri ilə birlikdə Gəncədə yerləşmişdi və onların gözüne görünməyə, döyüşməyə cəsarət etmədilər. Sonra lənətə gəlmiş düşmənlər Bərdəyə yollandılar və onun qapıları önündə üç gün qaldılar. Onlar vilayətə basqınlar etdilər və onun sərhədlərini keçərək Araz çayı yaxınlığındakı Xanakinə çatdılar. Arran ölkəsindən onlar çoxlu sayda - sayagəlməz miqdarda müsəlmanı və onların müttəfiqlərini əsir götürdülər” (7, s. 219-220). Münəccimbaşının bu məlumatından alan tayfaları ilə şəkiliblər (Hereti-Kaxeti əhalisi - Ş.H.) arasında yaxın münasibətlərin olduğu aydınlaşır. Görünür, I Axsartan Cənubi Qafqaz ölkələrinə tez-tez basqınlar edən döyüşkən alan tayfaları ilə dil taparaq öz ölkəsini onların qarətçi yürüşlərindən qorumaqla bərabər, öz rəqiblərinə qarşı mübarizədə onlardan məharətlə istifadə etmişdi.

“Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən oxuyuruq ki, “...paytaxt şəhəri Yəzidiyə camaatına qəzəblənmiş Fəriburz (Şirvanşah - Ş.H.) 458-ci ilin cümədə I ayında (1066-cı ilin aprelində) onların üzərinə kafir gürcüləri saldırdı və onlar şəhəri qarət edib burada olan islam qanunşünasları, rəisləri və adlı-sanlı adamları əsir aldılar. Şirvanşah onlardan bəzilərini qolu bağlı edam etməyi, bəzilərini çarlığa çəkməyi, qalanlarından isə ötən illərin xəracını ödəməyi tələb edərək zindana atmağı əmr etdi” (30, s. 58). Burada diqqəti cəlb edən məsələ məlumatda “kafir gürcülərin” qeyd olunmasıdır. Hərçənd, mənbəni tərcümə etmiş V.F.Minorskinin özü mətndə məhz “kafir gürcülərin” qeyd olunduğuna qəti əmin deyil (30, s. 95) və əlavə yoxlamaya ehtiyac olduğunu qeyd edir (30, s. 117). V.F.Minorski orijinal mətnə bu etnosun “X.r.riya”, “Xuziya” kimi qeyd olunduğunu göstərir və bununla “əgər hər hansı yerli xəzər koloniyası (Qəbələ?) nəzərdə tutulmamışsa “Xazariya”ya nisbətən “Curziya” olmasının daha inandırıcı olduğunu” ehtimal edir (30, s. 58, qeyd 35). V.F.Minorskinin tərcüməsinə istinad etmiş digər tədqiqatçılar, xüsusilə də D.L.Musxelişvili, birmənalı şəkildə V.F.Minorskinin şübhələrini kənara ataraq, məlumatı gürcülərlə əlaqələndirmişlər (122, s. 49). Həmçinin, müasir tədqiqatçılar, o cümlədən V.F.Minorski məlumatda qeyd olunmuş “kafir gürcülər”in bilavasitə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığında yaşayan və yaxud bu çarlığa nəzarət edən gürcülərin ola biləcəyini ehtimal edirlər (30, s. 95).

Məsələ burasındadır ki, sözü gedən məlumatda gürcülərin qeyd olunması, xüsusilə də paytaxt Yəzidiyədə üsyanın yatırılmasında Şirvanşahın “kafir gürcülər”dən istifadə etməsi nə digər mənbələr tərəfindən təsdiq olunur, nə də müvafiq dövrün reallıqlarına uyğun gəlir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə ilə bağlı gürcü mənbələri heç bir məlumat vermir və ola bilməzdi ki, Şirvan paytaxtı Yəzidiyəni qarət etmiş “gürcü ordusunun belə böyük nailliyəti” gürcü mənbələrinin diqqətindən kənar qalmış olsun. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi və bütün ilkin mənbələrin təsdiq etdiyi reallıq bundan ibarətdir ki, müsəlman ölkəsi olan Şirvanşahlar dövlətinin XI əsrdə qonşu xristian ölkələri ilə münasibətləri daima gərgin olaraq qalmışdı və bu ölkələr arasında tez-tez toqquşmalar baş verirdi. Mahiyyətcə bu və ya digər ərazinin ələ keçirilməsinə xidmət edən bu müharibələri, bir qayda olaraq, Şirvanşahlar din yolunda kafirlərə qarşı mübarizə adı altında pərdələməyə çalışırdılar (30, s. 56). Bu halda Şirvanşahın “kafir gürcüləri” paytaxt şəhərinə buraxması heç bir məntiqə sığmır. Məlumatdan da göründüyü kimi, Şirvanşah Yəzidiyə əhalisini cəzalandırmaq üçün öz tabeliyində olan qeyri-müsəlman əhali qrupundan (bəlkədə xəzərlərdən?) istifadə etmişdir. Bu hadisədən təxminən bir il sonra Şirvanşahın I Axsartanla toqquşması da iki ölkə arasında münasibətlərin nə dərəcədə gərgin olmasından xəbər verirdi.

Yenə “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən məlum olur ki, 459-cu ilin cümədə II ayında (1067-ci ilin aprelində) C.rx..sri (C.rc.ri) ibn Kurki (Georgi?) Şirvanşaha qarşı açıq çıxış etdi (və ya üsyan etdi). O, qoşunu ilə Şəkiyə hərəkət etdi və Daskarat əl-Hüseyn qalasını ələ keçirdi. O, öz qoşununu qardaşı və oğlu ilə birlikdə qalaya yeritdi, lakin sonradan qalanı Şəki hökmdarı Axsartan ibn Qağikə verdi. Şirvanşah qoşun toplayıb bu qalanı geri almağa getdi, lakin müvəffəqiyyət qazana bilməyib dilxor Yəzidiyəyə qayıtdı (30, s. 60). V.F.Minorski yazır ki, ibn-K.rki, şübhəsiz, “Georginin oğlu” mənasını verir və haqqında bəhs olunan çar IV Baqrat olmuşdur. Görünür o, şirvanlılara hansısa qeyri-müəyyən ləqəblə məlum olmuşdur (30, s. 95). D.L.Musxelişvili isə bu məlumatın gürcü mənbələri tərəfindən də təsdiq olunduğunu qeyd edir: “... Bu zaman IV Baqrat Kaxeti çarı Axsartan Qağik oğluna qarşı hərbi əməliyyatlar aparırdı və Hereti (Şəki) ölkəsinin didəbulları (yüksək mənsəb sahibləri -D.M.) Baqratın tərəfdarları olub ona sadıq idilər” (122, s. 47). Şirvanşahlar dövlətini tədqiq etmiş S.Aşurbəyli də Daskarat əl-Hüseyn qalası üstündə Şirvanşahın gürcülərdə toqquşduğunu qeyd edir (62, s. 117).

Adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçıların mövqeyi ilə razılışsaq, o zaman burada bir sıra məsələlər qaranlıq qalır. Daskarat əl-Hüseyn qalasını dəqiq lokalizə etmək mümkün olmasa da, onun Şirvanla Şəki sərhədində yerləşdiyi aydın olur. Hərçənd, məlumatdan Daskarat əl-Hüseyn qalasının əvvəllər Şirvanşaha və yaxud I Axsartana məxsus olduğunu tam müəyyənləşdirmək olmur. Məlumatdakı “C.rx.sri ibn-Kurki Şəkiyə hərəkət edir və Daskarat əl-Hüseyn qalasını ələ keçirir” ifadəsindən qalanın əvvəllər I Axsartana, “C.rx.sri ibn-Kurki Şirvanşaha qarşı açıq çıxış (üsyan) etdi” və “Şirvanşah qoşun toplayıb bu qalanı geri almağa getdi”

ifadələrindən isə sözü gedən qalanın əvvəllər Şirvanşaha məxsus olduğu qənaətinə gəlinir. 1067-ci ildə isə IV Baqrat Kaxetini ələ keçirmək məqsədilə hərbi əməliyyatlar aparırdı və gürcü mənəsinə görə bu əməliyyatlar Şəki/Heretinin qərb sərhədlərinədək (Vejnini qalasınadək) uzanırdı (29, s. 55; 27, s. 73). Şübhəsiz, belə olan halda IV Baqratın bu dövrdə Şəki/Hereti ərazisində hər hansı hərbi əməliyyat aparması mümkün deyildi. Digər tərəfdən, gürcü mənəsinə görə Şəki/Hereti ölkəsi Baqrata sadıq olduğundan onun qoşunları başlıca zərbəni Kaxeti üzərinə yönəltmişdilər. Belə olan təqdirdə, IV Baqratın Şəkidən şərqdə (və ya Şirvan ərazisində) yerləşən Daskarat əl-Hüseyn qalasını necə ələ keçirdiyi və hansı səbəbdən qalanı faktiki müharibə vəziyyətində olduğu I Axsartana verməsi anlaşılmaz qalır.

Bütün bunlar, habelə məlumatdakı “C.rx.sri ibn-Kurkinin Şirvanşaha qarşı açıq çıxış (üşyan) etməsi” barədə qeyd onun IV Baqrat deyil, əvvəllər Şirvanşaha təbə hərbi rəislərdən biri olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Görünür, Şirvanşahla ədavətə başlayan C.rx.sri ibn-Kurki əvvəlcə Daskarat əl-Hüseyn qalasını ələ keçirmiş (burada qalanın əvvəllər Şirvanşaha məxsus olduğu fikrinə üstünlük verilir) sonradan isə Şirvanşah tərəfindən cəzalandırılacağından ehtiyat etdiyindən I Axsartanla yaxınlaşmaq məqsədilə qalanı ona təhvil vermişdi. Şirvanşahın isə qalanı ələ keçirib (və ya geri alıb) qiyamçıları cəzalandırmaq cəhdi uğursuz olmuşdu. Ümumiyyətlə, bu dövrdə I Axsartanın son dərəcə çətin vəziyyətdə olduğu məlum olur (29, s. 55; 27, s. 73). Gürcü mənəsinə görə məlum olur ki, səlcuq türklərinin növbəti yürüşü (1067/68-ci illərdə) ərəfəsində Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı qərbdən IV Baqratın təcavüzünə məruz qalmışdı. IV Baqrat Boçorma və Ucarma qalaları daxil olmaqla Kaxetinin böyük hissəsini (Hereti sərhədində) ələ keçirmişdi. Şəki/Hereti feodalları isə IV Baqrata meyil edirdilər və ona sədaqət nümayiş etdirirdilər (29, s. 55; 27, s. 73). Bu dövrdə həmçinin Gəncə Şəddadi əmirlərinin Xornabuc qalası daxil olmaqla Şəki/Hereti ölkəsinin cənub torpaqlarına yiyələndikləri məlum olur (29, s. 57; 27, s. 75). Bununla belə, paytaxt Telavi daxil olmaqla Şəki/Heretinin böyük hissəsinə və Kaxetinin şimalına nəzarət edən I Axsartan ölkəsini ələ keçirməyə çalışan qüvvələrə qarşı mübarizəsini davam etdirirdi.

Münəccimbaşının verdiyi məlumata görə, 459-cu ilin zilhiccə ayında (1067-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında) səlcuq sultanı Alp-Arslan Arran ölkəsinə daxil oldu. Şəddadi əmiri Fəzl ibn Şavur ona itaət göstərməyə məcbur olur. Həmçinin, Şirvanşah Fəribuz ibn Sallar çoxlu hədiyyələrlə onun yanına gəlir və öz xidmətlərini təklif edir. “460-cı ilin məhərrəm ayında (1067-ci ilin noyabrında) sultan Şəki və Curzan ölkəsinə (Hereti-Kaxeti - Ş.H.), sonra isə abxazlar ölkəsinə (Abxaz-Kartli - Ş.H.) yürüş etdi və çoxlu qətl törədərək xeyli qənimət və əsir aldı” (7, s. 220). “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndən Şirvanşah Fəribuzun 460/1068-ci ildə sultan Alp-Arslanı yürüşdə müşayiət etdiyi məlum olur (30, s. 60).

Sultan Alp-Arslanın ər-Ruma (Bizansa) ikinci yürüşünü təsvir edən Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni ər-Rum döyüşçülərindən ən cəsurlarının franklar (Abxaz-Kartli çarı IV Baqratın xidmətində olan 3 min varyaq döyüşçüsü - 38, s. 192, qeyd 2) və Şəki ölkəsinin piyada döyüşçülərinin (müəllif səhv olaraq Abxaz-Kartli və Şəki qoşunlarının Bizans ordusu tərkibində olduğunu güman etmişdir) olduğunu qeyd edir (38, s. 54). Müəllif Şəki ölkəsinə yürüşlə bağlı bir rəvayəti də əsərinə daxil etmişdir: “Şəki Axsitanın (çar I Axsartan - Ş.H.) knyazlıq etdiyi dairədir. Şəki dairəsi ər-Rum və Abxaz ölkəsi quldurlarının gizləndiyi qalın meşələrlə zəngindir. Sultan neftatanlara qalın meşələri yandırmağı əmr etdi və onlar bunu etdilər. Bu qalın meşələrin arasında sultan mis mıxlarla bir-birinə bənd edilmiş dəmir lövhələrdən (atbak) tikilmiş iki qala gördü. Lakin at belində bu qalalara yaxınlaşmaq mümkün deyildi... Bu iki qalanın hakimi ilə Şəki mülki (çar I Axsartan - Ş.H.) arasında düşmənçilik vardı. Buna görə də, qalaların hakimi sultanın qarşısına çıxdı, islamı qəbul etdi və hər iki qalanı təslim etdi”. Müəllifin yazdığına görə, yalnız bundan sonra sultan ölkənin içərilərinə doğru hərəkət etdi və ağılağalməz miqdarda mal, qənimət topladı (38, s. 54-55)⁴⁵.

Gürcü mənbəsi səlcuqların yürüşü haqqında nisbətən geniş və dolğun məlumat verir: “Üç ildən sonra (1068-ci ilin əvvəli nəzərdə tutulur - Ş.H.) sultan gözlənilmədən yürüşə başlayaraq Ran əyalətini keçdi və Heretiyə daxil oldu. Bu ölkənin (Hereti) didəbulları Baqrata sadıq olub onun tərəfdarları idilər. Bu zaman Kaxeti çarı (mənbədə Hereti qeyd olunmur - Ş.H.) Axsartan Qağik oğlu xeyli zəifləmişdi (və yaxud cüzi əmlaka malik idi). Hamı öz qalalarını tərk edib Qafqaz dağlarına qaçdılar. Bu zaman çar Baqrat Kaxetini ələ keçirmək məqsədilə yürüşə çıxmışdı və öz qoşununu irəli Vejini eristavı Sirkvalelinin üzərinə göndərmişdi. Qoşun əminamanlıqla geri qayıdaraq çara sultanın yürüşü və cialaların boşalması haqqında məlumat verdilər. Baqrat dərhal öz ölkəsi Kartliyə qayıtdı. Axsartan isə sultanın tərəfinə keçdi. Ona çoxlu hədiyyələr verdi, dindən (xristianlıqdan) əl çəkib sünnət etdirdi (islami qəbul etdi) və xərac ödəməyi vəd etdi. Sultan isə həm abxazlar çarının (IV Baqrat - Ş.H.), həm də Axsartanın özünün qüvvələri tərəfindən (sahibləri tərəfindən) tərk olunmuş bütün qalaları ona verdi. Üç həftədən sonra isə o, (sultan - Ş.H.) abxazlar çarına qarşı yönəldi. Ona ermənilərin çarı Kvirike, Tiflis əmiri və Axsartan qoşuldular və onunla birlikdə Caçvidən (Araqvi çayının sol sahilində yer - 29, s. 89, qeyd 262) keçərək Kartliyə daxil oldular...” (29, s. 55; 27, s. 73).

Məlumatdan göründüyü kimi, səlcuqların Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına yürüşü ərəfəsində I Axsartan xeyli zəifləmişdi. Bir tərəfdən, Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat Kaxetinin böyük hissəsini ələ keçirərək Şəki/Hereti sərhədinə çatmışdı. Digər tərəfdən isə, cənubdan Şəddadi əmirlərinin təcavüzünə məruz qalmış Şəki/Hereti ölkəsinin (29, s. 57; 27, s. 75) ayanları IV Baqrata meyl göstərirdilər. Sultan Alp-Arslanın yürüşü zamanı isə artıq ölkəsinə müdaxifə etmək iqtidarında olmayan I Axsartan sultana tabe olub, onun ali hakimiyyətini qəbul etmək

məcburiyyətinə qalır. Sultanın etimadını qazanmaq üçün I Axsartan ona çoxlu hədiyyələr verməklə və xərac ödəməyi öhdəsinə götürməklə yanaşı, rəsmi olaraq islam dinini qəbul edir. Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni də çar I Axsartanın sultanın hüzuruna gələrək ona itaət göstərməsi və islam dinini qəbul etməsi haqqında geniş məlumat verir (38, s. 55).

Qeyd etmək lazımdır ki, I Axsartan islam dinini qəbul etmiş ilk Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı idi. Hərçənd, ondan əvvəl Şəki/Hereti çarı Adarnersehin üç dinə, o cümlədən islam dininə etiqad etdiyini göstərmişdik. Şübhəsiz, I Axsartanın bu xidmətləri sultan Alp-Arslan tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. I Axsartan səlcuqların yürüşü nəticəsində müdafiəçiləri tərəfindən tərk olunmuş bütün qalalarını geri almaqla bərabər, ölkəsini labüd dağıntılardan, qətl və qarətlərdən qoruya bildi⁴⁶.

Məlumatdan o da aydın olur ki, sultan Alp-Arslan Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı ərazisindən keçərək birbaşa Kartliyə yürüş edir. Yürüşdə sultanı müşayiət edən hökmdarlar arasında I Axsartan da var idi. Məlumatdan I Axsartanın bu yürüşdə iştirakının sultanın göstərişi əsasında məcburi və yaxud könüllü olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, Abxaz-Kartli çarlığına qarşı yönəlmiş bu yürüşün I Axsartanın maraqlarına hərtərəfli cavab verdiyini görmək çətin deyil. Daima IV Baqrat tərəfindən gözlənilən təhlükə, mütəmadi baş verən müharibələr və geniş ərazilərin zəbt olunması və s. kimi faktorlarla üzləmiş I Axsartana bu yürüş başlıca rəqibi olan IV Baqrata cəzalandırmaq və itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən, Abxaz-Kartli çarlığına qarşı səlcuqların yürüşləri IV Baqratın qonşu ölkələri ələ keçirmək üçün apardığı müharibələrə son qoya bilərdi.

Gürcü mənbəsi altı həftə davam edən yürüş nəticəsində bütün Kartlidə dəhşətli dağıntıların, qətl və qarətlərin baş verməsindən geniş bəhs edir (29, s. 55-56; 27, s. 73). Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat isə heç bir müqavimət göstərmədən Qərbi Gürcüstana (Abxazeti) çəkilir (29, s. 56; 27, s. 74).

İlkin mənbələrdən məlum olur ki, sultan Alp-Arslan yürüşdən qayıdarkən Tiflis və Rustavi qalalarını ələ keçirir və ətraf ərazilərlə birlikdə Gəncə Şəddadi əmiri Fəzl ibn Şavura (gürcü mənbəsində Fadlon) verir. 1068-ci ilin avqustunda Fəzl ibn Şavur 33 minlik qoşunla Tiflisə gələrək həmsərhəd Kartli vilayətlərini qarət etməyə başlayır. Lakin Abxaz-Kartli çarı IV Baqrat onu Silkan dağı (Mxetdən şimalda) yaxınlığında haqlayaraq ağır məğlubiyyətə uğradır. Mühasirədən və təqibdən çox çətinliklə canını qurtaran Fəzl ibn Şavur cəmi 15 süvari ilə Erso vilayətinə (Kaxetidə Araqvi və İori çayları arasında vilayət) daxil olur (29, s. 56-57; 27, s. 74; 7, s. 220). Gürcü mənbəsində qeyd olunan rəvayətə görə, bir nəfər onu Jaleti qalasının (Ersə vilayətində) aznauru İsak Toloşelisdzenin yanına gətirir və həmin aznaur Fəzli həbs edir (29, s. 57; 27, s. 75)⁴⁷.

Daha sonra gürcü mənbəsindən oxuyuruq; "İsak abxazlar çarının mövcudluğunu xatırlamadı və abxaz çarından qaçan Fəzli yaxaladığını unudaraq

onu çar Baqratın yanına Boçormaya gətirmək əvəzinə, cəld Telaviyə Axsartanın yanına gətirdi. Abxazlar çarının təqiblərindən ehtiyat edən Axsartan isə ləngimədən onu (Fəzli - .Ş.H.) Xornabuca apardı. Fəzli Xornabuc müdafiəçilərinə göstərdilər və o Xornabucu təslim etdi. (Axsartan - Ş.H.) onu Aradetiyyə apardı və o, (Fəzl - Ş.H.) Aradetini də həmin Axsartana verdi. Baqrat isə Fəzli buraxmaqdan qorxaraq Boçorma və Ucarmanı kaxlara (mənbədə herlər qeyd olunur - Ş.H.) verib əvəzində Fəzli aldı” (29, s. 57; 27, s. 75).

Gürcü mənbəsindən götürülmüş bu məlumat informasiya bolluğu baxımından diqqəti cəlb edir. Birincisi, məlumatdan aydın olur ki, bir qədər əvvəl baş vermiş səlcuqların Kartliyə yürüşündən sonra belə, IV Baqrat Boçorma və Ucarma qalaları daxil olmaqla Kaxetinin bir hissəsini öz nəzarəti altında saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Səlcuqların bu yürüşündə I Axsartan da iştirak etmişdi və çox qərİbədir ki, o, yaranmış şəraitdən istifadə edib bu qalaları geri almamışdır. I Axsartanın hansı səbəbdən bu qalaları geri almadığı və hansı şəraitdə qalaların IV Baqratın əlində qalması məlumatda açıqlanmır. Yuxarıda qeyd etdik ki, sultan Alp-Arslan I Axsartanın ona itaat göstərməsinə cavab olaraq IV Baqratın qüvvələri tərəfindən tərک olunmuş Kaxeti qalalarını Axsartana qaytarmışdı. Görünür, IV Baqrat səlcuqların yürüşü zamanı müqavimət göstərmədən Qərhi Gürcüstana çəkilsə də, onun Bocorma və Ucarmada yerləşən qüvvələri öz qalalarını tərک etməmişdilər. Mənbələrdə səlcuqların 1068-ci il yürüşü zamanı bu qalaların ələ keçirilməsi barədə məlumatlar verilmir. Çox güman ki, IV Baqratın sultan Alp-Arslana sülh təklif etməsi də (29, s. 56; 27, s. 74), onun ölkəsinin (habelə nəzarət altına aldığı qonşu ərazilərin) bütövlüyünün saxlanmasında müəyyən rol oynamışdı.

İkincisi, gürcü mənbəsindən Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartanın iqamətgahının Telavidə yerləşdiyi və nəticədə bu şəhərin ölkənin paytaxtı olduğu məlum olur. Yuxarıda qeyd etdik ki, Vaxuşti Baqrationiyə görə, birləşmiş Hereti-Kaxeti (Şəki) ölkəsinin ilk çarı Böyük Kvirike tərəfindən Telavi paytaxt seçilmişdir. Lakin orta əsr gürcü mənbələri bu barədə heç bir məlumat vermir və bu mənbələrdə Telavi paytaxt hər kimi ilk dəfə çar I Axsartanla əlaqədar çəkilir.

Üçüncüsü, məlumatdan Xornabuc qalası daxil olmaqla Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının cənub torpaqlarının bir hissəsinin Gəncə Şəddadi əmirlərinin nəzarəti altında olduğu aydın olur. Görünür, onlar bu əraziləri səlcuqların 1068-ci il yürüşündən əvvəl ələ keçirmişdilər. Digər mənbələrdə, o cümlədən Şəddadilər dövləti haqqında ən dolğun məlumatlar verən Münəccimbaşıda bu barədə heç bir məlumatın olmaması, gürcü mənbəsindən götürülmüş məlumatın əhəmiyyətini bir qədər də artırmış olur.

Nəhayət, burada bir daha I Axsartanın siyasi fəallığının və onun çevik manevrələrinin şahidi oluruq. I Axsartan bir təsadüf nəticəsində ələ keçirdiyi Şəddadi əmiri Fəzl ibn Şavurdan istifadə edərək, əvvəlcə Şəddadilərin nəzarəti altına keçmiş Xornabuc qalası daxil olmaqla ölkənin cənub torpaqlarını geri

qaytarır və üstəlik, görünür, əvvəl-başdan Şəddadilərə məxsus olmuş Aradeti qalasını ələ keçirir. Sonra isə IV Baqratdan Boçorma və Ucarma qalalarını geri alıb Fəzl ibn Şavuru ona təhvil verir. Ən başlıcası isə budur ki, I Axsartan bütün bu qalalara qan tökmədən, müharibəsiz, özünün yüksək siyasi fəallığı sayəsində yenidən sahib olur.

Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə, Fəzl ibn Şavuru ələ keçirən IV Baqrat öz növbəsində onu Tiflis, Rustavi, Parsxisi, Aqarani, Qriqol-Tsmindani, Kavazini qalaları müdafiəçilərinə göstərir və Tiflis istisna olmaqla digər qalaları döyüşsüz ələ keçirir. Tiflis böyük çətinliklə ələ keçirilsə də, IV Baqrat şəhərə sahib olmağı məqsədəuyğun hesab etmir. IV Baqrat 44 min dinar və girovlar aldıqdan, habelə sultan tərəfindən göndərilmiş Saranq Alxazın (İraq əmiri Savtəkin Alxas) vasitəçiliyindən sonra Fəzl ibn Şavuru azad edir (29, s. 57-58; 27, s. 75). Münəccimbaşı qalaların, pul və girovların verilməsi, habelə Savtəkin Alxasın vasiləçiliyi haqqında məlumat verməyə də, o, Fəzl ibn Şavurun yalnız 461-ci ilin cümədə əl-axirə ayında (1069-cu ilin aprelində) əsirlikdən qurtardığını və yenidən taxta çıxdığını qeyd edir (7, s. 221).

İlkin mənbələrdən, bu dövrdə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı ilə Şirvanşahlar dövləti arasında düşmənçilik münasibətlərinin davam etdiyi və vaxtaşırı toqquşmaların baş verdiyi məlum olur. “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndə qeyd olunur ki, Şirvanşahın qardaşı Qucdaham ibn Sallar 464/1072-ci ildə Şəkidə vəfat edir və onun cənazəsi Yəzidiyəyə aparılaraq orada dəfn olunur (30, s. 62). Hələ 461/1068-ci ildən qardaşı Şirvanşah Fəribuz ibn Sallar tərəfindən təqib olunan Qucdaham ibn Sallar son olaraq özünə Şəkidə sığınacaq tapmışdı (30, s. 60-62). Qucdaham ibn Salların özünə məhz Şirvanşahın əzəli düşməni I Axsartanın ölkəsində (bəlkə də onun sarayında) sığınacaq tapması, bir-birilə düşmənçilik edən iki ölkə arasında münasibətlərin kifayət qədər gərgin olmasından xəbər verirdi.

Yenə “Şirvan və Dərbənd tarixi” Şəki ilə Şirvan arasında 1071 və 1072-ci illərdə baş vermiş iki toqquşma haqqında məlumat verir: “Həmin ildə (464/1072-ci il - Ş.H.) Şirvanşah Arran hökmdarı Fəzl ibn Şavur ilə saziş (sülh - 7, s. 221) bağladı və onların hər ikisi öz qoşunları ilə Maluq (Baluq - 7, s. 221) qalasını mühasirə etdilər və ilin əvvəllərində (1071-ci ilin payızında - Ş.H.) şəxsən bu qalanı müsəlmanlardan zəbt etmiş Şəki hökmdarı Axsartanın (qalaya təyin etdiyi - Ş.H.) müavininin əlindən xilas etdilər. Onlar 464-cü ilin ramazan ayında (1072-ci ilin iyununda) qalanı geri aldılar və təməlinədək dağıtdılar, həmçinin orada olan bütün kafirləri (xristianları - Ş.H.) qırdılar” (30, s. 63). Demək olar ki, eyni məlumata Münəccimbaşıda da rast gəlirik (7, s. 221).

Yuxarıda, 1053-cü ildə Şirvanşahın kafirlərdən Malu qalasını ələ keçirdiyini qeyd etmişik. Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən V.F.Minorski Malu qalası ilə 1072-ci il hadisələri ilə əlaqədar adı çəkilən Maluq qalasının eyni bir qala olmasını ehtimal edirlər (30, s. 95, § 26). Məlumatdan görüldüyü kimi, Şəki (Hereti-Kaxeti) hökmdarı Axsartan 1071-ci ilin payızında Maluq qalasını müsəlmanlardan

(şirvanlılardan - Ş.H.) zəbt edərək (və ya yenidən geri alaraq) orada öz qüvvələrini yerləşdirir. Bir qədər sonra, 1072-ci ilin yayında isə Şirvan və Arranın birləşmiş qüvvələri yenidən qalanı ələ keçirərək dağıdırlar. 1053-cü ildə Şirvanşah Sallar ibn Yəzidin sərhəddə yerləşən Malu (Maluq?) qalasına mühüm əhəmiyyət verdiyi və onu möhkəmləndirdiyi halda, onun oğlu Fəribuz ibn Salların da iştirakı ilə yenidən faktiki ələ keçirilmiş qalanın (Maluq) hansı səbəbdən dağıldığı məlum deyil. Görünür, müttəfiqlər strateji əhəmiyyətli Maluq qalasının yenidən I Axsartanın əlinə keçməsinə ehtiyat etdiklərindən, onu dağıtmağı məqsəduyğun hesab etmişdilər. Maluq qalasının dağıdılmasından sonra mübahisəli ərazinin hansı ölkənin (Şəki və ya Şirvan) nəzarəti altında qaldığını müəyyənləşdirmək olmur.

Bu dövrdə və ümumiyyətlə, islamı qəbul edərək sultan Alp-Arslanın etimadını qazandıqdan sonra I Axsartanın xeyli gücləndiyi məlum olur. Xüsusilə də, regionda başlıca rəqibi olan Abxaz-Kartli çarı IV Baqratın 1072-ci ildə vəfatından (29, s. 59; 27, s. 76) sonra I Axsartan regionda ən qüdrətli hökmdarlardan birinə çevrildi. Gürcü mənəbəsi IV Baqratı əvəz etmiş oğlu II Georginin (1072-1089) Rustavi qalasını I Axsartana güzəştə getməsi, onun həm ölkə daxilindəki müxalif qüvvələrə, həm də səlcuqlara qarşı mübarizədə I Axsartana arxalanması, habelə səlcuq türklərinə qarşı aparılan mübarizədə birinciliyin I Axsartana keçməsi haqqında qısa, lakin dolğun məlumatlar verir.

Gürcü mənəbəsindən məlum olur ki, atasının vəfatından sonra II Georgi təxminən yarım il ölkəsində sabitliyi qoruyub saxlaya bilir. Sonra isə bəzi feodallar - Niania Kuabulisdze, İvane Liparit oğlu və svanların eristavı Vardan ölkədə qarışıqlıq salırlar: “İvane kaxlarla (mənəbdə herlər qeyd olunmur - Ş.H.) ittifaqda Ksani sahilində yerləşdi, Niania Kutatisini ələ keçirdi və Kutatis xəzinəsini zəbt etdi, Vardan isə cinayətə meylli svanları topladı və Saegronu talan edib dağıtdı. Çar Georgi isə öz xeyirxahlığı və müdrikliyi ilə onların öhdəsindən gəldi və törətdikləri cinayətləri yada salmadan İvaneyə Samsvildeni, İvanenin oğlu Liparitə isə kaxlara verilmiş Rustavinin əvəzinə Losobannini, Niania-Tmoqvi və digər seçmə mülkü... bağışladı” (29, s. 60; 27, s. 77). Məlumatdan görüldüyü kimi, 1073-cü ildə ölkənin ən nüfuzlu feodallarının mərkəzi hakimiyyətə (II Georgiyə) qarşı birgə qaldırdıqları üsyanda Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartana məxsus qüvvələr də fəal iştirak edirdilər. Müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan II Georgi isə yaranmış ağır şəraitdən çıxış yolunu güzəştə getməkdə görür. Beləliklə, Rustavi qalası I Axsartanın nəzarəti altına keçir. II Georgi üsyançı feodallara güzəştə getməklə vaxt qazanmaq və ona qarşı birgə çıxış edən qüvvələri parçalamağa çalışırdı. Aşağıda görəcəyimiz kimi, II Georgi ilk növbədə I Axsartanla müttəfiqlik münasibətləri yaratmağa çalışırdı.

Gürcü mənəbəsindən məlum olur ki, bir müddət sonra (1073-cü ildə) İvane Liparit oğlu yenidən qiyam qaldırır və Samsvildədə möhkəmlənir. Bu dəfə İvaneni Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartan və başqa iri feodallar müdafiə etmədilər. II Georgi isə qüvvələrini toplayıb Kutatisdən Samsvildeyə hərəkət edir və eyni

zamanda kömək üçün I Axsartana müraciət edir: “İvane qalada qala bilməyib (özünə) cənub dağlarında sığınacaq tapdı və bu qiyam zamanı Axsartan Losobanni (qalası) Liparitdən aldı” (29, c. 60; 27, c. 77). Feodalların birgə üsyanından çox az bir müddət keçməsinə baxmayaraq, bu dəfə I Axsartan ənənəni pozaraq Kldekar eristavının deyil, Abxaz-Kartli çarı II Georginin tərəfindən çıxış edirdi. Və hər zaman olduğu kimi, I Axsartan yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək İvanenin oğlu Liparitə məxsus Losobanni qalasını ələ keçirmişdi. I Axsartanın köməyinə ehtiyac duyan II Georgi isə qalanın Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı tərkibinə qatılmasına etiraz etməmişdi.

Sonradan II Georgi İvane ilə sülh bağlasa da, 1074-cü ildə İvane yenidən qiyam qaldırır. O, Qaqi qalasından II Georginin qüvvələrini aldadıb çıxarır və qalanı Gəncə Şəddadi əmiri Fəzlun ibn Fəzlə (1073-1075) satır (29, s. 60; 27, c. 78). Şübhəsiz, ölkə daxilində ardi-arası kəsilməyən bütün belə toqquşmalar Abxaz-Kartli çarlığının zəifləməsinə və bu ölkənin regiondakı nüfuzunun itirilməsinə səbəb oldu. Digər tərəfdən, səlcuqların vaxtaşırı yürüşləri ölkəni tamamilə təqətdən salırdı. 1074-cü ildə sultan Məlik şahın (1072-1092) orduları Kartliyə yürüş edərək ölkəni talan etdilər (29, s.60;27,s.78).

Abxaz-Kartli çarlığının zəifləməsi və qonşu ölkələrə münasibətdə əvvəllər bu ölkə tərəfindən gözlənilən təhlükənin aradan qalxması nəticəsində, XI əsrin 70-ci illərindən etibarən, Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartan tədricən öz siyasətində bəzi dəyişikliklər etməyə başladı. Xüsusilə də, sultan Alp-Arslanın vəfatından (1072-ci il) sonra I Axsartan səlcuqlardan uzaqlaşmağa və sultanın ağalığından qurtarmağa çalışırdı. Bundan əvvəl qonşu dövlətlərə münasibətdə böyük uğurlar əldə etmiş və öz mövqeyini gücləndirmiş I Axsartanın sultandan vassal asılılığını ləğv etmək cəhdləri tamamilə təbii bir proses idi.

Bununla yanaşı, müvafiq dövrdə yaranmış siyasi durum I Axsartanı siyasətində köklü dəyişikliklər etməyə vadar edirdi. 1071-ci il Malazgirt savaşında Bizans üzərində böyük qələbədən və 1074-cü ildə bağlanmış sülh müqaviləsindən sonra, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın mütləq hakimlərinə çevrilmiş səlcuqların Cənubi Qafqaz ölkələrinə təzyiqləri daha da güclənmişdi. 1074/75-ci ildə sultan Məlik şahın göstərişinə əsasən Savtəkin (Saranq) Gəncə Şəddadilər dövlətinin mövcudluğuna son qoydu (7, s. 221-222). Sultan Savtəkini Gəncə (Arran) hakimi təyin edib, ona ətraf ölkələrlə mübarizəni davam etdirmək üçün 48 minlik qoşun verdi (29, s. 60; 27, s. 78). Eyni münasibətlə qarşılaşan Şirvanşah böyük çətinliklə özünün yarımüstəqil hakimiyyətini qoruyub saxlaya bildi (30, s. 63). Nəticədə, belə bir aqibətin onu da gözlədiyini əvvəlcədən duyan Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartan səlcuqlara qarşı çıxaraq, bu mübarizədə II Georgi ilə birləşdi

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, 1075-ci ildə Arranın yeni hakimi Savtəkin (Saranq) II Georgiyə qarşı yürüşə başladı. II Georgi bütün qüvvələrini topladı və I Axsartanla ittifaqda Savtəkinlə açıq döyüşə çıxdı. Parsxisi yaxınlığında

(Tiflisin cənub-qərbində) baş vermiş döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğrayan Savtəkin geri çəkilməyə məcbur oldu (29, s. 60; 27, s. 78).

XI əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən səlcuq-türklərinin yürüşləri daha kəskin xarakter almağa başladı. 1080-ci ildə sultan Məlik şahın göndərdiyi və əmir Əhmədin başçılıq etdiyi səlcuq qoşunları Kartlini ələ keçirdi və Abxazetiyyə qaçan II Georginin ardınca Qərbi Gürcüstana hücum etdi (21, s. 319).

Gürcü mənbəsi “Çarlar çarı Davidin həyatı”nı qələmə almış anonim müəllif bu dövrü ilk “Didi Turkoba” (“böyük türkçülük” və ya “türklərin böyük təzyiqi”) adlandırır (21, s. 320).

Ölkəsi viran olmuş Abxaz-Kartli çarı II Georgi sultana itaət etmək məcburiyyətində qaldı. 1082-ci ildə II Georgi sultan Məlik şahın hüzuruna (İsfahana) gələrək ona itaət etdi və xərək verməyi öhdəsinə götürdü (21, s. 321; 118, s. 25). Beləliklə, sultan dağıdıcı yürüşlərin qarşısını alsada Abxaz-Kartli çarlığı sultandan vassal asılılığına düşdü (118, s. 25).

Digər Cənubi Qafqaz ölkələri hökmdarlarından fərqli olaraq, I Axsartan əvvəlcə sultana tabe olmaq istəmədi. Belə olan təqdirdə sultan Məlik şah II Georgi başda olmaqla səlcuq qoşunlarını Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına yeritdi. II Georgi Kaxetini keçərək Heretinin qərb sərhədində yerləşən Vejini qalasını mühasirə etdi (21, s. 321). Səlcuqlara qarşı mübarizədə təklənməsinə baxmayaraq, I Axsartan müqavimət göstərdi. Vejini qalasını almaq mümkün olmadığından mühasirə uzandı. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə, bu zaman II Georgi İmeretidəki Ağamət meşələrində ov etmək həvəsinə düşdü və artıq, onu nə Vejini qalası, nə də Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı maraqlandırır. II Georgi səlcuq qoşununa ərzaqla təmin olunmaları üçün Suceti (Qaret Kaxeti) və İori sahili Kuxetini verdi, özü isə Qərbi Gürcüstana tələsdi. Səlcuqlar Suceti və Kuxetini tamamilə xarabə qoydular (21, s. 322).

Nəticədə, səlcuqların yürüşlərinə ölkəsinin tab gətirə bilməyəcəyini və belə davam edərsə hakimiyyətdən məhrum ediləcəyini gec də olsa dərk edən I Axsartan sultanın yanına gəldi və ona itaət nümayiş etdirdi. Bunun müqabilində I Axsartan sultan tərəfindən Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı kimi tanındı (21, s. 322). Gürcü mənbəsi “Çarlar çarı Davidin həyatında qeyd olunur ki, Məlik şahın hüzuruna gələn I Axsartan xristianlıqdan imtina edərək səlcuqların dinini (yəni islamı) qəbul etmişdi (21, s. 322). Lakin yuxarıda, digər gürcü mənbəsi “Matiane Kartlisa”ya istinad edərək qeyd etmişdik ki, I Axsartan 1068-ci ildə sultan Alp-Arslanın dövründə islam dinini qəbul etmişdi (29, s. 55; 27, s. 73).

1082-ci ildən etibarən Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı mövcudluğunun sonunadək (1104-cü il) səlcuqların vassal asılılığında qaldı.

V FƏSİL

İNGİLOYLAR/GELLƏR GÜRCÜ ÇARLARININ HAKİMİYYƏTİ ALTINDA (XII-XIII əsrin I yarısı)

1. Abxaz-Kartli çarı Qurucu Davidin işğalçı yürüşləri və Şəki çarlığının süqutu

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, qışın gəlişi ilə köçəri səlcuqlar Kür çayı vadisində və Qabırrı (İori) çayının hər iki sahilində məskunlaşır və ərazini başdan-baş qış otlaq sahələrinə çevirirdilər (21, s. 326). Müvafiq dövrdə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının cənub-qərb torpaqları, yəni Kür və İori çayları hövzəsində yerləşən Kambisena/Kisiki, Suceti/Qaret Kaxeti və Kuxetinin bir hissəsi tamamilə səlcuqların nəzarəti altına keçmişdir. Bu isə heç şübhəsiz sözü gedən ərazilərdən yerli əhəlinin öz yurd-yuvalarını tərk edib şimala doğru çəkilməyə və dağlara sığınmağa vadar edirdi.

1082-ci ildə öz ölkəsinin müstəqilliyi uğrunda inadla mübarizə aparan Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı I Axsartan vəfat etdi (122, s. 43). Vaxuştiyə görə isə I Axsartan 1084-cü ildə vəfat etmiş və çar tacını onun oğlu IV Kvirike (1084-1102) qəbul etmişdi (9, s. 129). Orta əsr erməni müəllifi Samuel Anesidən isə artıq 1082-ci ildə “Şəki çarının Kvirike” olduğu məlum olur. Gürcü tədqiqatçısı D.L.Musxelişvili çox düzgün olaraq sonuncu məlumata üstünlük vermişdir (122, s. 43, 82, qeyd 202).

20 il hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, ilkin mənbələrdə IV Kvirike haqqında məlumatlar olduqca cüzdür və bunlar da əsasən onun hakimiyyətinin son dövrlərinə aiddir. Gürcü mənbəsi IV Kvirikeni “əsl xristian, cəsur, mərd və çarlığa layiq bir şəxs” kimi təqdim edir (21, s. 326; 9, s. 129). Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, 1101-ci ildə Abxaz-Kartli çarı Qurucu David (1089-1125) IV Kvirikəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayır və Kaxetinin qərbində yerləşən strateji əhəmiyyətli Zedazadeni (Zedazan - 9, s. 129) qalasını ələ keçirir (21, s. 326)⁴⁸.

Görünür, IV Kvirikənin gürcü mənbəsində xüsusi olaraq vurğulanan yüksək keyfiyyətləri Qurucu Davidə hərbi əməliyyatlarını uğurla davam etdirməyə imkan verməmişdi. Bu hadisədən bir il sonra, 1102-ci ildə IV Kvirikə vəfat etdi. Hakimiyyətə IV Kvirikənin qardaşı oğlu II Axsartan keçir (21, s. 326). Vaxuştiyə görə isə II Axsartan (1102-1104) IV Kvirikənin oğlu idi (9, s. 129). Gürcü mənbəsi II Axsartanı ədəbsiz, müvazinatsız, yüngülxasiyyət və çarlığa layiq olmayan şəxs kimi xarakterizə edir (21, s. 326; 9, s. 129).

Bəhs olunan dövrdə Abxaz-Kartli çarlığından fərqli olaraq, Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı səlcuq sultanından vassal asılılığında olub illik xərac ödəməkdə davam edirdi. Bütün bunlar isə zəif iradəli və ölkə daxilində heç bir nüfuzu

olmayan çar II Axsartanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Qonşu Abxaz-Kartli çarlığında baş verən proseslər isə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığına münasibətdə təsirsiz qalmadı. Ölkə daxilindəki iri feodal qruplaşmaları yaranmış vəziyyətdən çıxış yolları aramaqda idilər. Kaxeti feodallarından fərqli olaraq, hakim Kvirikələr sülaləsinə inamını itirmiş Şəki/Hereti feodalları bu sülalənin mövcud problemləri aradan qaldıracağına inanmırdılar. Xüsusilə də ölkədə səlcuq ağalığına son qoyulmasında maraqlı olan və bunu səbirsizliklə gözləyən bir sıra Şəki/Hereti feodalları nəzərlərini qonşu Abxaz-Kartli çarlığında bu məsələni uğurla həll etmiş Qurucu Davidə çevirmişdilər.

Gürcü mənbələrinin verdiyi məlumata görə, 1104-cü ildə Şəki/Hereti feodalları Arişian və Baram qardaşları dayıları Kavtar Baramisdze ilə birlikdə Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı II Axsartanı yaxalayıb Qurucu Davidə təhvil verdilər. Bununla Qurucu David Hereti və Kaxetini tutdu (21, s. 328; 9, s. 129; 98, s. 160). Təəssüflər olsun ki, gürcü mənbəsi sonuncu Şəki (Hereti-Kaxeti) çarı II Axsartanın harada, necə ələ keçirildiyi və Qurucu Davidə təhvil verildikdən sonra onun taleyi barədə heç bir məlumat vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin siyasi səhnəsində baş verən belə mühüm prosesdən Kaxeti feodallarının kənar qalmaları və məhz bəzi Şəki/Hereti feodallarının çarlığın varlığına son qoyacaq qəsdə müstəqil qərar vermələri, bir daha onların Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının siyasi həyatında oynadıqları mühüm rolunu üzə çıxarırdı. Bununla belə, Şəki/Hereti feodallarının mühüm hissəsi Qurucu Davidin hakimiyyəti altına düşmək istəmirdi. Sonradan görəcəyimiz kimi, onlar uzun müddət (1104-1117) Qurucu Davidə müqavimət göstərmiş və onun hakimiyyətini qəbul etməmişdilər. Elə bu səbəbdən də Qurucu David Kaxetini asanlıqla ələ keçirdiyi halda, Şəki/Hereti ölkəsində gürcü işğalına qarşı mübarizə uzun müddət davam etmişdi.

Abxaz-Kartli çarı Qurucu Davidin güclənərək, öz ölkəsinin hüdudlarından kənar səlcuqları sıxışdırmağa başlaması Gəncə atabəyini Şəki ölkəsinə hərbi müdaxilə etməyə vadar etdi. Yuxarıda qeyd etdik ki, Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı 1104-cü ilədək səlcuqların vassal asılılığında olub onlara illik xərac ödəyirdi. Qurucu David tərəfindən Şəki çarlığının ələ keçirilməsi isə bu ölkənin səlcuqların təsirindən çıxmasına, toplanan xəracın itirilməsinə, habelə Qurucu Davidin daha da güclənməsinə və səlcuqların regiondakı mövqelərinin zəifləməsinə səbəb ola bilərdi. Bu səbəbdən Qurucu Davidin qarşısını kəsmək məqsədilə Gəncə atabəyi qoşununu Şəki ölkəsinə yeritdi. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə, 1104-cü ildə Ersuxidə (Heretidə yer -122, s. 51) qoşunlar qarşı-qarşıya gəldi. Baş vermiş qanlı döyüşdə Qurucu David qələbə qazandı (21, s. 328-329).

Ersuxi savaşıdan sonra Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığında qalalar, və hərbi istehkamları bir-birinin ardınca ələ keçirən Qurucu David ölkənin böyük hissəsində hakimiyyətini möhkəmləndirdi (21, s. 329). Lakin Şəki şəhəri və Kiş qalası daxil olmaqla Şəki/Hereti ölkəsinin bir hissəsi müstəqilliyini saxlamaqda davam edirdi.

Qurucu David yalnız 13 ildən sonra - 1117-ci ildə çətinliklə Kiş qalasını tuta bildi. Gürcü mənbəsinə görə, çar David Kiş qalasının hakimləri Asam və Şota Qriqolisdze qardaşlarını özünə tabe edərək qalanı tutdu (21, s. 334). Şəki şəhərindən bir qədər şimalda yerləşən Kiş qalasının tutulması ilə Şəki/Hereti ölkəsinin işğalı tamamilə başa çatdırılmış oldu.

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının varisi kimi, Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaranmış və 230 ildən çox mövcud olan Şəki çarlığı süqut etdi. Azərbaycanın (Albaniya) şimal-qərb torpaqları Abxaz-Kartli çarlığının tərkibinə qatıldı.

* * *

İşğaldan sonra, Qurucu David, özünün “abxazlar və kartvəllər çarı” tituluna “ranların və kaxların çarı” titulunu da əlavə etdi. Bəzən isə “ranların/albanların çarı” əvəzinə “herlərin çarı” formasından da istifadə olunurdu. Məsələn, Qurucu David XII əsrin əvvəllərində verdiyi fərmanlarından birində özünü “abxazların və kartvəllərin, ranların və kaxların çarı” adlandırır (47, s. 16). T.Q.Papuaşvilinin verdiyi məlumata görə, bir xaç üzərində aşkar olunmuş yazıda Qurucu David “abxazlar və kartvəllər, herlər və kaxlar çarı” kimi qeyd olunmuşdur (129, s. 236).

M.Toduaya istinad edən D.L.Muxxelişvili məlumat verir ki, Təbrizdə aşkar edilmiş “məktub nümunələri məcmuəsi”ndəki bir əlyazmada (1219-cu ilə aid) Qurucu David “Abxaz, Şəki, Alan və Rus çarlar çarı”; digər sənəddə ad, çəkilməyən gürcü çarı “Gürcü, Abxaz, Alan, Şəki və Xəzər çarlar çarı”; üçüncü sənəddə isə çariçə Tamarın oğlu çar Georgi-Laşa “Abxaz, Şəki və Alan çarlar çarı” kimi qeyd edilir (122, s. 60). Burada “Şəki” dedikdə Şəki ilə birlikdə Hereti və Kaxeti torpaqları da nəzərdə tutulurdu. Sumbat Davitisdze istisna olmaqla (43), digər orta əsr gürcü mənbələrində “Şəki” toponiminə rast gəlinmir. Bir qayda olaraq, Hereti və Kaxeti əvvəllər olduğu kimi, yenə də islam şərqi və erməni mənbələrində məhz Şəki adlanırdı. XII əsr görkəmli Azərbaycan şairi Fələki Şirvani gürcü çarı I Demetrenin ölümünə yazdığı qəsidəsində onu “Abxaz və Şəki şahlar şahı” adlandırır (70, s. 289).

1104-1117-ci illərdə bəzi yerli Şəki (Hereti) feodal qruplarının köməkliyi ilə Şəki çarlığının ərazisini ələ keçirən Qurucu David onun hakimiyyətini qəbul etmiş feodallarla, xüsusilə də yerli əhali ilə mülayim rəftar edirdi (21, s. 329). Ümumiyyətlə, ələ keçirdiyi ölkələrdə “adil hökmdar” kimi tanınmaq Qurucu Davidin yeritdiyi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olub (21, s. 345), işğal olunmuş ərazilərdə öz hakimiyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edirdi. Qurucu David herlərdən və kaxlardan ibarət böyük qoşun dəstələri düzəldərək öz ordularının tərkibinə daxil etmişdi (21, s. 345). Gürcü mənbələrindən məlum olur ki, XIII əsrin əvvəllərində, yəni monqolların yürüşlərində “məğlubedilməz” Gürcüstan qoşunlarının həyata keçirdiyi, demək olar, bütün hərbi əməliyyatlarda herlərdən və kaxlardan ibarət qoşun bölmələri fəal surətdə iştirak etmişdilər.

Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının, yəni Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının işğalı Qurucu Davidin qonşu ölkələrin ərazilərini ələ keçirmək siyasətinin yalnız başlanğıcı idi. Düzdür, Qurucu David Şəki ölkəsinin tam işğalınadək, daha doğrusu 1117-ci ilədək artıq Samsvilde (1110-cu il), Rustavi (1115-ci il) və işğaldan bir il sonra Lori (1118-ci il) şəhər qalalarını ələ keçirmişdi. Nəticədə, Tiflis müsəlman əmirliyi faktiki olaraq gürcülər tərəfindən mühasirəyə alınmışdı (118, s. 65). 1117-ci ildən etibarən isə gürcü qoşunlarının Şirvana qarətçi yürüşləri başlandı (57, s. 295).

Şəki və Şirvan torpaqlarının işğalı siyasətini həyata keçirməyə çalışan Qurucu David səlcuq türkləri ilə qarşılaşmalı oldu. Qurucu Davidin qüvvələri, yeni təşkil etdiyi ordusu və hətta ələ keçirdiyi ölkələrdən topladığı qoşunlar kifayət qədər olmayıb, səlcuqlara qarşı mübarizəni uğurla başa çatdırmağa imkan vermir. Səlcuq imperatorluğunun hərbi qüvvələri qarşısında aciz qalan gürcü çarı “türkü türkün əli ilə məğlub etmək” siyasətinə əl atdı. O, səlcuq türklərinə qarşı kömək almaq üçün qıpçaq türklərinə müraciət etdi.

Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumatlara görə, Qurucu David qıpçaq hökmdarı Atrakın qızı Quranduxt ilə evlənmişdi. O, öz elçilərini qayınatasının yanına göndərərək səlcuqlara qarşı mübarizədə ona yardım etməsini xahiş etmişdi: “David bütün Qafqazın və Osetiyanın qapısı olan Dəryal qalasını açdı və bu təhlükəsiz yoldan qayınatası və qayınlarının daxil olduğu böyük qıpçaq ordusu Gürcüstana gəldi. Qadın və uşaqlar nəzərə alınmadan, qıpçaq ordusu 40 min nəfərdən ibarət idi. Çar onları silahlandırdı və hər birinə at verildi. Çar qıpçaqları öz ailələri ilə birlikdə rahat yerlərdə yerləşdirdi” (21, s. 337).

O.Suleymanova görə, Quranduxt (Turandoxtə - Turanlı qız) məşhur qıpçaq sərkərdəsi Konçakın bacısı idi (140, s. 118). Ş.A.Mesxiaya görə, qıpçaqların Gürcüstana gəlişi 1118-1120-ci illər arasında baş vermişdi (118, s. 66).

Qurucu David səlcuqlara qarşı köməyə çağırdığı qıpçaq türklərini yenidən işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında -Şəki/Hereti ərazisində yerləşdirmişdir (146, s. 305). A.S.Sumbatzadə bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Qax rayonunda hələ də kəndlərdən birinin Qıpçaq adlanması-oykonimi mövcuddur. XIX əsr mənbələrinə görə, Zaqatala dairəsində “Qıpçaq çay”, Aleksandropol qəzasında (müasir Leninakan) “Qıpçaq kənd” və “Qıpçaq-çay” mövcud idi” (139, s. 147). Şübhəsiz, qeyd olunanların bu hadisə ilə bağlı olması mümkündür. Bununla belə, qıpçaqların hələ eramızın I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda məskunlaşdıqları (147, s. 35) faktı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Hazırda Qax-Torağay, Oncalı, kimi oykonimlərin də məhz qıpçaqlarla bağlı olduğu şübhə doğurmur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına ilk növbədə tarixi mənbə kimi yanaşan Y.M.Mahmudov apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir: “Azərbaycanın Şəki bölgəsində iskit (skif) - sak dövründən başlayaraq ümumtürk tarixinin bütün qatlarından dərin izlər qalıb. “Daş oğuz”dan (“Dış oğuz”) yadigar

qalan “Daş üz”, qıpçaqlardan yadigar qalan “Qıpçaq” kəndi buradadır. Oğuzun nəsil şəcərəsindəki türk sərkərdəsi Beləkanın adından yadigar qalan və yerli camaatın indi də “Bələkan”, “Belekan” adlandırdığı “Balakən” də buradadır. Fikrimizcə “Şöklü Məlik” (dastandan bizə məlum olan qıpçaq hökmdarı - Ş.H.) də “Şöklü” yox, “Şəkili Məlik”dir” (115, s. 58).

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz igidlərinin Azərbaycana hücum edən erməni və gürcü feodallarına, onların havadarları olan Bizansa, həmçinin gürcü hakimləri ilə əlbir hərəkət edən qıpçaq türklərinə qarşı mübarizəsi daha geniş və daha parlaq əks olunmuşdur. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy” və başqa boylar Azərbaycan xalqının yadellilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi səhifələri ilə daha zəngindir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boyları sübut edir ki, hələ o zaman “kafirilər” - Bizans, erməni və gürcü feodalları türkləri bir-birilə salıxdırmağa cəhd göstərir, onları öz əlləri ilə məğlub etmək siyasəti yeridirdilər. Məkrli niyyətlərinə nail olmaq üçün qıpçaq türklərini oğuz türkləri üzərinə qaldırır, hətta oğuz igidlərini də bir-biri ilə vuruşdurmağa çalışırdılar (114, s. 58-59; 115, s. 57-60).

Gürcüstana gəlmiş 40 minlik qıpçaq ordusu çariçə Tamarin hakimiyyətinədək (1184-1213) ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdilər (19, s. 36-37; 65, s. 211). Qıpçaqlar Gürcüstan ordusunun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsində həlledici rol oynadılar. Qıpçaqlardan real qüvvə alan Qurucu David səlcuqlara ciddi zərbələr endirmək, habelə qonşu dövlətləri özünə tabe etmək istiqamətində fəal hərbi əməliyyatlara başladı.

* * *

1120-ci ilin fevral və mayında Qurucu David iki dəfə Şirvana yürüş etdi (57, s. 295). Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, 1120-ci ilin fevralında Qurucu David Borjiniyə səlcuqlara hücum edib onları məğlub edir. Buradan Qanuxaya gələn gürcü qoşunu Şirvana soxulur və Qəbələni ələ keçirir. Sonra ölkəsinə qayıdan Qurucu David mayın əvvəllərində yenidən Şirvana hücum edir və Şamaxıyadək əraziləri qərət edir(21,s. 339)⁴⁹.

Özünün hərbi qüvvələrini qıpçaq-türk qoşunları ilə gücləndirən Qurucu David 1121-1122-ci illərdə səlcuq sultanı Toğrula qarşı uğurlu müharibələr apardı. 1121-ci ilin avqustun 12-də Didqori savaşında Qurucu David 30 minlik səlcuq hərbi qüvvələrinə (Tiflis, Dmanisi, Gəncə və b. hakimlərin birləşmiş qüvvələri) qalib gələ bildi (118, s. 86). Səlcuq hakimləri üzərində belə mühüm qələbədən az sonra, 1122-ci ildə Qurucu David Tiflis şəhərini ələ keçirərək Tiflis müsəlman əmirliyinin mövcudluğuna son qoydu (118, s. 100). Əhalisinin böyük əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Tiflis üzərində gürcü çarlarının hakimiyyətini əbədləşdirmək üçün Qurucu David şəhərin müsəlman əhalisinə və hakimlərinə münasibətdə, işğalın ilk günü istisna olmaqla, heç bir zorakılığa yol vermədi və

əksinə onlara böyük güzəştlər verərək öz tərəfinə çəkməyə çalışdı. Məsələn, Tiflisdə yaşayan gürclülərdən 5 dinar, yəhudilərdən 4 dinar, müsəlmanlardan isə 3 dinar illik vergi toplanırdı. Şəhər sakinlərinə hər cür dini sərbəstlik verilmişdi (118, s. 101).

Bir il sonra, 1123-cü ildə Qurucu David müsəlmanlara məxsus Dmanisi qalasını ələ keçirdi (118, s. 103). Şirvanşah III Mənuçöhr bütün bu qələbələr nəticəsində siyasi nüfuzu xeyli artmış Qurucu Davidin gücünə inandı və hər il sultanın xəzinəsinə verilən 40 min dinar vergini ödəməkdən, sultandan vassal asılılığında qalmaqdan imtina etdi (57, s. 295).

Buna cavab olaraq, 1123-cü ildə İraq səlcuq hökmdarı sultan Mahmud (1118-1131) Şirvana hücum etdi (114, s. 22) Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, eyni zamanda Qurucu David 50 minlik qoşunla Şirvana yürüş edir (21, s. 349). Lakin tərəflər arasında döyüş baş vermirdi (72, s. 20). Sultan Mahmudun Şirvanı tərk etməsindən sonra Qurucu David yaranmış fürsətdən istifadə edərək Şirvan torpaqlarını bütünlüklə Gürcüstana qatmaq qərarına gəldi və 1123-1124-cü illərdə dəfələrlə Şirvana yürüşlər etdi (114, s. 22). Gürcü mənbəsinə görə, 1123-cü ilin iyununda Qurucu David yenidən Şirvana hücum edərək Şirvanşahların başlıca iqamətgahı olan Gülüslan qalasını ələ keçirir və böyük qənimətlə ölkəsinə qayıdır. Qurucu David 1124-cü ilin aprelində və avqustunda dalbadal hücumlar edərək Buğurd qalasını, Şamaxını, Şabranı və Şirvanın bir sıra digər əyalətlərini işğal edir. Mühüm şəhərlərdə və qalalarda öz hərbi hissələrini yerləşdirir. Şirvan üzərində Çkondid arxiyepiskopu Svimonu hakim təyin edən Qurucu David Şirvanı özündən asılı vəziyyətə salır (21, s. 345; 57, s. 296; 114, s. 22).

Burada diqqəti cəlb edən məqamlardan biri, Qurucu David tərəfindən Şirvanın mühüm şəhər və qalalarında yerləşdirilmiş qarnizonların herlərdən və kaxlardan, bir sözlə keçmiş Şəki çarlığı əhalisindən toplanmış qoşun bölmələrindən ibarət olmasıdır. Gürcü mənbəsindən oxuyuruq: “Şirvandakı bütün qala və şəhərlərə herlərdən və kaxlardan ibarət qoşun hissələrini yerləşdirdi” (21, s. 345). Bu məlumatdan bir daha aydın olur ki, Qurucu Davidin həm Şirvana etdiyi çoxsaylı yürüşlərində, həm də digər savaşıqlarda (o cümlədən Didqori savaşı) herlərdən və kaxlardan ibarət qoşun bölmələri fəal iştirak etmişdilər. Qurucu Davidin Azərbaycan torpaqlarının işğalında Azərbaycan əhalisi içərisindən toplanmış qoşunlardan (məsələn, Şəki/Hereti qoşunlarından) istifadə etməsində yerli əhalini bir-birinin üzərinə qaldırmaq kimi “uzaqgörən” niyyətinin gizlənməsi də istisna olunmur.

Şirvan xanədanını həmişəlik Gürcüstana tabe etmək niyyətində olan Qurucu David əldə etdiyi qələbələrin ardınca özünün çarlıq tituluna “şarvanşa” (şirvanşah) titulu da əlavə etmişdi. Bu ənənəyə uyğun olaraq, hətta Şirvan üzərində heç bir hakimiyyəti olmayan sonrakı gürcü çarları da XVIII əsrin sonlarına qədər özlərini formal olaraq eyni zamanda “şirvanşah” adlandırırdılar.

Qurucu Davidin ölümü (24.01.1125) ilə onun Şirvanla bağlı işğalçılıq planları yarımçıq qaldı. Bundan sonra Şirvanda yerləşdirilmiş herlərdən və kaxlardan ibarət qarnizonlar Şirvanı tərk etməyə məcbur oldular (114, s. 22). Gürcü mənbələrinə görə, Qurucu Davidin işğalları nəticəsində Çaqan-usun çayınadək (D.L.Musxelişviliyə görə, müasir Ağsu çayı -122, s. 58) guya xristian əhalinin çoxluq təşkil etdiyi Qərbi Şirvan torpaqları Şəki/Hereti eristavlığına qatılmışdı (22, s. 251; 98, s. 192).

Qurucu Davidin oğlu I Demetrenin (1125-1156) otuz illik hakimiyyəti dövründə Gürcüstan-Şirvan müharibələri dayandırıldı, qohumluq və mehriban qonşuluq əlaqələri sabitləşdi (57, s. 296)⁵⁰.

1155-ci ildə I Demetre Gürcüstan taxt-tacına böyük oğlu Davidi təyin edərək, özü monastıra gedir. Lakin 1156-cı ildə hakimiyyətinin 6-cı ayında Davidin zəhərlənilib öldürülməsindən (34, s. 17-18; 70, s. 285) sonra I Demetre yenidən hakimiyyətə qayıdır və 1156-cı ildə çarlıq taxtına kiçik oğlu III Georgini çıxarır (21, s. 366; 19, s. 18; 34, s. 18; 70, s. 285).

2. Şəki/Hereti eristavlığı: dövlətçiliyin yenidən bərpası uğrunda gürcü çarlarına qarşı mübarizə

XII əsrdə qonşu Azərbaycan torpaqlarının işğalı nəticəsində ərazisi genişlənmiş Gürcüstan dövləti (103, s. 33) hərbi-inzibati dairələrə - eristavlıqlara bölünmüşdü (122, s. 60) Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının 1117-ci ildə işğal olunaraq Gürcüstanın tərkibinə qatılmasından sonra, bu keçmiş Azərbaycan çarlığının ərazisində iki hərbi-inzibati dairə: Hereti eristavlığı və Kaxeti eristavlığı yaradılmışdı. Gürcü mənbələrində “herlərdən və kaxlardan” ibarət birgə qoşun bölmələri haqqında qeydlərə tez-tez rast gəlinə də (21, s. 345; 19, s. 27, 58, 81), Hereti ayrıca eristavlıq kimi qeyd olunur (19, s. 24, 28, 29, 39, 48, 52, 59).

Şübhəsiz, XII əsr hadisələrindən bəhs etmiş erməni mənbələrindən bizə məlum olan “Şəki” və ya “Şəki eristavlığı” bilavasitə gürcü mənbələrindəki “Hereti eristavlığı” (122, s. 63), bəzən də Hereti ilə birlikdə “Kaxeti eristavlığı” ərazilərinə şamil olunurdu. Məsələn, XII əsr erməni müəllifi David Kobairski 1178-ci ildə Gürcüstan çarı III Georgiyə qarşı üsyan etmiş “Şəkinin Hereti və Kaxeti vilayətləri hakimlərini” (28, s. 263) ayrıca qeyd edir.

Hərçənd, D.L.Musxelişvili bir-birinə zidd olan müxtəlif faktlar və fərziyyələr irəli sürməklə məsələni başqa şəkildə izah etməyə çalışır (122, s. 60-65). D.L.Musxelişvilinin fikrincə, XII əsrdə “Şəki” adı altında Hereti və Kaxeti nəzərdə tutulmurdu. O, hətta erməni mənbələrində qeyd olunan “Şəki eristavlığı” ilə gürcü mənbələrindəki “Hereti eristavlığını” bir-birindən ayırmağa da cəhd edir. Bir sözlə, D.L.Musxelişvili Hereti eristavlığından şərqdə ayrıca bir “Şəki eristavlığını” da “yaradır”. Müəllif özünün “yaratdığı” və orta əsr gürcü mənbələrinə məlum olmayan bu “yeni eristavlığın” tərkibində isə Şəki şəhəri daxil

olmaqla Qəbələ və Ağsu çayınadək Azərbaycan ərazilərini də görürdü. D.L.Musxelişviliyə görə, guya erməni mənbələrində “Şəki eristavlığı” adlanan bu ərazi gürcü mənbələrində “Arişianis adqili” yəni “Arişianinin yeri” kimi qeyd olunur (122, s. 60-64).

Yuxarıda gürcü mənbələrindən bizə məlum olan Heretinin IX-X əsrlərdə, habelə birləşmiş Hereti və Kaxetinin XI əsrdən etibarən müsəlman və erməni mənbələrində Şəki olduğunun bilavasitə D.L.Musxelişvili tərəfindən sübuta yetirildiyini qeyd etmişdik (122, s. 46). Təəssüflər olsun ki, tarix elmi qarşısındakı bu xidmətləri üzərindən öz əli ilə xətt çəkən D.L.Musxelişvili, eyni zamanda, müxtəlif məsələlərlə bağlı bilavasitə özünün istinad etdiyi faktlara: XIV əsr gürcü tarixçisi Jamtaaqmsereelinin XIII əsr hadisələri ilə bağlı məlumatları (122, s. 57), M.Toduanın Təbrizdə aşkar etdiyi “məktub nümunələri məcmuəsi” (122, s. 60), erməni müəllifi Vardanın məlumatlarına (122, s. 63) və s. ilk mənbələrə tamamilə zidd gedərək heç bir elmi əsası olmayan fərziyyələr irəli sürür, hətta məqsədinə nail olmaq üçün tarixi faktları təhrif etməkdən belə çəkinmir. Məsələn, o, yuxarıda istinad etdiyimiz erməni müəllifi David Kobairskinin məlumatını (“Şəkinin Hereti və Kaxeti vilayətləri”) öz “istəyinə” uyğun şəkllə salmaq üçün “Şəki, Hereti və Kaxeti vilayətləri” kimi tərcümə edir (122, s. 64).

Xüsusilə də, D.L.Musxelişvili hadisələri son dərəcə obyektiv işıqlandıran orta əsr gürcü mənbəsindəki məlumatları (19, s. 38) nəzərə almır və nəticədə kobud səhvlərə yol verir. Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, “Arişianinin yeri” heç də D.L.Musxelişvilinin düşündüyü kimi (122, s. 61) Hereti eristavlığından kənar da deyil, bu eristavlığın tərkib hissəsidir (19, s. 38).

Nəhayət, D.L.Musxelişvili belə bir məsələnin də üstündən “sükutla” keçir ki, XII əsrin əvvəllərində Hereti-Kaxeti erməni və müsəlman mənbələrində “Şəki” adı altında təqdim olunduğu halda (bunu onun özü də təsdiq edir - bax: 122, s. 63-64), bəs nə üçün belə qısa bir müddət ərzində (həmin əsrin ortalarında) artıq “Şəki” adı tamamilə başqa əraziyə (yəni Şəki-Ağsu bölgəsinə) şamil olunmağa başladı?! D.L.Musxelişvilinin “məntiqsizliyi” və tarixi faktları qəsdən saxtalaşdırmaq cəhdlərinin nədən irəli gəldiyi aydındır. Müəllif Şəki ərazilərini qəsdən qərb tərəfdən, yəni Gürcüstan tərəfdən “kiçildərək” Hereti və Kaxetini Şəkiddən ayırmağa və əksinə şərqdə Şəkini Şirvan hesabına “genişləndirməklə” XII əsrdə Gürcüstan sərhədlərini şərqə doğru “böyütməyə” çalışır.

* * *

III Georginin hakimiyyət dövrü (1156-1184) Gürcüstanla Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti (1136-1225) arasında müəyyən fasilələrlə uzun sürən qanlı müharibələrlə, habelə həm ölkə daxilində, həm də Gürcüstandan asılı hala salınmış ölkələrdə (o cümlədən keçmiş Şəki çarlığında) baş vermiş iri üsyanlarla xarakterizə olunurdu.

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, III Georgi hakimiyyətə keçəndən sonra ölkənin hər yerindən qoşunlarını toplayıb Şah-Ərmənə məxsus Kaqzevan şəhərinə

yürüş edir (19, s. 19). 1160-cı ildə isə Şirvanşah III Mənuçöhrün ölümü ilə Şirvanda vəziyyət mürəkkəbləşəndə, onun dul qadını Tamar kiçik oğlu ilə birlikdə Şirvanı Gürcüstana birləşdirməyə cəhd edir. Lakin III Mənuçöhrün böyük oğlu I Axsitan (1160-1196) Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirir (57, s. 297; 114, s. 23). Şirvandan qaçmağa məcbur olan Tamar qardaşı oğlu III Georgiyə pənah aparır (19, s. 23). Bununla belə Şirvanşahların “ənənələrinə” sadiq qalan I Axsitan III Georginin bacısı qızı ilə evləndi və atası kimi Gürcüstanla əvvəlki münasibətləri saxladı (57, s. 297).

Gürcü çarı III Georgi 1161-ci ilin yayında Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin tabeçiliyində olan Dəbil (Dvin) şəhərinə yürüş edir (19, s. 20). İbn əl-Əsirə görə, 80 minlik gürcü qoşunu Dəbil (Dvin) şəhərində 10 min müsəlmanı, əz-Zahabiyə görə isə 30 min müsəlmanı qılıncdan keçirmiş, qadınları və uşaqları çıpaq halda Tiflisə aparmışdılar. Yalnız gürcü qadınlarının etirazlarından sonra onların paltarları özlərinə qaytarılmışdır (15, s. 152; 38, s. 235, q. 3; 114, s. 25).

Yenə həmin ilin avqustunda III Georgi Ani şəhərini mühasirə edərək döyüşsüz ələ keçirdi. Xilat hakimi Şah-Ərmən Seyfəddin bəy Teymurun Ani şəhərini geri almaq cəhdi uğursuz oldu. Rəqibini qarşılamağa tələsən III Georgi Ani yaxınlığında Şah-Ərmənin ordusunu darmadağın etdi (19, s. 20-23; 72, s. 52). 1161-ci il hadisələrindən bəhs edən erməni müəllifi Vardan məlumat verir ki, III Georgi Ani şəhərinə hakim təyin etdiyi Sadunu Şəki eristavının köməyi ilə cəzalandırır (10a, s. 155). Vardanın məlumatından da göründüyü kimi, Şəki/Hereti feodalları, habelə herlərdən və kaxlardan ibarət qoşun bölmələri III Georginin bir-birini əvəz edən hərbi kampaniyalarında fəal surətdə iştirak edirdilər.

III Georginin hərəkətlərinə cavab olaraq, Atabəy Şəmsəddin Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında (bəzi mənbələrdə isə 1161-ci ildə - 38, s. 141) 50 minlik qoşunla Gürcüstana hücum etdi və orada bir aydan artıq vuruşdu. Həmin ilin iyulunda müsəlman əmirlərinin birləşmiş qüvvələri Şəmsəddin Eldənizin başçılığı altında yenidən Gürcüstana yürüş etdilər. Müsəlman mənbələrinin verdiyi məlumata görə, Şəmsəddin Eldəniz yandırılmış Dəbili (Dvini) gürcülərdən geri aldı və III Georgini ağır məğlubiyyətə uğrattı (38, s. 139-141). Demək olar, bütün mənbələr gürcü qoşunlarının məğlubiyyətini Şəmsəddin Eldənizin yanına qaçıb gürcülərin mövqeləri haqqında ona xəbər verən bir gürcünün xəyanəti ilə izah edirlər (15, s. 152; 72, s. 53).

Gürcü mənbəsi isə bu hadisələri tamamilə başqa cür təsvir edir: Eldənizin başçılıq etdiyi müsəlman ordusu Arrandan hərəkət edərək Somxetidəki Qaçı qalasını mühasirə edir və onu ələ keçirərək sərhəddə yerləşən bütün əraziləri qarət edir. III Georgi isə ölkənin hər yerindən (“özünün yeddi Çarlığından, İmeridən və Ameridən, ovslardan və b. ibarət”) qoşun toplayıb müsəlmanlara qarşı çıxır (19, s. 24). Gürcü mənbəsinə görə, guya müsəlman ordusu bundan xəbər tutan kimi topladıqları qənimətləri ataraq qaçmağa başlayırlar. Lakin III Georgi qaçan müsəlman ordusunu haqlamağa nüvəffəq olsa da, bəzi didəbullar, xüsusilə də

Şəki/Hereti eristavı Vardan Kolonkelisdze çara düşməni axıradək təqib etməyə imkan vermirlər (19. s. 24). Nəticədə, gürcülərin təqibindən qurtaran müsəlman qoşunu Qelakunidə (Göyçə gölü rayonu - Ş.H.) mövqelərini möhkəmləndirir. Eyni zamanda Şah-Ərmən hücumu keçərək gürcü qarnizonu yerləşdirilmiş Ani şəhərini mühasirə edir. İlk qələbəsindən arxayın düşən III Georgi isə kiçik bir dəstə ilə Lori və Dmanisi dağları arasında kef çəkir, ov ovlayırdı. Sultanın çarın yanına göndərdiyi adam (Mxitar Qoşa görə isə Gürcüstan ordusunun sipəhsaları, çara qarşı qəsd edən İvane Orbeli) çarın mövqeləri haqqında Atabəy Eldənizə məlumat verir. Müsəlmanlar bütün gecəni yol gedib səhərə yaxın III Georginin dəstəsinə həmlə edirlər. Çar güc bəla ilə yaraqlanıb atına minməyə macal tapır (19, s. 25).

Gürcü mənbəsinə görə, gürcülər elə bir igidlik göstərirlər ki, bircə faydasız aznaurdan və xaç aparandan başqa nə bir didebul, nə bir aznaur, nə də çara tabe nəyə isə yararlı və tanınmış bir adam itirmədilər (19, s. 26).

Gürcü mənbəsi III Georginin məğlubiyyətini mümkün qədər kiçiltməyə çalışsa da, mənbə materialı ilə tanış olduqda, çarın məğlub olduğu açıq görünür. Müsəlmanlarla ilk döyüşündə çarın qalib gələ bilmədiyini etiraf edən gürcü mənbəsi, son döyüşdə “xaçı isə döyüşdən sağ salamat çıxartdılar” (19, s. 26), “bundan sonra çar Ani şəhərini onun keçmiş hakimlərinin qohumlarına qaytardı” (19, s. 26) ifadələrini işlətməklə III Georginin məğlubiyyətini təsdiq etmiş olur.

III Georginin məğlubiyyətini müxtəlif səbəblərlə pərdələməsinə baxmayaraq, gürcü mənbəsində Şəki/Hereti eristavı ilə bağlı məlumat diqqəti cəlb edir: “...bəzi didebullar, xüsusilə də onların sırasında Heretinin o vaxtkı eristavı, döyüşlərdə təcrübəli, sınaqlanmış və güclü Vardan Kolonkelisdze çara etiraz etməyə başladılar və iş o yerə çatdı ki, onu yedəkdə tutub saxladılar; və bütün bunlar - qarşılıqlı düşmənçiliyin və paxıllığın nəticəsi idi” (19, s. 24). Məlumatdan ilk növbədə müvafiq dövrdə Şəki/Hereti eristavı Vardan Kolonkelisdze olduğu aydın olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1117-ci ildən, yəni Şəki çarlığının tam işğalından sonra 1163-cü ilədək olan dövrə aid Şəki/Hereti eristavları haqqında heç bir məlumata (Vardanın qeydi istisna olmaqla) rast gəlinmir. Vardan Kolonkelisdze işğaldan sonra bizə məlum olan ilk Şəki/Hereti eristavıdır.

Digər tərəfdən isə mənbədən aydın olur ki, Şəki/Hereti qoşun bölmələrinin başçıları döyüşlərdə fərqlənməklə yanaşı, yeri gəldikdə, gürcü çarlarına itaət göstərmirdilər. O cümlədən Vardan Kolonkelisdze Gürcüstan ordusunda tanınmış, təcrübəli cəngavərlərdən biri olmaqla yanaşı, çara münasibətdə özünəməxsus sərt rəftarı ilə də seçilirdi. Gürcü mənbəsi həmçinin onu çara qarşı düşmənçilikdə və paxıllıqda ittiham edir. Nəzərə alsaq ki, bir müddət sonra baş vermiş 1178-ci il Şəki/Hereti üsyanında Vardan Kolonkelisdzenin oğlu İvan Vardanisdze üsyanın başlıca rəhbərlərindən biri olmuşdur, o zaman Şəki/Hereti eristavı ilə III Georgi arasında düşmənçiliyin nədən irəli gəldiyi aydın olur. Sonradan görəcəyimiz kimi. bəzi Şəki/Hereti feodalları öz ölkələrinin yenidən müstəqil olması, keçmiş

Şəki/Hereti çarlığını bərpa etmək uğrunda uzun müddət ardıcıl surətdə inadla mübarizə aparmışlar.

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, bir müddət sonra (İbn əl-Əsirə görə, hicri 561-ci ildə - 1165/66-cı illər) III Georgi növbəti geniş hərbi kampaniyaya başlayır: "...tao, klarc?? və şavşlara Oltisi və Banini; mesxlərə və torellərə Kari (Kars - Ş.H.) və Aşornini; sipəhsalara (İvane Orbeli -Ş.H.) və somxitarlara Gəncəyədək Kür sahillərini; seçilmiş imerlərə və kartlilərə Gəncədən aşağı Xilatadək Kür boyu əraziləri; herlərə və kaxlara - Alazanın mənsəbindən Şirvanadək əraziləri viran etməyi əmr etdi" (19, s. 27; 83, s. 238)⁵¹ „ Məlumatda başlıca maraq doğuran məqam, müvafiq dövrdə birlikdə Gürcüstan ordusunu təşkil edən və müxtəlif etnoslardan, o cümlədən Gürcüstana tabe edilmiş xalqlardan təşkil olunmuş qoşun bölmələrinin sadalanmasıdır. Burada keçmiş Şəki çarlığı əhalisindən - herlərdən və kaxlardan ibarət qoşun bölmələrinin ayrıca qeyd olunması, bir daha yuxarıda göstərdiyimiz kimi, onların Gürcüstan ordusundakı xüsusi çəkisini aşkara çıxarırdı.

* * *

Yuxarıda III Georginin 1156-cı ildə qardaşı Davidin zəhərlənilib öldürülməsindən sonra çarlıq taxtında əyləşdiyini qeyd etmişdik. Bu səbəbdən Gürcüstan daxilində bəzi iri feodal qruplaşmaları III Georgini taxt-tacı mənimsəməkdə ittiham edir və onu devirərək hakimiyyətə qanuni varis hesab etdikləri Demetreni (Demnə) çıxarmağa çalışırdılar. Demetre (Demnə) 1155-1156-cı illərdə cəmi 6 ay çarlıq etmiş Davidin oğlu, III Georginin qardaşı oğlu idi.

III Georgiyə qarşı qəsd düzəldən iri feodal qruplaşmasına Gürcüstan ordusunun baş əmir sipəhsaları İvane Orbeli (mənsəcə erməni) başçılıq edirdi. Əslində feodalların başlıca məqsədi III Georgini devirmək və zəif iradəli Demetreni formal taxta çıxarmaqla ölkədə faktiki hakimiyyəti ələ keçirmək idi.

1178-ci ildə başda İvane Orbeli olmaqla şahzadə Demetre (Demnə) tərəfdarları III Georgiyə qarşı qiyam qaldırdılar. Qiyamçılar başlıca olaraq Gürcüstana tabe edilmiş erməni vilayətlərində möhkəmlənmişdilər. Həmçinin, onlar kömək üçün Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana müraciət etmişdilər(19, s. 29).

Gürcü və erməni mənbələrindən məlum olur ki, 1178-ci ildə eyni zamanda Şəki/Hereti əhalisi yerli feodalların başçılığı altında III Georgiyə, onun timsalında isə ümumiyyətlə gürcü çarlarının ağalığına qarşı üsyana qalxmışdılar. Bir qayda olaraq, müasir gürcü tarixçiləri 1178-ci il Şəki/Hereti üsyanına əhəmiyyət verməmiş, "herlərin çıxışlarına" şahzadə Demnə qiyamının tərkib hissəsi kimi baxmışlar. Nəticədə, Şəki/Hereti əhalisinin azadlıq mübarizəsi və müharibəsi lazımınca qiymətləndirilməmiş və bu mübarizə "saraydaxili çəkişmə" kimi qələmə verilmişdir (28, s. 309-310; 83, s. 242).

Lakin ilk mənbələrdən üsyanın gedişini izlədikdə məlum olur ki, 1178-ci il Şəki/Hereti üsyanı yerli əhalinin öz ölkəsinin müstəqilliyi uğrunda uzun müddət

apardıqları mübarizənin məntiqi nəticəsi olub, xalqın azadlıq ruhundan doğurdu. Mərkəzi hakimiyyətdəki qarışıqlıqdan istifadə edərək üsyana qalxmış Şəki/Hereti əhalisi şahzadə Demetre (Demnə) və onun qüvvələri ilə birlikdə deyil, müstəqil şəkildə yerli feodalların başçılığı altında hərəkət edirdilər. Şahzadə Demetrenin (Demnənin) və qiyamçı iri feodal qruplaşmasına başçılıq edən İvane Orbelinin Şəki/Hereti üsyançıları ilə heç bir əlaqəsi yox idi. III Georgiyə sadıq qalan qüvvələrlə şahzadə Demetrenin (Demnənin) tərəfdarları arasında Somxeti dağında baş vermiş döyüşdə Şəki/Hereti üsyançılarının iştirak etməməsi, habelə onların kömək məqsədilə qiyamçı şahzadəyə deyil, qonşu dağlı tayfalarına, xüsusilə də leqlərə (ləzgi, avar, saxur) müraciət etmələri bu həqiqəti bir daha təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, orta əsr gürcü mənbələrindən məlum olur ki, dövlət müstəqilliyinin itirilməsinə baxmayaraq, Şəki/Hereti əhalisi, xüsusilə də yerli feodallar şəraitdən asılı olaraq keçmiş Şəki çarlığını bərpa etmək uğrunda açıq (19, s. 28-29) və ya gizlin (19, s. 24) formada mübarizə aparırdılar. Gürcü çarı III Georginin hakimiyyətinə qarşı ölkə daxilində bəzi qüvvələrin fəallaşması, habelə tarixdə “Şahzadə Demnə üsyanı” kimi məlum olan saray çəkişmələri (28, s. 310) və s. Şəki/Hereti əhalisinin 1178-ci ildə üsyana qalxmasına əlverişli şərait yaradırdı. Hadisələrin şahidi olmuş erməni müəllifi David Kobairski yazırdı ki, “Şəkinin Hereti və Kaxeti vilayətləri hakimləri üsyan etdilər” (28, s. 263).

1178-ci il Şəki/Hereti üsyanı haqqında gürcü mənbəsi daha ətraflı və dolğun məlumat verir: “Demetreyə (Demnə -Ş.H.) görə, Allah Orbelilərə (İvane Orbeli Gürcüstan qoşunlarının baş əmir sipəhsaları idi - Ş.H.) və onların nəsilələrinə, onlara sadıq olan samsxilərə (Samsxe Gürcüstanın cənub-qərbində - Ş.H.), herlərə, kaxlara, onların (Orbelilərin -Ş.H.) bütün itaətkar qəbilə üzvlərinə və bütün törəmələrinə qəzəbləndi. Və xəyanət etməyə, toqquşmağa, öldürməyə, qan tökməyə və talan etməyə başladılar” (19, s. 28-29). Daha sonra mənbədə III Georginin qoşunlarını toplayaraq Somxeti dağında Demetreyə (Demnəyə) sadıq qüvvələr üzərində qələbə çalmasından və şahzadənin bilavasitə sığındığı Lori qalası istisna olmaqla, qiyama qoşulmuş digər qala və qəsrləri ələ keçirməsindən bəhs olunur (19, s. 29).

Mənbədən məlum olur ki, III Georgi yalnız qiyamçı şahzadə üzərində ilk böyük qələbəsindən sonra, cəza dəstələrini eyni zamanda üsyan etmiş Şəki/Hereti əhalisi üzərinə yeritmişdi: “Təşir və Loris-Karini (Somxetidə yer - Ş.H.) ələ keçirən çar Ağaredəki ordugahında yerləşdi. O, özünə sadıq qalan dəstələri, habelə məsxilərdən, torələrdən, kartlilərdən, somxitarlardan ibarət seçmə dəstələri, ştalmeysteri (“mecini-betuxutsesi”) və Çiaberin özünü göndərdi. Onlar Heretiyyə (Şəki - Ş.H.) varid oldular. Orada Hereti (Şəki - Ş.H.) eristavı və bütün herlər (burada herlər dedikdə yalnız etnik gel tayfaları deyil, geniş mənada Şəki/Hereti əhalisi nəzərdə tutulur - Ş.H.) Qafqaz dağları sakinləri və leqlərlə birlikdə onların qarşısına çıxdılar. Kəskin və ağır vuruşma başlandı, çünki təcrübəli və şir kimi cəngavərlər vuruşurdular. Qiyaməti xəlv edən Allah qalib gəldi, herləri qaçmağa

məcbur etdilər və adlı-sanlı aznaurları və leqləri əsir aldılar. Vuruşda yaralanmış və atı öldürülmüş Qriqol Asat oğlu (Qriqolun atası Asat Kiş qalası hakimi olub, 1104-1117-ci illər müharibəsində Qurucu Davidə qarşı 13 il mübarizə aparmışdı - 21, s. 334) döyüşdə həlak oldu. Haqqında əvvəl başdan çara quyu qazdığı danışılan İvan Vardanisdze (Vardanın oğlu İvan - Vardan Kolonkelisdze üsyandan əvvəl Hereti eristavı idi və gürcü mənəbəsi onu III Georgiyə qarşı düşmənçilikdə ittiham edirdi - 19, s. 24) və onunla birlikdə Şota Artavaçosdzeni yaxaladılar. Bilərəkdən xəyanət etmişlər əsir alınaraq müzəffər çarın hüzuruna gətirildilər; hamı böyük məmnuniyyətlə şadlıq etdi” (19, s. 29).

Şəki/Hereti əhalisinin, o cümlədən onların köməyinə gəlmiş dağlı tayfaların böyük rəşadətə vuruşmalarına baxmayaraq, üsyançılar III Georginin göndərdiyi sayca onlardan qat-qat çox olan və yaxşı təlim görmüş say-seçmə qoşunları ilə həlledici döyüşdə məğlub oldular. 1178-ci il Şəki/Hereti üsyanının məğlub olması, habelə atadan oğula keçərək nəsildən nəsilə ötürülən və gürcü çarlarına qarşı mübarizəyə başçılıq edən yerli feodallardan bəzilərinin döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olması, bəzilərinin isə əsir düşməsi nəticəsində, yerli əhalinin yadelli əsarətinə qarşı mübarizəsi xeyli zəiflədi. Lakin xalqın azad olmaq əzmi tükənmədi və bu mübarizə bir müddət qapalı şəkildə davam etdirildi. Məhz bu mübarizənin nəticəsində, XIV əsrin ortalarında keçmiş Şəki/Hereti çarlığı ərazisinin bir hissəsində gürcü əsarətinə son qoyuldu. Burada Böyük Monqol imperiyası tərkibində, əslində müstəqil olan Şəki feodal dövləti bərpa olundu.

1178-ci il Şəki/Hereti üsyanını yatırmağa müvəffəq olan III Georgi ləngimədən Lori qalasını mühasirə etdi. S.Aşurbəylinin fikrincə, Şirvanşah I Axsitan öz qoşunu ilə Gürcüstanə gələrək qiyamın yatırılmasında III Georgiyə kömək etmişdi (62, s. 139). Bir neçə ay davam edən mühasirə nəticəsində şahzadə Demetre (Demnə), habelə İvane Orbelinin bəzi tərəfdarları qalanı tərk edərək III Georgiyə təslim oldular. Qalada qalmış İvane Orbeli də çarın vədlərinə inanıb müqaviməti dayandırdı. Lakin çar İvaneni və onun bütün qohumlarını tutmağı əmr etdi (19, s. 29-30). III Georgi qiyamçıların hamısını cəzalandırdı: İvanenin gözlərini çıxartdırdı, oğullarını və qohumlarını isə öldürtdü; şahzadə Demetreni (Demnə) kor edib axtalatdı (72, s. 53-54).

Gürcüstan ordusuna baş əmir sipəhsalar mənşəcə qıpçaq olan Kubasar təyin olundu (19, s. 33; 65, s. 211).

Yuxarıda Şəki/Hereti üsyanına rəhbərlik etmiş feodallardan İvan Vardanisdze (o, eyni zamanda Şəki/Hereti eristavı idi) və Şota Artavaçosdzenin də əsir alındıqlarını qeyd etmişdik. Gürcü mənəbəsi onların sonrakı taleyi barədə susur. Görünür, III Georgi Şəki/Hereti üsyanı rəhbərlərinə də eyni qəddarlıqla divan tutmuşdu.

3. İngiloylar/gellər və Gürcüstan tarixinin “qızıl dövrü”

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, bu hadisədən iki il sonra, yəni 1180-ci ildə Qanukidən Naçarmaqeviyə qayıdan III Georgi qızı Tamarı özünün varisi, Gürcüstan taxt-tacının vəliəhdi elan edir (19, s. 30). 1184-cü ildə III Georginin vəfatından sonra Tamar çarlıq tacını qəbul etdi (19, s. 34; 83 s. 244-245).

Bir qayda olaraq, çariçə Tamarın (1184-1213) hakimiyyət illəri Gürcüstan dövlətinin çiçəkləndiyi və regionda böyük qüdrətə sahib olduğu “qızıl dövr” kimi xarakterizə olunur. Adətən, Gürcüstanın müvafiq çiçəklənmə dövrü bilavasitə çariçə Tamarın şəxsiyyətindən və onun idarəetmə qabiliyyətindən irəli gəlmiş ehtimal olunur. Çünki mərkəzləşdirilmiş Gürcüstan dövlətində Qurucu Daviddən başlayaraq sələf çarlardan heç biri çariçə Tamarın əldə etdiyi nailiyyətləri qazana bilməmişlər. Hərçənd çariçə Tamarı qeyri-adi şəkildə vəsf edən orta əsr gürcü mənbəsindən məlum olur ki, əvvəlki çarlardan fərqli olaraq, o, hakimiyyətdə olduğu müddətdə ölkəsinin daha da qüdrətlənməsi və inkişafı üçün, demək olar, heç bir yenilik gətirməmişdi. Çariçə Tamar ölkəsini atası III Georgidən miras qalmış ənənə əsasında idarə etməkdə davam edirdi. Digər tərəfdən, çariçə Tamar hakimiyyətə keçməklə ölkəsi üçün bir sıra yeni problemlər yaratmışdı: hakimiyyətinin ilk illərində iri feodallara güzəştə getməli olan Tamar ölkəyə sədaqətlə xidmət etmiş qırpaq mənşəli şəxsləri dövlətin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa məcbur olmuş; birinci ərini ölkədən qovduqdan və onun yenidən Gürcüstana qayıtmasından sonra ölkə daxilində qanlı müharibələr baş vermişdi və s. və i. a.

Əslində isə müvafiq dövrdə Gürcüstan dövlətinin qüdrətinin daha da artmasına təsir edən başlıca faktor regionda qüvvələr tarazlığının pozulması və yeni siyasi durumun yaranması idi. Regionda uzun müddət Gürcüstanın əsas rəqibi olan Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətində Məmməd Cahan Pəhləvanın (1175-1186) ölümündən sonra ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışmışdı. Hakimiyyətə keçən Qızıl Arslan (1186-1191) ölkədə sabitliyi pozan və bir-biri ilə düşmənçilik edən saray müxalifətinə və iri feodal qruplarına qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu. Artıq Əbu Bəkrin (1191-1210) hakimiyyəti dövründə isə Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin süqutu daha da sürətlənmişdi (114, s. 27). Belə bir şəraitdə fəallaşan Gürcüstan orduları qarşısında regionda duruş gətirə biləcək bir qüvvə yox idi.

Gürcü mənbəsi çariçə Tamarın hakimiyyət başına keçdiyi zaman ölkədəki mövcud eristavların siyahısını təqdim edir və burada Şəki/Hereti eristavlığı ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlirik: “Bu zaman eristavlar aşağıdakılar idi: Lix dağları arxasında İmeridə (Qərbi Gürcüstan - Ş.H.): Svanetidə Baram Vardanisdze, Raçə və Takveridə Kaxaberi, Sxumidə Datoqod Şarvaşidze, Argvetidə Amanelisdze, Odişidə Bediani. Lix dağlarından bəri Ameridə (Şərqi Gürcüstan -

Ş.H.): Kartlidə Rati Surameli, Kaxetidə Dzaqam oğlu gənc Bakur, Heretidə (Şəki - Ş.H.) bu vəzifəni Saqira Kolonkelisdzenin öləndən zorla almış Asat Qriqol oğlu; bir müddət sonra o, xahiş edərək özünə “Arişianis adqilini” (Arişianinin yeri, torpağı - bəlkə də Ərəş mahalı - Ş.H.) və balıqda oturmaq hüququnu (Dövlət Şurası Darbazidə xüsusi imtiyazlara malik olmaq - 19, s. 102, qeyd 8) aldı və əvvəlki vəzifəsini oğlu Qriqola verdi. Boso Cakeli Samsxeninin eristavı və sipəhsaları təyin edildi” (19, s. 38).

Yuxarıda 1163-cü ildə Şəki/Hereti eristavı Vardan Kolonkelisdzenin olduğunu və onun oğlu, həmçinin, Şəki/Hereti eristavı İvan Vardanisdzinin 1178-ci il üsyanı zamanı əsir alındığını qeyd etmişdik. Bu məlumatdan isə aydın olur ki, artıq 1184-cü ildə Şəki/Hereti eristavı Asat Qriqol oğludur. Ondan əvvəl isə bir müddət Saqira Kolonkelisdze Şəki/Hereti eristavı olmuşdur. Göründüyü kimi, Saqira Kolonkelisdze yuxarıda adını çəkdiyimiz Vardan Kolonkelisdzenin qardaşı idi. Buradan ehtimal etmək olar ki, Vardan Kolonkelisdzeni əvəz etmiş oğlu İvan Vardanisdze 1178-ci il üsyanı zamanı əsir alındıqdan sonra Şəki/Hereti eristavlığı bir müddət Saqira Kolonkelisdzenin əlinə keçmişdir. Lakin uzun müddət gürcü çarlarına qarşı mübarizə aparmış Kiş qalası hakimləri nəslindən olan Asat Qriqol oğlu (o, 1178-ci il üsyanında həlak olmuş Qriqolun oğlu idi) silah gücünə Saqira Kolonkelisdzeni devirərək eristavlığı ələ keçirmişdi. Gürcü mənbəsindən o da aydın olur ki, gürcü çarları Asat Qriqol oğlunun belə “özbaşmalılıqlarına” göz yumaraq, onun zorla ələ keçirdiyi Şəki/Hereti eristavı vəzifəsini təsdiq etməyə məcbur olmuşlar. Çox güman ki, gürcü çarları bu yolla onlara qarşı yorulmadan mübarizə aparmış yerli feodal nəslini öz tərəflərinə çəkməyə və beləliklə də keçmiş Şəki/Hereti çarlığında öz təsirlərini qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Ümumiyyətlə, sözü gedən məlumatdan da göründüyü kimi, eristavlığın daxili idarəçiliyində geniş səlahiyyətlərə malik olan Şəki/Hereti eristavı müstəqil şəkildə vəzifəsini varislik əsasında oğluna ötürürdü. Yeni təyinat isə formal surətdə çar tərəfindən təsdiq olunurdu. Qeyd etdiyimiz kimi, Şəki/Hereti eristavı Asat Qriqol oğlu bir müddət sonra (o, hələ 1187-ci ildə eristav olaraq qalırdı - 19, s. 42) vəzifəsini oğlu Qriqola həvalə edib, özü Gürcüstan dövlətinin idarəçiliyində mühüm rol oynayan Dövlət Şurası-Darbazidə xüsusi imtiyazlarla təmsil olunmaq hüququ əldə etmişdir.

* * *

Gürcü mənbəsi 1185-ci ildə Georgi Rusa ilə evlənmiş çariçə Tamarın birinci dəfə ərdə olduğu dövrdə (1185-1188) Gürcüstan ordularının bir neçə uğurlu müharibələr (Qars, Basiani, Dvin, Arran istiqamətində) aparması, habelə “ölkəyə təcavüz edən türklər üzərində qələbələr çalması” haqqında məlumatlar verir (19, s. 40-43; 83, s. 258). Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, 1187-ci ildə Şəki/Hereti eristavı Asat Qriqol oğlunun dəvəti ilə Gürcüstan ordusu Gəncədən aşağı Belakoniyədək (?), sonra isə Arazdan yuxarı Masisədək ərazilərə uğurlu yürüşlər edir. Yürüşdə çariçə Tamar və digər nüfuzlu şəxslər iştirak edirdi (19, s. 42-43).

Mənbəni rus dilinə tərcümə etmiş K.S.Kekelisdze mətndə qeyd olunan Belakoninin müasir Balakən olduğunu güman etmişdir (19, s. 104. qeyd 4). Lakin mətndə Belakoninin Gəncədən cənubda yerləşdiyi qeyd olunur ki, bu da onun müasir Balakəndə lokalizə olunmasını tamamilə mümkünsüz edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq dövrdə müasir Balakən ərazisi Şəki/Hereti eristavlığı tərkibində (təxminən eristavlığın mərkəzində) idi və Gürcüstan ordusunun buraya yürüş etməsi heç bir məntiqlə izah oluna bilməz. Şübhəsiz, Şəki/Hereti eristavı Asat Qriqol oğlunun dəvəti və təklifi ilə həyata keçirilmiş bu yürüşdə eristav öz qoşunu ilə iştirak edirdi.

1188-ci ildə çariçə Tamarın birinci əri Georgi Rusa gürcü sarayından qovularaq Konstantinopola yola salındı (19, s. 43; 83, s. 258). 1189-cu ildə isə çariçə Tamar mənşəcə osetin olan David Soslana ərə getdi (19, s. 46; 83, s. 260). Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, bundan xəbər tutan Georgi Rusa 1190-1191-ci illərdə Konstantinopoldan çıxaraq əvvəlcə Karni şəhərinə, oradan da Samsxeyə gələrək Gürcüstanda hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd edir. Çariçə Tamardan narazı olan iri feodalların bir hissəsi onun tərəfinə keçirlər. İlk öncə Klarçeti və Şavşeti hakimi Quzan Əbülhəsənidze və Samsxe eristavı Boso Cakeli knyaza qoşuldular. Kvarkvare adlanan İvan Tsixis-Cvareli istisna olmaqla mesxilər də Boso Cakelinin ardınca getdilər. Daha sonra saray işlərinə baxan Vardan Dadiani Svaneti, Abxazeti, Quriya ilə birlikdə Egeri, Samokalako, Raçu-Takveri, Arçveti və s.-nin, bir sözlə İmerinin (Qərbi Gürcüstan) Georgi Rusaya itaət etməsinə nail oldu. Vardan bu ölkələrdən topladığı qoşunları Quzanın yanına göndərdi. Georgi Rusa isə Boso Cakeli ilə birlikdə Gequtidə möhkəmləndi.

Çətin vəziyyətə düşmüş çariçə Tamar özünə sadıq qalan hakimlərdən Heretidən (Şəki), Kaxetidən, Kartlidən, Somxeti və Samsxedən əmirləri və didebulları toplamağı əmr edir (19, s. 47-48; 83, s. 260). Tərəflər arasında ilk toqquşma Cavaxetidə Kür çayı üzərində baş verir. Gürcüstan ordusunun baş əmir sipəhsaları Qamrekeli və Mxarqrdzeli qardaşlarının rəhbərlik etdiyi çariçə Tamar tərəfdarları döyüşdə qalib gəldilər. Kartli eristavları və didebulları başında David Soslanın, herlərin və kaxların, habelə qıpçaqların birləşmiş dəstələri isə Kartlidə və Somxetidə Georgi Rusaya məxsus qüvvələri darmadağın etdi (19, s. 49-50). Georgi Rusanın məğlub olub Gürcüstanı tərk etməsindən sonra digər feodallardan fərqli olaraq, Klarçeti və Şavşeti hakimi Quzan Əbülhəsənidze çariçə Tamara itaət göstərmədi. Taos-kari, Vaşlovani və bir çox digər qalaları ələ keçirmiş Quzan kömək məqsədilə Şah-Ərmənə müraciət etmişdi. Lakin Tamara tərəfdarları ilə həlledici döyüşdə məğlub olan Quzanın ailəsi əsir alındı (19, s. 52; 83, s. 263).

Çariçə Tamar çətin anda ona sədaqət nümayiş etdirmiş və Georgi Rusa üzərində qələbəni təmin etmiş vilayətlərdən tanınmış şəxsləri mükafatlandırdı. Hərçənd gürcü mənbəsində mükafatlandırılanlar sırasında herlərin (Şəki/Hereti əhalisi) adı çəkilmir (19, s. 51-52).

Böyük uğursuzluğa düşər olmasına baxmayaraq, məğlubiyyəti ilə barışmaq istəməyən Georgi Rusa, çariçə Tamara qarşı yenidən mübarizəyə başlamaq üçün özünə müttəfiqlər axtarırdı. 1191-ci ildə o, bu məqsədlə Azərbaycan Eldənizlər dövlətində yenidən sultan titulu qəbul etmiş Qızıl Arslana müraciət edir. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə, Georgi Rusa Azərbaycan hökmdarından onun üçün Arranda yer ayırmasını xahiş edir. Buradan o, Gəncə və Arran qoşunları ilə Kambeçovani (Kambisena) ölkəsinə gəlir, ölkə daxilində tarlaları bərhad hala salır, çoxlu qənimət və əsir ələ keçirir. Bundan xəbər tutan Xornabuc hakimi Saqir Maxatelisidze qoşununu toplayıb ona həmlə edir. Döyüşdə məğlub olan Georgi Rusa çətinliklə qaçıb canını qurtara bilir (19, s.55-56). Məlum olduğu kimi, Kambisena vilayəti müvafiq dövrdə də Şəki/Hereti eristavlığı tərkibində idi.

1192-ci ildə çariçə Tamarın oğlu və taxt-tacın gələcək varisi Georgi-Laşanın doğulması münasibətilə Gürcüstan orduları Arrana, Ərzuruma, Qelakuniyə, Sparsi-Bazariyə və s. yerlərə yürüşlər etmişdilər.

* * *

1191-ci ildə Qızıl Arslanın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Azərbaycan Eldənizlər dövlətində hakimiyyət uğrunda ara müharibələri başlandı. Hakimiyyətə keçən Əbu Bəkr (1191-1210) qardaşları Qutluq İnanç və Əmir Əmiran Ömərə qarşı mübarizə aparırdı. 1192-ci ildə sonuncu İraq səlcuq sultanı III Toğrulun həbsdən qaçması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Ara müharibələri və feodal çəkişmələri Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirdi (114, s. 27).

Bu dövrdə Əbu Bəkr tərəfindən məğlub edilmiş və təqib olunan Əmir Əmiran Ömər Şirvana qaçdı (38, s. 157). Eldəniz sarayındakı hərəmərəkətdən Şirvanşah və çariçə Tamar istifadə etdilər. Şirvanşah I Axsitan qızını Əmir Əmiran Ömərə əvə verdi və ona qardaşı Əbu Bəkrə qarşı mübarizədə hərbi qüvvə ilə yardım göstərdi (38, s. 157; 114, s. 28). Lakin 1192-ci ildə Beyləqan yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Əbu Bəkr qardaşının və Şirvanşahın qüvvələrini darmadağın edib Arranı tutdu. Eyni zamanda Şirvanda baş verən güclü zəlzələ nəticəsində paytaxt Şamaxı şəhəri dağıldı. Əli hər yerdən üzülmüş və ailəsini itirmiş Şirvanşah, yaranmış şəraitdə Əbu Bəkr tərəfindən cəzalandırılacağından ehtiyat edərək Əmir Əmiran Ömərlə birlikdə çariçə Tamara müraciət etdilər (19, s. 57).

Gürcü mənbəsi Tiflisə dəvət olunan Şirvanşah və Əmir Əmiran Ömər qarşılanma mərasimindən ətraflı bəhs edir. Tiflis yaxınlığında onları qarşılayanlar sırasında hərərdən və kaxlardan ibarət nümayəndə heyəti də iştirak edirdi (19, s. 58). Gürcü mənbəsi həmçinin Şirvanşah və Əmir Əmiran Ömər şərafinə keçirilmiş və Şəki/Hereti eristavı Qriqolun da qatıldığı təmtəraqlı mərasimlər haqqında məlumat verir (19, s. 59).

Bütün bunlardan sonra çariçə Tamar ölkəsinin “bütün vilayətlərindən qoşun toplamağı” əmr etdi. Eyni zamanda Əbu Bəkr öz qoşunları ilə Arranda yerləşdi (19, s. 59). Əbu Bəkrdən narazı olan Arran əmirələri və türkmən dəstələri isə Əmir

Əmiran Ömərə qoşuldular (38, s. 158; 57, s. 298). 1194-cü ilin iyununda David Soslanın başçılığı altında birləşmiş Gürcüstan-Şirvan ordusu və Əmir Əmiran Ömər in dəstələri Şəmkirə yaxınlaşdı. Şəmkir və Beyləqan vuruşmalarında ağır məğlubiyyətə uğrayan Əbu Bəkr Arranı tərək etməli oldu (19, s. 59-62). Şəmkir vuruşmasında hərhlərin iştirakı haqqında konkret heç bir məlumat verilməsə də, “bütün vilayətlərdən qoşun topladı” deməklə gürcü mənbəsi dolayısı onların da bu döyüşdə iştirakını təsdiq etmiş olur (19, s. 59).

Gürcü mənbəsi Şəmkir vuruşmasından sonra David Soslanın Gəncəni döyüşsüz tutması haqqında məlumat verir (19, s. 62-63). Lakin digər mənbələrdən gəncəlilərin şəhərə yalnız Əmir Əmiran Öməri buraxdıqları məlum olur (38, s. 159-160; 114, s. 28). Əmir Əmiran Ömər Gəncə daxil olmaqla Arranda hakimiyyəti ələ keçirsə də, 22 gündən sonra sui-qəsd nəticəsində öldürüldü və Arran yenidən Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçdi (19, s. 64-65; 38, s. 160; 114, s. 28). Çariçə Tamarın və David Soslanın Gəncəni yenidən tutmaq cəhdləri uğursuz oldu. Çariçə Tamara sədaqətini nümayiş etdirən Şirvanşah ordusu ilə Gəncəni mühasirə etmiş Gürcüstan ordusuna kömək edirdi. 25 günlük mühasirədən sonra Gəncəni tuta bilməyən Gürcüstan ordusu geri qayıtdı (19, s. 66; 72, s. 97).

Kirakos Qandzaketsidə 1195-ci il hadisələri ilə bağlı maraqlı məlumata rast gəlinir. Onun verdiyi məlumata görə, 1155-1195-ci illərdə Albaniya katolikosu olmuş III ter-Stepanos məhz Şəki/Hereti vilayətində vəfat etmişdir (23, s. 93-94), Katolikos 1195-ci ildə Əmir Əmiran Ömər in (mənbədə səhvən gürcü Bədrəddin) razılığı ilə Gəncədə xristian dini ayini icra etdiyinə görə, yerli müsəlmanlar tərəfindən həbs olunmuşdu. Sonra isə Atabəy Əbu Bəkr çoxlu miqdarda pul alıb onu buraxmışdı. Bu hadisədən sonra Xaçənə çəkilən katolikos Gəncə həndəvərinə gəlməyə cəsarət etməirdi. Buna görə də Gəncə vilayətindəki monastırlar və iyereylər ter-Stepanosun əvəzinə, hələ 1155-ci ildə katolikos adından məhrum edilmiş (evləndiyinə görə) Bejqeni yenidən özlərinə katolikos təyin etdilər: “Bunu eşidən ter-Stepanos onları və onu lənətlədi, özü isə gəzərgi həyat keçirərək Herq vilayətində (Şəki/Hereti vilayəti - 23, s. 264, qeyd 610) vəfat etdi” (23, s. 93-94).

Burada daimi iqamətgahı olmayan (23, s. 93) Albaniya katolikoslarından III ter-Stepanosun Şəki/Hereti vilayətinə gəlməsi və burada vəfat etməsi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Yuxarıda ilk mənbələrdən Şəki/Hereti xristian əhalisinin XI əsrdəki monofizit (antixalkidonçu) olaraq qaldıqlarını qeyd etmişdik. XI əsrdən etibarən isə gürcü diofizit (xalkidonçu) kilsəsinin birincilik əldə etməsi ilə Şəki/Hereti ölkəsində, xüsusilə də onun qərb vilayətlərində pravoslavlıq yayılmağa başlanmışdı. Bu proses Şəki/Hereti çarlığının 1117-ci ildə gürcü feodalları tərəfindən işğalının tam başa çatdırılmasından sonra, onun Gürcüstan feodal dövlətinin tərkibində olduğu dövrdə (təxminən 1117-1220) daha da sürətlənmişdi. Şəki/Heretin xristian-alban əhalisinin, o cümlədən her/gellərin müəyyən hissəsinin pravoslavlığı qəbul etməsi ilə yanaşı onların gürcülər tərəfindən assimilyasiyası prosesi də gedirdi. Lakin Kirakos Qandzaketsinin məlumatından

göründüyü kimi, gürcü pravoslav kilsəsinin bütün səylərinə baxmayaraq, XII əsrin sonlarında, yəni çariçə Tamarın dövründə də Şəki/Hereti ölkəsi Albaniya katolikosluğuna tabe vilayətlərdən biri olub, vilayətin xristian əhalisinin böyük əksəriyyəti yenə də antixalkidonçuluqda qalmaqda davam edirdi.

Yuxarıda gürcü mənəbləri əsasında adlarını qeyd etdiyimiz Şəki/Hereti feodallarının da (Vardan, Saqira, Asat, Qriqor və b. - hamısı monofizit (antixalkidon) məzhəbli əhaliyə məxsus adlardır) böyük əksəriyyətinin antixalkidonçu olduğu aydın olur ki, bu da Kirakos Qandzaketsinin məlumatının həqiqiliyini bir daha təsdiq etmiş olur.

Göründüyü kimi, Şəki/Hereti ərazisində monofizitliyin qorunub saxlanması diofizitləşdirmə və gürcüləşdirmə siyasətinə ağır zərbə idi.

* * *

XIII əsrin əvvəllərində regionda islam-türk hərbi siyasi amilinin müvəqqəti olaraq zəifləməsi nəticəsində Gürcüstanın hərbi qüvvələri müəyyən uğurlar qazanır. Gürcü ordusu 1203-cü ildə Dvini, 1204-cü ildə Trabzonu, 1206-cı ildə Qarsı ələ keçirir (83, s. 273).

Çariçə Tamarın hakimiyyətinin son 1207-1213-cü illəri əhatə edən dövründə gürcü ordusu özünün ən uğurlu hərbi yürüşlərini həyata keçirdi. İbn əl-Əsirə görə, 1208-ci ildə gürcü hərbi qüvvələri Şah-Ərmənə məxsus Arceşi şəhərini tutmuşdu. Xilətdə əyləşən Şah-Ərmən Nəcm əd-Din isə şəhərdən çıxıb onlarla döyüşməyə cəsarət etmədi (83, s. 280). İki il sonra isə Gürcüstan ordusu Şah-Ərmənin iqamətgahı olan Xiləti mühasirə etdi. Lakin bir təsadüf nəticəsində xilətlilər İvane Mxarqrdzelini əsir aldılar. Gürcülər İvaneni azad etmək üçün mühasirədən əl çəkib qarət etdikləri qənimətləri qaytardılar və üstəlik İvanenin qızını Xilət hakiminə ərə verdilər (83, s. 281).

Gürcü mənəbi 1208-ci ildə Ərdəbil hakiminin bu zaman Gürcüstanın tabeliyində olan Ani şəhərini tutması haqqında məlumat verir (19, s. 80-81). Bu hadisədən sonra çariçənin əmri ilə Mxarqrdzeli qardaşları Ərdəbilə yürüş təşkil etdilər. Gürcü mənəbi Ərdəbilə yürüş edən Gürcüstan ordusunun tərkibində herlərdən və kaxlardan ibarət qoşunların da iştirak etdiyini qeyd edir. Çariçə Tamar məsxərə, torellərə, tmoqvilərə, herlər və kaxlara, somxıtarlara Ani şəhərində toplaşmaq əmrini vermişdi. Kartlilər bilərəkdən yürüşə cəlb olunmamışdı (19, s. 81). Xudafərin körpüsündən keçən Gürcüstan ordusu qəfil Ərdəbilə yaxınlaşdı və müsəlmanların bayram etdikləri gün şəhərə soxuldular. Şəhər əhalisi dəhşətli qırğına məruz qaldı, əsir alınmış 12 000 ərdəbilli isə məscidlərdə qətlə yetirildi. Ərdəbilin bütün varidatı qarət olunub Gürcüstana aparıldı (19, s. 82).

Ərdəbil yürüşü zamanı Mxarqrdzeli qardaşları Azərbaycan Eldənizlər dövlətində onlara qarşı müqaviməti təşkil edə biləcək qüvvənin olmadığına bir daha əmin oldular. Bu isə 1210-1211-ci illərdə Gürcüstan ordusunun Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə qarşı qarətçi yürüşünün baş verməsinə gətirib çıxardı (38, s. 160-161). Naxçıvandan yan keçən Gürcüstan ordusu əhalisi dağlara sığınmış

Mərənd şəhərini qarət etdi. Təbriz hakimi Zahidə Xatun şəhərə yaxınlaşan bu orduya çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verərək şəhəri dağıntılardan qurtardı. Miyana şəhəri də Təbrizin yolu ilə getdi. Zəncan, Qəzvin, Uçan, Abxar kimi şəhərlər zəif müqavimət göstərdilər və nəticədə silah gücünə alınıb qarət olundular. Hərbi qənimətin bolluğundan Gürcüstan ordusu yürüşü davam etdirə bilməyib, geri qayıtmalı oldu. Geri qayıdarkən onlar üsyan etmiş miyanalılara amansız divan tutdular (19, s. 83-86; 114, s. 28-29).

Ölkəsinin müdafiəsini təşkil etməyə qadir olmayan və sərxoşluğa qurşanan Əbu Bəkr çıxış yolunu gürcü çarının qızı ilə evlənməkdə görür (72, s. 106). 1210-cu ildə Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin sonuncu hökmdarı, zəif iradəli Özbək (1210-1225) keçir.

1212-ci ildə Gürcüstan ordusunun baş əmir sipəhsaları Zaxariya Mxarqrdzelinin, 1213-cü ildə isə çariçə Tamarın vəfat etməsindən sonra Gürcüstan ordularının qonşu ölkələrə qarşı dağıdıcı yürüşləri dayandı⁵².

Bəzi müasir tədqiqatçılar çariçə Tamarı Gürcüstan dövlətinin sonuncu qüdrətli hökmdarı hesab etsələr də, həqiqətdə isə onu əvəz etmiş oğlu IV Georgi-Laşanın (1213-1222) çarlığı dövründə də (son iki il istisna olmaqla) Gürcüstan regionda qüdrətli dövlət olaraq qalırdı.

4. Monqol yürüşləri

XIII əsrin I yarısı Cənubi Qafqaz xalqları tarixində mühüm dəyişikliklər dövrü kimi xarakterizə olunur. Monqolların Cənubi Qafqaza kəşfiyyət xarakterli birinci yürüşü (1220-1221), bunun ardınca monqollardan qaçan Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşləri (1225-1230) və nəhayət monqolların ikinci yürüşü (1231) və onların Cənubi Qafqazda möhkəmlənmələri bu dövrə təsadüf edirdi.

Monqol ulusu Çingiz xan (1206-1227) başda olmaqla Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etdiyi (57, s. 322) və hələ Səmərqəndi mühasirə etdiyi zaman (1220) Cəbə və Subutayın başçılığı altında 20 minlik monqol qoşunu kəşfiyyət xarakterli yürüşə göndərilmişdi. Sonradan sərkərdə Tokaçar daha 10 minlik qoşunla onlarla birləşdi (60, s. 90). Kəşfiyyətə göndərilmiş ordu üç ilə Xəzər dənizini cənubdan dolanaraq Dərbənd keçidi və Qırçaq düzü vasitəsilə Monqolustana dönməli idi (60, s. 91). Hələ Nişapurun mühasirəsi zamanı Tokaçar öldürüldüyündən Cəbə və Subutay 30 minlik ordunun başında yürüşü davam etdirdilər (60, s. 90). Xorasan və İraqi-Əcəmi tutan monqollar 1220-1221-ci illərdə ilk dəfə Azərbaycana soxuldular (57, s. 322).

İbn əl-Əsir və Rəşid əd-Dinə görə, monqolların gürcü ordusu ilə ilk toqquşması 1220-ci ilin payızında baş vermişdi. Müharibəyə hazırlıqlarını başa çatdırma bilməyən IV Georgi-Laşa topladığı 10 minlik qoşunla qəfil ölkəsinə hücum etmiş 30 minlik monqol ordusuna qarşı döyüşə girdi. Gürcülər ağır məğlubiyyətə

uğradılar. Qələbə çalmalarına baxmayaraq, monqollar Tiflis üzərinə yerimədilər və Muğana qışlamağa qayıtdılar (15, s. 171; 60, s. 95; 57, s. 322).

İlk böyük məğlubiyyətindən sonra Georgi-Laşa monqollara qarşı mübarizədə bəzi dövlətlərlə ittifaq yaratmağa cəhd etdi. İbn əl-Əsirə görə, o, bu məqsədlə Atabəy Özbəkə və Əxlət hakimi Məlik Əşrəfə müraciət etmişdi. Onlar razılığa gələrək 1221-ci ilin yazında monqollara hücum etməyi planlaşdırmışdılar. Lakin bundan xəbər tutan Cəbə və Subutay 1221-ci ilin yanvarında ikinci dəfə Gürcüstana yürüş etdilər. Gürcüstanın şərq vilayətlərini qarət edən monqollar Azərbaycana döndülər (60, s. 96; 57, s. 323).

İbn əl-Əsir və Rəşid əd-Din monqolların 1221-ci ildə Gürcüstana etdiyi üçüncü yürüşü barədə də məlumat verirlər (60, s. 99). Georgi-Laşa bu dəfə də ölkəsinin müdafiəsini təşkil edə bilmədi. O, böyük qüvvə ilə monqollara qarşı döyüşə girsə də, müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Hunan (Xunan) yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Gürcüstan ordusu növbəti böyük məğlubiyyətə uğradı (23, s. 104). Şərqi Gürcüstanı yenidən qarət edən monqollar “bu tərəflərdə bir çox dərələr və keçidlər olduğunu görüb, daha dərinlərə getməyə cürət etmədilər” (15, s. 171) və Şirvana hərəkət etdilər. Şirvan monqollara güclü müqavimət göstərdiyindən böyük dağıntılara məruz qaldı (60, s. 99, 100; 57, s. 323).

Qeyri gürcü mənəbləri əsasında 1220-1221-ci illərdə monqolların Gürcüstana üç dəfə yürüş etdikləri məlum olur. Gürcü mənəsinə görə isə bu dövrdə monqollar yalnız bir dəfə Gürcüstana hücum etmiş və Samsvildeyədək irəliləmişdilər (17, s. 44).

Cənubi Qafqaza münasibətdə qarşıya qoyulmuş məqsədə tam nail olan Cəbə və Subutay 1221-ci ildə Dərbənddən keçərək Qıpçaq düzü istiqamətində hərəkət etdilər.

Çox keçmədi ki, monqollar tərəfindən sıxışdırılan qıpçaqlar şimaldan Azərbaycana hücum etdilər. Şirvan və Arranın ayrı-ayrı vilayətləri qarət olundu. Qəbələ və onun ətraf rayonları daha çox dağıntılara məruz qaldı (60, s. 101). İbn əl-Əsirdən müvafiq dövrdə Qəbələnin Gürcüstan çarına tabe şəhər olduğu məlum olur (15, s. 178-179). Qıpçaqlar Gəncə hakimi Küşxərədən onlara yaşayış yeri ayırmasını xahiş edirlər və Atabəy Özbəkin razılığı ilə onlar Gəncə ətrafında yerləşdirilirlər. Bundan sonra qıpçaqlarla gürcülər arasında dəfələrlə qanlı toqquşmalar baş verir (15, s. 180; 60, J- 101; 23, s. 105). Gürcü mənəsi qıpçaqların bu yürüşləri barədə qısa məlumat verir: “...qoşunlar Somxeti və Heretiyyə soxuldu və (ölkəyə) bir qədər ziyan yetirdilər. Georgi-Laşa onları ölkədən qovmağa müvəffəq olur” (21, s. 370).

Monqolların və qıpçaqların yürüşləri nəticəsində son 100 ildən çox bir dövrdə aldığı ilk ciddi zərbələrdən sonra Gürcüstan yaranmış nisbi sabitlikdən istifadə edərək regiondakı nüfuzunu yenidən bərpa etməyə cəhd etdi. Çar Georgi-Laşa əvvəllər Gürcüstandan vassal asılılığında olan və bu yürüşlər zamanı ondan ayrılan ölkələri yenidən özünə tabe etmək məqsədilə şərq və cənub istiqamətində

hərbi əməliyyatlara başlayır. İbn əl-Əsirin verdiyi məlumatla görə, Gürcüstan ordusu 1222-ci ilin fevralında Arrana yeriyərək Beyləqan şəhərini ələ keçirir. Gürcülər müqavimətsiz şəhəri aldıqdan sonra əhaliyə qılinc qaldırır, monqolların burada etdikləri qırğın və soyğunu təkrar etdilər (15, s. 189).

Georgi-Laşa eyni zamanda Şirvanşahlarla əvvəlki yaxın münasibətləri yenidən canlandırmağa çalışırdı. 1222-ci ildə Georgi-Laşa Şirvanşahın iqamətgahı və ölkənin paytaxtı Baqavana (Bakiya) gəldi. Çarın Şirvana gəlişi öz bacısı Rusudanın Şirvanşaha ərə verilməsi ilə əlaqədar idi. Lakin toy baş tutmadı, çünki Georgi-Laşa burada vəfat etdi. Bacısı Rusudan Gürcüstana qayıtmalı oldu və elə həmin il çariçə elan edildi (21, s. 371).

* * *

Çariçə Rusudanı (1222-1247) dövlət işləri o qədər də maraqlandırmırdı. O, vaxtının çox hissəsini keyf çəkməkdə, çoxsaylı məşuqları ilə eys-ışrətdə keçirir, tez-tez ərlərini dəyişdirirdi. Ölkədə və orduda böyük nüfuzla malik olan və faktiki olaraq ölkədə rəhbərliyi ələ alan Atabəy İvane Mxarqrdzeli hətta bəzən çariçənin hökmdarlara yaraşmayan hərəkətlərinə məhdudiyətlər qoymağa məcbur olurdu (15, s. 183).

Georgi-Laşanın vəfatından sonra da Gürcüstan ordusu şərq və cənub istiqamətində hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. 1223-cü ildə Dəbil (Dvin) hakimi Şalva gürcü qoşunu başında Xilata qarşı bir neçə yürüş təşkil etdi. Lakin yürüşlərin birində o, özü əsir düşdü (15, s. 181-182). 1225-ci ildə isə gürcülər növbəti uğursuzluğa düşər oldular. Həmin ildə gürcülərin Gəncəni ələ keçirmək cəhdi uğursuz oldu və gəncəlilər tərəfindən geri oturduldular. 1225-ci ildə Şirvanda III Fəriburzun (1225-1243) hakimiyyətə keçməsi ilə Şirvanın Gürcüstandan asılılıq münasibətlərinə birdəfəlik son qoyuldu (15, s. 184-185).

1225-ci ildə Cənubi Qafqaz ölkələri Orta Asiyada monqol hücumları nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumlarına məruz qaldı (57, s. 323)⁵³. Şihab əd-Din ən-Nəsəvinin verdiyi məlumatla görə, 622/1225-ci ildə Arranı ələ keçirən sultan Cəlaləddin Şirvanşahdan itaət etməsini və xərac ödəməsini tələb etmişdi. Lakin Şirvanşah öz ölkəsinin çətin vəziyyətdə olduğunu, habelə Şəki, Qəbələ kimi ərazilərin onun nəzarətindən çıxdığını, sərhəd vilayətlərin gürcülər tərəfindən tutulduğunu göstərirdi (48, s. 223). Şəkinin heç vaxt Şirvanşaha tabe olmadığı, Qəbələnin isə Şəki ilə Şirvan arasında mübahisəli ərazi olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Müvafiq dövrdə isə hər iki şəhər gürcü çarının hakimiyyəti altında idi. Sözü gedən məlumatda Şirvanşahın hər iki şəhəri öz adına çıxmasını isə daha çox onun xərac ödəməkdən yayınmaq üçün gətirdiyi bəhanələrdən biri olduğu məlum olur.

1226-cı ilin əvvəllərində Cəlaləddin Gürcüstana hücum etdi. Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, Xarəzmşah yürüşə başlamazdan əvvəl Bəni qalasında Gürcüstan ordusunun əmir sipəhsaları Avakla (İvane Mxarqrdzelinin oğlu - Ş.H.) görüşür. Cəlaləddin çariçə Rusudanla evlənilib Gürcüstana sahib olmaq və

qüvvələrini birləşdirib monqollara qarşı mübarizəyə yönəltmək niyyətində olduğunu bildirir. Avak bütün bunları çaricəyə çatdırsa da, Rusudan bu təklifi qəbul etmir. Nəticədə müharibə yenidən qızışır və Cəlaləddin bir neçə toqquşmadan sonra Gürcüstan ordusunu məğlub edərək onları Tiflisdək təqib edir (22, s. 172-174; 69, s. 169)

1226-cı ilin martın 9-da Cəlaləddin Tiflisdə yaşayan müsəlmanların köməyi ilə şəhəri tutdu və 1122-ci ildən bəri burada toplanmış sərvəti qənimət olaraq ələ keçirdi (15 s. 192-193; 48, s. 168; 23, s. 115; 69, s. 169)⁵⁴. Somxeti, Kartli, Trialeti, Samsxe, Tao, Cavaxeti və Artaani qarət edildi (22 s. 174-177).

Bir müddət sonra gürcülər Cəlaləddinin Tiflisdə olmamasından istifadə edib paytaxt şəhəri geri almağa cəhd etdilər. 1227-ci ilin martında Cəlaləddin Xilati mühasirə etdiyi zaman gürcülər qəfildən Tiflisə hücum etdilər. Şəhərdə olan Qır Məlik və digər əmirlər döyüşə girmədən şəhəri tərk etdilər. Lakin Tiflisə varid olan gürcülər, burada uzun müddət qala bilməyəcəklərini anlayaraq şəhəri tamamilə yandırdılar (15, s. 198-199; 48, s. 171-172).

Gürcüləri cəzalandırmaq üçün Xilatdan Gəncəyə qayıdan Cəlaləddin Tiflis üzərinə yeriməzədən əvvəl Səfi əd-Din və Küsxərəni Şəki və Qəbələyə hakim təyin etdi. Şihab əd-Din ən-Nəsəvi yenə Şirvan şəhərləri hesab etdiyi Şəki və Qəbələ ilə bağlı yazırdı ki, “bir neçə il əvvəl gürcülərin hələ güclü olduğu zaman onlar bu şəhərləri Şirvan hökmdarından zəbt etmişdilər ” (48, s. 193).

Gürcülər toplanıb hər iki hakimi qovmamışdan əvvəl Səfi əd-Din vergilər toplamaqla məşğul idi. Şəhərləri bilavasitə mühafizə etməyə təhkim olunmuş Küsxərə gürcülərin hücumu qarşısında müdafiə olunmaq əvəzinə, qorxusundan qaçmağa tələsdi, Səfi əd-Din isə şəhərdə qalıb gürcülərə müqavimət göstərdi. Gürcülər onu bir neçə gün mühasirədə saxladılar, lakin Cəlaləddinin yaxında olmasından ehtiyat etdiklərindən mühasirədən əl çəkildilər. Nəticədə Səfi əd-Din xilas oldu və topladığı pulları Cəlaləddinə çatdırmaqla onun rəğbətini qazanmış oldu (48, s. 193). Mənbə materialından aydın olur ki, Səfi əd-Dinin Şəki və Qəbələni tərk etməsindən sonra bu şəhərlər yenidən gürcülərin nəzarəti altına keçir.

Cəlaləddin hicri 625-ci ildə (12.XII.1227-29.XI. 1228) Gəncədən Tiflis üzərinə hərəkət edir. Şihab əd-Din ən-Nəsəvinin verdiyi məlumatla görə, gürcülər böyük qoşun toplamış və lakzları (ləzgiləri), alanları, svanları köməyə çağırmışdılar. Onların sayı 40 mindən çox idi. Ordular Battax gölü yaxınlığında üz-üzə gəldi və gürcülər növbəti dəfə məğlubiyyətə uğradılar (48, s. 224-225).

Bu hadisədən ətraflı bəsh edən gürcü mənbəsindən Battax gölü yaxınlığında baş vermiş döyüşə herlərin də qatıldığı məlum olur: “...çariçə Rusudan şərq və qərb qoşunlarını, mandatortuxuses (təşrifat məmuru - Ş.H.) Şanşeni, əmir sipəhsalar Avakı, msaxurtuxuses (saray məmuru - Ş.H.) Varamı, herlərin, kaxların, somxitarların (ermənilərin), cavaxların, mesxilərin, taoyların, dadianilərin, abxazların, cikilərin qoşunlarını çağırırdı. Dəryal qapılarını açdı və oradan osetinləri,

durzukiləri, bütün mtiulları (dağlıları) buraxdı. Onlar Naçarmaqevidə toplaşdılar və çariçə onların hamısını xarəzmlilərlə savaşa göndərdi. Onlar Tiflisi keçdilər, sultan isə Bolnisi yaxınlığında düşərgə salmışdı...Yenə də çariçənin ordusu məğlubiyyətə uğradı və qaçdı. Sultan isə yenidən Tiflisə gəldi ” (22, s. 182-183).

Çox keçmədi ki, monqolların təzyiqi altında xarəzmlilər Cənubi Qafqaz ölkələrindən sıxışdırılıb çıxarıldılar.

* * *

1231-ci ildə Ali Monqol xaqanı Ugedein göndərdiyi və sərkərdə Cormaqonun başçılıq etdiyi monqol qoşunları ikinci dəfə Azərbaycana hücum etdi. Monqollar uzun mübarizədən sonra 1235-ci ildə Gəncəni, 1239-cu ildə isə Dərbəndi ələ keçirərək Azərbaycanın istilasını başa çatdırdılar (57, s. 324). 1235-ci ildə monqollar Gürcüstan sərhədlərini keçdilər və 1240-cı ilədək Şərqi Gürcüstanı tamamilə özlərinə tabe etdilər (98, s. 227).

Gürcü mənbəsi bu dövrdə monqolların işğal etdiyi ölkə və vilayətlər sırasında Heretini (Şəki) də qeyd edir: “...Şirvanşahın ölkəsi və Qəbələ, Hereti, Kaxeti, Somxeti, habelə arşakilərin ölkəsi - Dvin və Ani ” (22, s. 186).

Bir qədər əvvəl xarəzmlilər tərəfindən dağıdılmış və qarət olunmuş Gürcüstan monqolların yürüşü qarşısında müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Gürcüstan ordusunun əmir sipəhsalrı Atabəy Avak müqavimət göstərmədən monqollara tabe oldu (23, s. 128-129). Onun ardınca digər mtavarlar, o cümlədən Hereti, Kaxeti və Kartli feodalları fərdi qaydada monqollarla sazişə girərək onlara itaət etdilər. Çariçə Rusudan Gürcüstan üzərində monqol xaqanının ali hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu (98, s. 228). Lakin monqolların təzyiqləri və təqibləri qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə qalan çariçə Rusudan 1247-ci ildə zəhər içib özünü öldürdü (23, s. 158).

Monqollar bu dəfə Cənubi Qafqazda möhkəmləndilər və bu ərazilər Elxanilər (Hülakular) dövlətinin yaranmasınadək 1239-1258-ci illərdə Ali Monqol xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər (Qurquz, Arqun) tərəfindən idarə olunurdu (57, s. 325). Məqəyyanın verdiyi məlumata görə, Gürcüstan və Aqvaniyanın (Arran) dağları və düzləri 13 hərbi rəis (əmir) arasında bölüşdürülmüşdü (60, s. 114).

Gürcüstan bütün vassal vilayətlərindən məhrum edildi. Monqollardakı inzibati ərazi bölgüsünə əsasən ölkə ərazisində 8 түmən yaradılmışdı. Bu dövrdən etibarən faktiki olaraq mərkəzləşdirilmiş Gürcüstan dövləti tənəzzülə uğradı. Qərbi və Şərqi Gürcüstan, habelə Samsxe müxtəlif siyasi-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoydu (98, s. 242).

Keçmiş Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı əraziləri bütövlükdə vahid түmən tərkibində saxlanılmışdı. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə, “Eqarslan Bakursixeli Tiflisdən yuxarı Şamaxı dağlarınınadək Hereti, Kaxeti və Kambeçiani (Kambisena) qoşunları üzərində rəhbərliyi almışdı” (22, s. 207-208).

1246-cı ildə Ali Monqol xaqanlığında hakimiyyətə keçən Güyük xaqan Xorasan, İraqi-Əcəmi, Azərbaycan, Şirvan, Gürcüstan, Lur, Kerman və bir sıra

digər vilayətlərə yenidən Arqun ağanı canışın təyin etdi. O, 1258-ci ilədək bu vəzifədə qalırdı. Bu dövrdən etibarən isə qeyd olunan ərazilər, o cümlədən Alazan vadisi əraziləri yeni yaranan Elxanilər (Hülakilər) dövlətinin tərkibinə daxil edildi (60, s. 121).

Monqol şahzadəsi Hülaku xan (1258-1265) böyük hərbi yürüşə başlayaraq 1256-cı ildə Azərbaycanı yenidən istila etdi. 1258-ci ildə isə Bağdadı tutdu və 500 il hökmranlıq etmiş Abbasilər xilafəti süqut etdi (57, s. 325). Yeni ərazilərdə 5-ci monqol ulusu - Elxanilər (Hülakular) dövləti yarandı.

NƏTİCƏ

Bütöv Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Şərqi Alazan vadisində elliklə məskunlaşan, bölgənin ən qədim avtohton etnik qruplarından biri olmaq etibarilə ingiloyların tarixi uzun müddət elmə zidd bir sıra təsirlərə məruz qalmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixşünaslığında uzun müddət “unudulmuş və tədqiqatlara cəlb olunmamış” bölgələrdən biri kimi, Şimal-Qərbi Azərbaycanın tarixi mövcud boşluqdan istifadə edən qonşular tərəfindən öz istək və maraqlarına uyğun şəkildə “tədqiq” olunmuşdur. İngiloyların tarixinə dair əldə olunmuş faktik materialların təhlili və onlardan çıxan nəticələr göstərir ki, elmin praktikasında tarixi keçmiş bu qədər təhrif olunmuş digər bir etnos təsəvvür etmək çətinidir.

İngiloyların mənşəyi, soykökü, etnik özünüdərk, məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti son yüz əlli illik tarixşünaslıqda o şəkildə təhrif olunmuşdur ki, hətta etnik ilkinliyini qoruyub saxlamaqda kifayət qədər ısrarlı olan bu etnosun bəzi nümayəndələrinin mövcud hakim mülahizələrin təsirinə düşməsinə, hətta özlərinin mənşəyindən “sübhəlməsin” gətirib çıxarmışdır. İngiloyların (gellərin) etnik mənşəyi və qədim dövrlərdən-XIII əsrədək etno-siyasi tarixi məsələlərini araşdırmağa çalışdığımız I kitabda ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı elmi nəticələrə gəlinmişdir.

Tədqiqata cəlb olunmuş materialların təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ingiloyların mənşəyi, soykökü ilə bağlı son 150 illik tarixşünaslıqda qəbul olunmuş konsepsiya kökündən səhv, elmə zidd və heç bir faktik əsası olmayan yanlış müddəalardan ibarət olub Azərbaycan xalqına, onun əzəli Alban torpaqlarına, tarixi keçmişinə qərəzli, iddialı münasibət nəticəsində formalaşmışdır. Uzun müddət bu qərəzli münasibətə qarşı Azərbaycan tarixşünaslığında heç bir etiraz bildirilmədiyindən, belə üzdənirəq “tədqiqatçı”lar öz iddialarında daha ısrarlı olmaq üçün açıq şəkildə tarixi faktları təhrif etməkdən çəkinməmişlər.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində “ingiloy” etnonimi ilə bağlı ənənəvi konsepsiyanın elmə zidd olduğu, ingiloyları “gürçüdən dönmə”, “yeni yola gələn”, yəni konfessional əhali qrupu (“müsəlmanlaşmış gürcülər”) hesab edən tədqiqatçıların yanlış tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilmiş və problemə yeni aspektdən yanaşılmışdır. Həmçinin, ingiloyların “gürçü mənşəli olduğunu” sübut etməyə ciddi cəhdlə çalışan müasir gürcü tədqiqatçılarına tutarlı elmi cavab vermək üçün ilk növbədə daha çox öz obyektivliyi ilə seçilən orta əsr gürcü mənbələrinin özünə istinad olunmuşdur.

Etnonimin kökündə duran “geloy” (“giloy”) tərkibinin məlum “gel” etnonimi ilə bağlılığı bizim tədqiqatımızda konseptual əsas kimi götürülmüşdür. Qafqaz Albaniyasının bu qədim etnosu ilə bağlı geniş araşdırmalar aparmaq məqsədi ilə qədim yunan, erkən orta əsr erməni, ərəb, gürcü və digər mənbələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmin mənbələrdən əxz olunmuş məlumatların

müqayisəli təhlili nəticəsində ingiloyların öz mənşəyini Qafqaz Albaniyasının şimal-qərbində, Alazan vadisində, habelə Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində və Samur çayının yuxarı axarında məskunlaşmış qədim gel tayfalarından götürdüyü müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatın gedişində aydınlaşdırılmışdır ki, qədim yunan müəlliflərinin “gel” (“hel”) (Strabon, Plutarx), “gerr” (“herr”) (Ptolemey), erkən orta əsr erməni mənbələrinin “xel” (“xer”), ərəb mənbələrinin “filan” (“cilan”), gürcü mənbələrinin “her” adlandırdığı qədim Alban tayfası haqqında verilmiş məlumatların hamısı eyni etnosa-gel (her) tayfalarına aiddir. Araşdırmalar zamanı bir çox müasir tədqiqatçıların mənbələrdən istifadə edərək, sözü gedən məlumatları düzgün dərk etməmək üzündən mətləbi müxtəlif istiqamətlərə yönəltmək səyləri tənqid edilmiş və onların tutarsız olduğu sübuta yetirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gel (her) tayfaları ilə bağlı məlumatların müxtəlif dilli və çoxsaylı mənbələrdən götürülməsinə baxmayaraq, onlar bir-birini təsdiq etməklə yanaşı, həm də dövrü ardıcılıq baxımından üst-üstə düşərək biri digərini tamamlayır. Məhz ilk mənbələrin məlumatları əsasında gel (her) tayfalarının qədim dövrlərdən XV əsrdək etno-siyasi tarixini izləmək mümkün olmuşdur. Nəticədə, tarixi ardıcılığın davamı olaraq, gel (her) tayfalarının bir qisminin-Yenisel (İnisel) gellərinin XVI-XVII əsrlərdə İnisel/Yenisel tayfası, XVIII əsrin sonlarından etibarən isə ingiloy (yengeloy) adlandırıldığı müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan “ingiloy” etnoniminin kökündə duran “gil” (“gel”) tərkibinin əvvəlinə coğrafi məkan göstəricisi (İnisel, Yenisel) kimi, “in” (“yen”) sufiksini əlavə olunduğu və nəticədə “ingiloy” (“yengeloy”) etnoniminin (ingiloy - İnisel gelləri, yengeloy - Yenisel gelləri) yarandığı müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, XII əsrin əvvəllərindən etibarən Gürcüstanın tərkibinə qatılmış gel (her) tayfaları gürcülər tərəfindən ciddi assimilyasiyaya məruz qalsalar da, onların bir qismi XV əsrin ortalarında öz ilkinliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu dövrdə başlıca olaraq Qaqma mxari, Şiqnit Kaxeti gelləri (herləri) tamamilə assimilyasiya olunaraq gürcüləşmişlər. Yenisel (İnisel) gelləri isə ana dillərini yadırgayaraq gürcü dilini qəbul etsələr də, etnik özünüdərk baxımından gel (her) tayfası olaraq qalmışlar. Ümumiyyətlə, milli özünüdərkini dəyişilməsi özünü əvvəlki etnik birliyə mənsub hesab etməmək-assimilyasiya prosesinin son mərhələsi sayılır. Bu baxımdan ingiloyların gürcülər tərəfindən assimilyasiyasının natamam olub başa çatmadığı müəyyən olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, ingiloyların xeyli hissəsi özlərinin etnik mənsubiyyətini, habelə gürcü mədəniyyətindən köklü sürətdə fərqlənən təsərrüfat və ailə məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini qoruyub saxlamışlar. Hazırda ciddi dəyişikliyə məruz qalmaqla gürcü dilinin şərq dialektlərindən birinə çevrilmiş ingiloyların müasir danışq dilində isə arxaik tayfa dilinin izlərinə kifayət qədər çox rast gəlinir.

Tədqiqat zamanı ingiloyların (gellərin) tarixi coğrafiyası dəqiqləşdirilmişdi. İlk mənbələr, xüsusilə də orta əsr gürcü mənbələri əsasında gel (her) tayfalarının

tarixi etnik əraziləri, o cümlədən Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir. Qədim dövrlərdən eramızın II əsrinədək Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədinin məşhur Dəryal keçidi daxil olmaqla Araqvi çayı hövzəsindən keçdiyi müəyyən edilmişdir. Tədricən geri çəkilməkdə olan Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədi son olaraq nisbətən sabit şəkildə (III-XII əsrlər) aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir. Debed çayının Xrami ilə birlikdə Kürə qovuşduğu mənsəbi (indiki Ağstafa rayonu ərazisi), Xunanın qarşı tərəfindən Samebis çayının İoriyə qovuşduğu mənsəbinədək (Saqarecodan qərbdə) uzanan sərhəd xətti, Samebis çayı boyunca Şua-mta dağlarınadək (Sivi yüksəkliyi), dağın əks tərəfindən Turdos-xevi çayı boyunca Qulqula gölünədək və bu çayı Alazana qovuşduran mənsəbi (Telavidən qərbdə), təxminən onun qarşı tərəfindən Ştoris-xevi çayının mənsəbi və bu çay boyunca Qafqaz dağlarınadək.

Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə gel (her) tayfalarının etnik ərazilərinə Telavi daxil olmaqla sağsahil Alazanın bir hissəsi (Şiqnit Kaxeti), Alazanın sol sahilində Qaqma mrxari (Kvareli-Laqodexi) və Yenisel (Balakən-Qax) əraziləri, habelə Samur çayının yuxarı axarında Rutuldan qərbə doğru Dağıstanın dağlıq mahalı Qoloda ərazisi daxil idi.

Tədqiqatın gedişində qədim dövrlərdən XIII əsərədək gel (her) tayfalarının etnik-siyasi tarixinin bir çox qaranlıq və mübahisəli məsələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur. İlk mənbələrin öyrənilməsi belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, qədim gel (her) tayfaları və onların məskunlaşdığı etnik ərazilər təxminən e.ə. IV əsrdən eramızın VIII əsrinədək ara-sıra müxtəlif imperiyaların tabeçiliyinə və ya nüfuz dairəsinə düşən Qafqaz Albaniyası həddüdləri daxilində olmuşdur. Həm də bu ərazi Albaniya tarixində hərbi-siyasi münafişlərin ağırlıq mərkəzinin düşdüyü başlıca regionlardan biri olmuşdur. Tədqiqata cəlb olunmuş mötəbər elmi faktlar əsasında Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb ərazilərinin, yəni gürcü mənbələrinə görə Hereti adlanan əzəli Alban torpaqlarının müxtəlif dövrlərdə İberiya dövlət qurumunun tərkibinə qatılması barədə tarixi faktları təhrif edən müasir gürcü tədqiqatçıların məkrli iddialarının əsassız olduğu sübuta yetirilmişdir. Xüsusilə də, VIII əsrdə Qafqaz Albaniyasının süqutundan sonra, Şəki əyaləti də daxil olmaqla Hereti torpaqlarının, yəni gel (her) tayfalarının etnik ərazilərinin guya tamamilə İberiyaya qatılması ilə bağlı müasir gürcü və qeyri-gürcü tədqiqatçıların ciddi tarixi təhriflərə yol verdikləri aşkar olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ VI əsrdə İran Sasani şahları Qafqaz keçidlərini qorumaq məqsədilə gel (her) tayfalarının etnik ərazilərində, Albaniya tərkibində yarımmüstəqil Filanşahlıq yaratmışdılar. Gel (her) tayfalarının şahı mənasında Filanşah Albaniyanın birinci böyük knyazına tabe idi. Xilafət dövründə Filanşah Albaniya ilə birlikdə ərəblərə itaət nümayiş etdirərək özünün nominal hakimiyyətini qoruya bilməmişdir. Xilafətin siyasi dayaqlarının zəiflədiyi IX əsrin sonlarında Filanşahlıq, yəni gel (her) tayfaları Albaniyanın qanuni varisi kimi meydana gəlmiş və “albanların çarı” titulu özündə saxlayan Şəki (Hereti)

dövlətinin tərkibinə qatılmışdır. Beləliklə, gel (her) tayfaları 886-1104-cü illərdə mövcud olmuş müstəqil Şəki (Hereti) dövlətində başlıca etnoslardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu günədək kifayət qədər tədqiq olunmayan Şəki (Hereti) dövləti IX-XII əsrlərdə yaranmış Şimali Azərbaycan feodal dövlətlərindən biri olub, əhalisinin əksəriyyətinin xristian olması ilə seçilirdi.

1014-cü ildə Şəki (Hereti) çarlığında Qriqor Hammamdan başlanan hakim Alban sülaləsinin hakimiyyətinin başa çatmasından sonra, hökmdar taxtına Girdıman Mehranilər sülaləsi nümayəndəsi, eyni zamanda Kaxeti knyazlığı xorepiskopu III Kvirikenin əyləşməsi ilə Şəki (Hereti) çarlığı və Kaxeti knyazlığı vahid çarlıq tərkibində birləşmişdir. Bəzi tədqiqatçıların qərəzli şəkildə bu hadisəni guya Şəki (Hereti) çarlığının Kaxeti knyazlığına birləşdirilməsi kimi qələmə verməsinin əsassız olduğu tarixi faktlarla təkzib edilmişdir.

Siyasi birləşmədən sonra da islam şərqində, habelə erməni mənbələrində Şəki (bəzən Albaniya), gürcü mənbələrində isə Hereti-Kaxeti çarlığı adlandırılan feodal dövlət qurumunun mövcudluğuna Abxaz-Kartli çarı Qurucu David tərəfindən 1104-1117-ci illərdə son qoyulmuşdur. Bu hadisə ilə əlaqədar Qurucu David özünün çar tituluna “ranların (al-banların - Ş.H.) çarı” titulu da əlavə etmişdir. Nəticədə XII əsrin əvvəllərindən etibarən Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları, habelə gel (her) tayfaları mərkəzləşdirilmiş Gürcüstan dövləti tərkibinə qatılmışdı. XIII əsrin əvvəllərindən başlanan moŋqol yürüşlərindən sonra, faktiki olaraq, bu və ya digər dövlət qurumunun hakimiyyəti altına keçən gel (her) tayfaları üzərində, eyni zamanda Gürcüstan çarlarının nominal hakimiyyəti də saxlanmaqda idi.

Gel (her) tayfalarının qədim dini inamları, erkən orta əsrlərdə digər Alban tayfaları kimi onların arasında xristianlığın yayılması və hakim dini ideologiyaya çevrilməsi, xristian monofizit (antixalkidon) və diofizit (xalkidon) məzhəbləri arasında mübarizə, habelə islam dininin qəbulu, XIX əsrin ortalarında pravoslav məzhəbli Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsi ilə əlaqədar ingiloyların bir hissəsinin yenidən xristianlaşdırılması bu etnosun tarixi taleyində dərin iz buraxmışdır. Məlum olduğu kimi, gel (her) tayfalarının, o cümlədən onların varisi olan ingiloyların sonrakı taleyində din amili çox mühüm rol oynamışdır. İlk mənbələrdən, xüsusilə də yerli qaynaq olan M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ndən məlum olur ki, qədim dövrlərdən eramızın V əsrinin sonlarına qədər gel (her) tayfalarının da məskunlaşdığı Şimal-Qərbi Albaniya əyalətlərində bir sıra ibtidai dini inamlar, o cümlədən büt-pərəstlik (oda, ağaca, heyvana və s. sitayiş) geniş yayılmışdı. Sasani imperiyası dövründə gel (her) tayfaları arasında atəşpərəstliyin geniş yayıldığı, çoxlu atəşgah və məbədlərin tikildiyi müəyyən olunmuşdur.

İlk mənbələrin öyrənilməsi əsasında məlum olmuşdur ki, gel (her) tayfaları arasında xristianlıq heç də IV əsrin birinci yarısında deyil, V əsrin sonu və VI əsrin

əvvəllərində, xüsusilə də Albaniya çarı III Mömin Vaçaqanın apardığı dini islahatlar zamanı kütləvi şəkildə yayılmağa başlamışdır. Bu da müəyyən olunmuşdur ki, Kartli tayfalarının qəbul etdiyi xristianlığın diofizit ehkamından fərqli olaraq, gel (her) tayfaları Albaniyada hakim dini təmayül olan monofizitliyi qəbul etmişdilər. Monofizitlərlə diofizitlərin mübarizəsi şəraitində gel (her) tayfaları gürcü mənəbələrinə görə X əsrin ortalarında, erməni və alban mənəbələrinə görə isə XII əsrin sonlarına qədər monofizit olaraq qalmışdılar. XII əsrin əvvəllərində Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının süqutundan sonra gel (her) tayfalarının diofizit-pravoslavlığı qəbul etməsi prosesi xeyli sürətlənmişdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, müstəqil Alban kilsəsi uğrunda monofizit gəllərin diofizitliyə qarşı kəskin mübarizəsi əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Lakin XII əsr və əsrin əvvəllərində Gürcüstanın hərbi-siyasi qüdrətinin artması ilə əlaqədar olaraq diofizit-pravoslavlıq önə keçərək monofizitliyi sıxışdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Gel (her) tayfaları arasında V-XII əsrlərdə xristianlığın geniş yayılmış din olmasına baxmayaraq, bir tərəfdən köhnə büt-pərəst dini inanların qalıqlarının saxlanılması, digər tərəfdən Xilafət dövründə islam dininin Albaniyada sürətlə yayılması və yeni dinin gel (her) tayfaları arasında da özünə müəyyən yer tutması, onlarda konkret olaraq bu və ya digər dinin möhkəmlənməsinə imkan vermirdi. Belə şəraitin yaranmasına Şəki (Hereti) çarlığının bir sıra müsəlman dövlətlərin - Tiflis müsəlman əmirliyi, Şirvanşah və Şəddadi feodal dövlətlərinin əhatəsində olması da müəyyən təsir göstərmişdir. İslam dininin növbəti dalğası XI əsrdə səlcuqların Azərbaycana yürüşləri zamanı gel (her) tayfalarını da haqlamışdı. Məhz bu dövrdən etibarən Şəki/Hereti çarlığında hakim aristokrat zümrələr rəsmi olaraq islam dinini qəbul etməyə başlamışdılar. Artıq XIII əsrin əvvəllərində Şəki ətrafı ərazilərdə, habelə dağlıq Qoloda mahalında islam hakim dinə çevrilmişdi.

Tədqiqat zamanı geniş və dərin araşdırmalar nəticəsində öyrənilmiş materiallar qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın ən qədim avtoxton etnoslarından biri olan ingiloylar (gəllər) Azərbaycanın etnik tarixinə, onun məişət və mədəniyyətinə öz sanballı töhfəsini vermiş, bu mədəniyyətin formalaşmasında və inkişafında yaxından iştirak etmişlər.

ŞƏRHLƏR

1. Hərçənd D.L.Musxelişvili heç bir konkret mənbəyə və ya fakta istinad etmədən belə hesab edir ki, şərqli gürcü qəbilələrinin min illərlə intensiv olaraq herlərin ölkəsi olan Heretiyyə axını nəticəsində yerli əhali olan herlər guya VIII əsrdə gürcülər tərəfindən assimilyasiya olunmuşlar (122, s. 21-23). Bu qeyri-elmi fikrin uydurma olduğunu ilk mənbələr sübut edir.

2. V.V.Latışev yunan və latın mənbələri əsasında tərtib etdiyi xəritədə gelləri Terek və Sulak çaylarının orta axarlarında, leqlərdən şimalda yerləşdirmiş, lakin buna qəti əmin olmadığına işarə etmişdir (26, xəritə). İ.H.Əliyev, Z.İ.Yampolski, K.V.Trever, S.A.Kovalevski "Gelda" toponimi əsasında gelləri Dərbənd rayonunda, habelə sonuncu istisna olmaqla qeyd olunan digər tədqiqatçılar "gelan" toponiminə əsasən gellərin bir hissəsinin İranın Gilan rayonunda məskunlaşdıqlarını qeyd edirlər (58. s. 104; 153, s. 104; 141, s. 47; 105, s. 35). K.V.Trever və Z.İ.Yampolski Gilan və Dərbənd rayonunda yaşayan gellərin eyni tayfa olduğunu yazırdılar (141, s. 47; 153, s. 104). İ.H.Əliyevin fikrincə gellər uti və aynianlarla birlikdə cənubdan şimala, Atropatenadan Albaniyaya doğru hərəkət etmişlər (58, s. 66). K.Q.Əliyev gelləri Dağıstanın cənubunda lokalizə edir (59). F.C.Məmmədova retrospektiv surətdə tərtib etdiyi (Strabon, Plutarx, Plini, Ptolemey, Kalankatuklu və Xorenlinin məlumatları əsasında) Qafqaz Albaniyasının e. ə. III əsr tarixini əks etdirən I xəritəsində və e. ə. III əsr tarixini əks etdirən II xəritəsində gelləri Cənub-Qərbi Dağıstanda Alazan və Samur çaylarının mənbələri arasındakı ərazidə, leqlərdən qərbdə, silvlərdən cənubda yerləşdirmişdir (119, s. 134, xəritə I; s. 136, xəritə II). Q.Ə.Qeybullayev gelləri Atropatenanın şimal-şərqində (79. s. 170) və Albaniyanın (daha doğrusu Azərbaycan Respublikası ərazisinin - Ş.H.) şimal-qərb və Dağıstanın cənub-qərb sərhədlərində yerləşdirir. Ptolemeyin qeyd etdiyi Geldanı çox düzgün olaraq Qoloda ilə eyniləşdirən Q.Ə.Qeybullayev, eyni zamanda A.Bakıxanov və P.K.Uslara istinad edərək yazırdı: "...Qoloda Zaqatala rayonunda ingiloyların sakin olduqları yerlərin adı kimi indi də avar və saxurlar arasında qalmaqdadır" (79, s. 167-168).

Göründüyü kimi, gel probleminə bu və ya digər dərəcədə toxunmuş tədqiqatçılar arasında onların məskunlaşdığı ərazilərlə bağlı fikir birliyi yoxdur. Sadəcə bir faktı qeyd edək ki. K.Ptolemeyin xəritəsini tədqiq etmiş və ya bilavasitə bu xəritəyə müraciət etmiş tədqiqatçıların (A.Yanovski, B.A.Dorn, S.V.Yuşkov, S.N.Muravyov, S.A.Kovalevski, K.V.Trever, K.P.Patkanov və b.) hamısı "gerr tayfalarını, Gerr çayını, Gelda şəhərini" ayrı-ayrı yerlərdə lokalizə etməyə cəhd göstərmişlər.

3. Tədqiqatçılardan K.H.Əliyev, F.C.Məmmədova və Q.Ə.Qeybullayev gelləri Cənub və Cənub-Qərbi Dağıstanda lokalizə etməklə həqiqətə daha yaxın olan elmi nəticəyə gəldikləri aydın olur. Lakin gelləri qeyd olunan ərazilərdə

lokalizə edən K.Q.Əliyev və F.C.Məmmədova gəldikləri nəticə ilə bağlı hər hansı şərh verməmişlər. Q.Ə.Qeybullayev isə qədim müəlliflərin məlumatları ilə yanaşı toponimikadan istifadə edərək Geldanı Qoloda ilə eyniləşdirir. “Gelda dağstanlılar arasında gellərin məskunlaşdığı vilayətin adıdır” (79, s. 168) və ya “Qoloda Zaqatala rayonunda ingiloyların sakin olduqları yerlərin adı”dır (79, s. 167-168), deyən Q.Ə.Qeybullayev, düzgün olaraq gelləri Şimal-Qərbi Azərbaycanla müasir Cənub-Qərbi Dağıstan arasında-sərhəddə yerləşdirir. Hələ XIX əsrdə Abbasqulu Ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində XVIII əsrə qədər İlisu dairəsinin yuxarı hissəsinin Qoloda adlandığını yazırdı (63, s. 53). P.K.Uslar isə Car-Balakən dairəsinin Qoloda adlandığını qeyd edirdi (142, s. 68). İ.P.Petruşevski isə yazırdı ki, hələ XIX əsrdə Qoloda adı altında Car-Balakən vilayətinin ingiloy kəndləri deyil, məhz avar kəndləri məlumdur (134, s. 11). XIV əsr müəllifi Məhəmməd Rəfinin “Əsəri Dağıstan” əsərinə istinad edərək İ.P.Petruşevski yazırdı ki, Qoloda termini artıq XIV əsrin əvvəllərində məlum idi. Bu dövrdə hətta Qoloda və Saxur Dağıstanın ən iri feodallarından olan Kumux şamxalının vilayətlərindən biri kimi “şəxsi mülkiyyəti” hesab olunurdu və onlar (avarlar və saxurlar - Ş.H.) ildə 50 qoyun vergi ödəyirdilər (134, s. 11). Qolodanın məhz avarlarla bağlı olduğuna “qəti əmin” olmaq üçün İ.P.Petruşevski yazırdı: “Ərəb və fars mənbələrində “Car-Tala” adlanan bütün ərazilər avarlarda, onların məskunlaşdığı bu ərazinin dağlıq yerlərinin əvvəlki adı ilə Qoloda adlandırıldı (134, s. 13). Prinsipcə Qolodanın XIV-XIX əsrlərdə ingiloylara və ya avarlara məxsus olmasının elə bir ciddi əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ məkanlar, daha doğrusu. Qoloda və Gelda arasında hər hansı bağlılığın olmasındadır. Bu halda isə Qoloda regionun ən qədim etnoslarından biri olan gel tayfaları ilə əlaqələnməmiş olur.

Mənbələrdə, həmçinin ayrıca Qoloda kəndi də qeyd olunur (32, s. 103, qeyd 132). S.Süleymanova Cardan yuxarıda Qoloda kəndinin yerləşdiyini (32, s. 86, qeyd 3) və Nadir şah tərəfindən dağıdılmış Qoloda kəndinin xarabalıqlarının qaldığını (32, s. 103 qeyd 132) qeyd edir. O, habelə Dağıstanın Kalki kəndində tapılan bir əlyazmada hicri 1106-cı il (1695-ci il) Şaban ayında bazar günü Qoloda kəndində baş vermiş döyüşün təsvir olunduğunu qeyd edir (32, s. 86, qeyd 3).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, Şimal-Qərbi Azərbaycan və Cənub-Qərbi Dağıstan ərazisində gellərlə bağlı toponimlər Qoloda ilə məhdudlaşmışdır. Zaqatala rayonunda Suvagil kəndi, Dağıstan ərazisindəki saxur kəndləri Gelməs, Geli, Sarvagel və s. buna parlaq sübutdur.

4. “VII əsr erməni coğrafiyası”, Kalankaluklu, Sebeos, Yegişe, Levond, Favst Buzand və digər ilk mənbələrə istinad edərək F.C.Məmmədova Dərbənd rayonunda məskunlaşan əhali ilə bağlı yazır: “Çolanın əhalisini tabasaranlar (tavasparlar), albanlar, çilblər (silvlər), leqlər, xəçmataklar, maskutlar, xəzərlər, hunlar təşkil edirdi” (119, s. 83). Deməli, qeyd olunan ilk mənbələrin heç birində gellərin Dərbənd rayonunda məskunlaşdığı qeyd olunmur.

5. “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Midiyada yerləşən 10 vilayət sırasında Atropatakan və Redən sonra Gelan vilayəti qeyd olunur (5, s. 57, 58, 59). Bəzi tədqiqatçılar (K.P.Patkanov, İ.H.Əliyev) sözü gedən mənbədə Sünük vilayətlərindən biri kimi təqdim olunan Gelakuni vilayətini (5, s. 48-49) də gəllərin məskunlaşdığı ərazilərə daxil edirlər. K.Patkanov “VII əsr erməni coğrafiyası”na qeydlərində mənbədə adları çəkilən “gelan” və “gelakuni” toponimlərinə istinadən gəllərin İranın Gilan rayonunda və Sevan (Göyçə) gölü ətrafı ərazilərdə məskunlaşdıqlarını ehtimal edirdi (5, s. 61, qeyd 3). İ.H.Əliyev də eyni mövqedən çıxış edir (58, s. 104, qeyd 11). Lakin digər tədqiqatçılar (Q.A.Melikişvili, Qr. Kapansyan, N.V.Arutunyan, Q.Ə.Qeybullayev) Gelakuni toponiminin gəllərlə heç bir bağlılığı olmadığını və onun Sevan gölü hövzəsində Urartu vilayəti Uelikuni olduğunu qeyd edirlər (79, s. 167).

“VII əsr erməni coğrafiyası”nda Kürdən şimalda yerləşən Alban vilayəti sırasında Şəki və Kambeçanın (Kambisena) qonşuluğunda Yexni və Bex vilayətləri qeyd olunur (5, s. 41). Mətnin iki yeni nüsxəsində bu vilayətlər birləşdirilərək Yexnibix, Sen-Martenin mətnində isə Nibux formasında yazılmışdır (5, s. 41, qeyd 148). VIII əsr erməni tarixçisi Gevond da Kürdən şimalda yerləşən Albaniya vilayətləri sırasında Şəki və Kambexçan arasında Bies və Xenı vilayətlərini qeyd edir (20, s. 92). Müasir tədqiqatçılardan S.T.Yeremyan (93, s. 49-50), D.L.Musxelişvili (122, s. 16-18), Q.Ə.Qeybullayev (79, s. 156-157), F.C.Məmmədova (119, s. 141) və başqaları Yexni (Xeni) və Bex (Bies) vilayətlərini Zaqatala, Balakən, Qax rayonları ərazisində lokalizə edirlər. Öz növbəsində Q.Ə.Qeybullayev Xenı vilayətini hazırda Azərbaycanın şimal-şərqində yaşayan xınalıqlarla (79, s. 156-157), S.T.Yeremyan isə qədim müəlliflərin qeyd etdikləri genioxlarla əlaqələndirmişlər (93, s. 49-50). Yalnız erməni mənbələrində rast gəlinən Yexni (Xeni) və Bex (Bies) vilayətləri ilə bağlı əldə olan məlumatların azlığı, sözü gedən vilayətləri Zaqatala zonasında lokalizə etməyə tutarlı əsas vermir. Çünki ilk mənbələrdən məlum olur ki, Albaniyanın şimal-qərb sərhədi hazırkı Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb sərhədindən çox-çox uzaqlardan (qərbə doğru - Ş.H.) keçmişdir. Hətta gürcü mənbələri də tədricən şərqə doğru geri çəkilməkdə olan bu sərhədin orta əsrlərdə Telavi şəhərinin qərbindən keçdiyini təsdiq edirlər (33, s. 22). Belə olan halda Balakəndən qərbdə qalan ərazilərin “VII əsr erməni coğrafiyası”nda hansı Alban vilayətinin tərkibində olması aydınlaşmır. Fikrimizcə Yexni və Bex vilayətlərini düzgün lokalizə etmək üçün, ilk növbədə, erməni mənbələrində qeyd olunan Gelavu və Şəki vilayətlərinin əhatə etdiyi əraziləri dəqiqləşdirmək lazımdır.

6. Öz növbəsində Q.Ə.Qeybullayev Gevondun qeyd etdiyi İberiya vilayətlərindən (Şuçk, Kveq-Qapor, Çeldt, Suket, Velistsixe, Tianet və Erk - 20, s. 93) Erk vilayətini gürcü mənbələrindən bizə məlum olan Ereti (Hereti) ilə eyniləşdirməklə səhvə yol verir (79, s. 159, 164). Burada Q.Ə.Qeybullayevin məntiqini anlamaq olmur. Q.Ə.Qeybullayev bir tərəfdən, Gevonda əsasən Erk

vilayətini (Gürcüstanda “Xerk” vilayəti - Ş.H.) Hereti hesab etməklə VIII əsrdə Heretinin İberiya vilayəti olduğunu güman edir və bununla Alazan vadisinin Hereti tərkibində olmasına şübhə etmir (79, s. 164); digər tərəfdən, yəni yuxarıdakı fikirlə yanaşı, Gevondun da qeyd etdiyi Alban vilayətləri Yexni (Xeni) və Bexi (Bies) Alazan vadisində müasir Zaqatala, Balakən, Qax rayonları ərazisində lokalizə edir (79, s. 156-157). Eyni mənbəyə əsasən iki Alban vilayətini Alazan vadisində (Heretidə) lokalizə etməklə yanaşı bu ərazilərin İberiya tərkibində olduğunu söyləmək mümkündürmü? Əslində isə Erk vilayəti gürcü mənbələrində Xerki adlanır və bu vilayət Araqvi çayı hövzəsində yerləşirdi (20. s. 158, qeyd 192; 29, s. 36; 27, s. 55; 10, s. 111-112).

7. Z.M.Bünyadov İbn Xordadbehə istinad edərək hələ Sasanı şahı I Ərdəşir (224-241) tərəfindən padşahlara verilən adlar sırasında Filanşahın da olduğunu qeyd edir (73, s. 40). Əslində isə İbn Xordadbeh bu siyahıda Filanşahı deyil, Gilanşahı göstərir (16, s. 61). Məlum olduğu kimi, Gilanşahın əraziləri İranın Gilan bölgəsini əhatə edirdi. Bu baxımdan Gilanşahı Qafqazda yerləşən Filanşahla eyniləşdimək düzgün deyil.

8. Ərəb mənbəsini rus dilinə tərcümə etmiş N.A.Karaulova öz qeydlərində səhvə yol verərək məlumatda göstərilən Samur çayının Alazan olduğunu güman etmişdir (39, s. 66, qeyd 50). Görünür, N.A.Karaulovamı çaşdıran “Samur çayının Şəkiyədək çatması” fikridir. Lakin məlumatdan görüldüyü kimi, əl-İstəxri Samur çayının mənsəbinin deyil (Alazan çayının mənsəbi Şəkiyə yaxınlaşır), mənbəyinin Şəki yaxınlığında yerləşməsindən bəhs edir. Digər tərəfdən, Alazan çayının lakzların (ləzgilərin) ölkəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

9. Cənubi və Şimali Qafqaz şahlıqları haqqında geniş məlumat verən X əsr müəllifi Məsudi Sahib əs-Sərir hökmdarının “Filanşah” titulu daşdığını qeyd edir (42, s. 52, 53). V.F.Minorski Məsudinin bu məlumatını şübhə altına alır (30, s. 137). Yuxarıda müraciət etdiyimiz ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh, Bəlazuri, İbn əl-Fəqih aydın şəkildə Sahib əs-Sərir və Filan (Cilan) ölkəsini ayırır və hər birini ayrı-ayrılıqda qeyd edirlər. Bəlazuri padşahlara verilən adlar sırasında Sahib əs-Sərir və Filanşahı (8, s. 7), İbn Xordadbeh Qafqaz keçidlərindəki istehkamlar sırasında Bab-Sahib əs-Sərir və Bab-Filanşah istehkamlarını (16, s. 109; 41, s. 15) ayrı-ayrılıqda göstərirlər. Digər tərəfdən, Bəlazuri Sahib əs-Sərir hökmdarının “Vaqrarzan şah” titulu daşdığını (8, s. 7; 39, s. 27; 30, s. 133), X əsr ərəb müəllifi İbn Rüstə Sahib əs-Sərir hökmdarının “Avar” adlandığını (41, s. 47), əl-İstəxri (S mətni) isə onun “Aqraruran-şah” (39. s. 27) olduğunu qeyd edirlər. V.F.Minorski bu və digər məlumatlara istinad edərək bütün bu titulların “avarların (auxar) şahı” mənasında işləndiyini sübuta yetirmişdir (30. s. 134).

10. Ərəb mənbələrində gəllərin məskunlaşdığı Filan (Cilan) ölkəsinin Lakz və Tabasaran şahlıqlarından qərbdə yerləşdiyi tam aydınlığı ilə qeyd olunur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, S.A.Kovalevski bu mənbələrə istinadən Filan (Cilan) ölkəsini yenə də Dərbənd rayonunda lokalizə edir (105, s. 33).

V.F.Minorski isə Lpiniya (Lupeniya) ilə eyniləşdirdiyi Filan ölkəsini ehtimalla “Cənubi Dağıstanda Şərqi Şəki ilə Samur arasında” lokalizə edir (30, s. 138). Lakin V.F.Minorskinin güman etdiyi ərazilərdə ilkin mənbələrdən (yunan, erməni, ərəb) leq-lakz (ləzgi) tayfalarının məskunlaşdığı aydın olur. Lpin tayfaları ilə gellərin eyniləşdirilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ilk mənbələrdə lpin və gel (Filan ölkəsi əhalisi) tayfaları ayrı-ayrılıqda göstərilməklə yanaşı, gellərin leq-lakzların qonşuluğunda (qərbdə), lpinlərin (lupenlər) isə gellərdən qərbdə məskunlaşdıqları məlum olur. Plini lupeni tayfalarının silvlərlə didurlar arasında məskunlaşdıqlarını qeyd edirdi (25, s. 182; Plini VI, § 26). Erkən orta əsrlərdə lpinlərin məskunlaşdığı ərazilərin artıq IX-XIII əsrlərdə Sahib əs-Sərir ölkəsinə daxil olduğu ərəb mənbələrindən məlumdur.

11. Gellərlə bağlı gürcü mənbələrinin tədqiqatlara cəlb olunmaması ilə əlaqədar Q.Ə.Qeybullayev sual verir və onun cavabını verməyə çalışır: “Sual doğur: nə üçün gellər Gürcüstana belə yaxın ərazidə (Azərbaycanın şimal-qərbində - Ş.H.) məskunlaşmışlarsa, qədim gürcü mənbələrində qeyd olunmamışlar?” (79, s. 172). Sual çox düzgün və yerində verilməsinə baxmayaraq, Q.Ə.Qeybullayev onun cavabında məsələləri xeyli dolaşdırır və tamamilə səhv nəticələr çıxarır. Q.Ə.Qeybullayev yazır ki, gürcü mənbələrində gel etnonimi və onların məskunlaşdığı ərazi (erməni mənbələrində Gelavu və ya dağıstanlılar arasında Qoloda) Movakan adlandırılmışdır (79, s. 172). XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratiyona istinad edərək Movakan vilayətini “Kürdən şimalda kiçik Alazanın (İori) mənsəbindən dənizədək ərazidə” yerləşdirməsinə baxmayaraq, Q.Ə.Qeybullayev, qeyri-müəyyən səbəbdən Movakanı Alazan vadisində yerləşdirdiyi gellərə aid edir (79, s. 172). Gürcü mənbələrində isə belə bir şey yoxdur. Q.Ə.Qeybullayevin də istinad etdiyi XI əsr gürcü salnaməçisi Leonti Mroveli əsərində Alazan vadisi əraziləri Movakan vilayəti tərkibində deyil, Hereti (Ereti) vilayətinə daxil olduğunu qeyd edir (33. s. 22). Hərçənd, Q.Ə.Qeybullayev eyni zamanda ingiloyların məskunlaşdığı Qax, Balakən, Zaqatala rayonları ərazilərinin Ereti (Hereti - Ş.H.) vilayətinə daxil olduğuna və gellərin bu vilayətdə yaşadıklarına şübhə etmir (79. s. 160). Deməli, Q.Ə.Qeybullayev gellərin Ereti (Hereti) vilayətində sakin olduqlarına şübhə etmədiyi halda, eyni zamanda onları movakanlarla eyniləşdirməklə səhvə yol verir.

12. Bununla belə öz mülahizəsini əsaslandırmaq üçün toponimika sahəsində müraciət etdiyi faktlarla, Q.Ə.Qeybullayev, dolayısı hərhlərlə gellərin bağlılığını aşkara çıxarır. Onun istinad etdiyi bəzi faktlara diqqət yetirək: Qrız toponimi qrız kəndi Qərəzin təhrif olunmuş forması olub, burada “qer” formasında “her” etnonimi seçilir. Qrızları qonşu qafqazdilli etnik qruplar-buduqlar Qered, haputlar isə Hərəd adlandırır. Bu halda “qer” və “hər” komponenti ed suffiksi ilə seçilir. Son nəticədə adın hər iki variantı hərfi olaraq “herlərin yeri” mənasını verir (79, s. 161). Faktlardan görüldüyü kimi, “her” etnonimi bir sıra dillərdə “ger” formasında ifadə olunur. Prinsipcə biz, Q.Ə.Qeybullayevin mülahizəsinə qarşı çıxmır, qrız və

haputların ingiloylarla yanaşı qədim her/gel tayfalarının müasir nəsiləri olduqları fikrini mümkün hesab edirik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, görkəmli etnoqraf M.N.Nəsirli Zaqatala zonası Alazan vadisi ərazilərdə, o cümlədən ingiloylarda geniş yayılmış körtmə evlərə (evlər maddi mədəniyyətin mühüm ünsürlərindən biridir) Quba rayonunda da rast gəldiyini qeyd edirdi (125, s. 53).

13. Y.S.Takayşvilinin fikrincə “Ereti-Kaxetinin bir hissəsidir, yaxud Alazan və İori çayları hövzəsində vilayətdir. Bu vilayət şərqdə (şimal, şimal-şərq - Ş.H.) Qafqaz dağlarınınadək, qərbdə (cənubda - Ş.H.) Kür çayınadək, şimalda (şimal-qərbdə -Ş.H.) Telavidən yuxarıda yerləşən Tketba, yaxud Ququla gölünədək, cənubda (şərq, cənub-şərq - Ş.H.) isə Alazan və İori çaylarınınadək uzanırdı (46. s. 8). Eynilə bu mövqedən K.S.Kekelidze (102, s. 315-316) və F.C.Məmmədova (119, s. 123-124) da çıxışı etmişlər. Demək olar ki. Leonti Mrovelinin məlumatını təkrar edən Y.S.Takayşvilinin qeydində qütbləri dəqiqləşdirməyi zəruri hesab etdik. Çünki məsələyə Y.S.Takayşvilinin qeyd etdiyi qütblər mövqeyindən yanaşdıqda Azərbaycana istiqamətlənən Gürcüstan torpaqlarına elmdə qəbul olunmuş Şərqi Gürcüstan kimi deyil. Cənubi Gürcüstan kimi baxılmasını tələb edir. Y.S.Takayşvilidən fərqli olaraq. B.S.Esadze Heretini Kürlə Alazan arasında yerləşdirməklə onun ərazilərini xeyli kiçildirdi (151. s. 25).

N.Berdzenişvili, İ.Cavaxişvili, S.Canaşianın birgə nəşr etdirdikləri “Gürcüstan tarixi”ndə oxuyuruq: “Gürcülər qədim Albaniyanın qərb hissəsini Ereti adlandırırdılar” (65, s. 161). Q.V.Tsulaya da tarixi Albaniyanın qərb torpaqlarının gürcüçə Ereti (Hereti) adlandığını qeyd edir. Onun fikrincə qədim gürcü mənbələrinin məlumatlarına görə, XI əsrin sonlarında Ereti adı altında bütün Kaxeti nəzərdə tutulurdu (33, s. 42, qeyd 4). Q.V.Tsulayanın bu fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Çünki özünün də istinad etdiyi XI əsr gürcü salnaməçisi Hereti ilə Kaxetini eyniləşdirmir və onları ayrı-ayrılıqda hər birini konkret sərhədlər daxilində təsvir edir. İ.Adamia yazırdı: “Qədim coğrafi adlar-Ereti, Saingilo, Albaniya, Alvaniya sinonim adlardır” (54, s. 167). Albaniya, Alvaniya, habelə bəzi gürcü mənbələrində geniş mənada işlənmiş Heretinin sinonim adlar olduğu məlumdur. Lakin XVIII əsrdə tarix səhnəsində görünən və Heretinin bir hissəsi (Yenisel) olan Saingilonun nəinki Albaniya ilə, hətta Hereti (məhdud mənada) ilə sinonim olması mümkün deyil. Q.A.Melikişvili Eretinin Alazan-İori-Kür hövzəsində yerləşdiyini, tarixi Kaxetinin şərq vilayətlərini və Kambisenanı özündə birləşdirdiyini qeyd edir (116, s. 297).

T.Q.Papuaşvili erkən orta əsrlərdə müxtəlif, dəyişkən coğrafi sərhədləri olan Ereti vilayətinə sonralar müasir Daxili Kaxeti (Şiqnit Kaxeti), Alazan ətrafı ərazilər və Dağıstanın dağlıq rayonlarının daxil olduğunu qeyd edir (129, s. 70; 132, s. 287). Göründüyü kimi, T.Q.Papuaşvili Hereti ərazilərini cənub və qərb tərəfdən xeyli kiçiltmiş, şimal və şimal-şərq istiqamətində isə genişləndirmişdir. Yeri gəlmişkən T.Q.Papuaşvilidən fərqli olaraq, əksər tədqiqatçılar Heretinin şimal və şimal-şərq əraziləri barədə heç bir məlumat vermirlər.

Q.Çanqaşvili “Saingilo (tarixi-coğrafi oçerk)” əsərinə daxil etdiyi xəritələrdə Hereti ölkəsinin sərhədlərini I-XVI əsrlərdə izləməyə çalışmışdır. Gürcüstanın I-IV əsrlər xəritəsini əks etdirən II xəritədə Kaxeti və Kuxetinin şərqə doğru xeyli genişləndirilməsi nəticəsində Hereti Alazan və İori çaylarının aşağı axarlarına doğru sıxışdırılmışdır (144, s. 26). Gürcüstanın XII-XIII əsrlər xəritəsini əks etdirən III xəritədə isə Hereti əvvəlki ərazisində deyil (bu ərazi Kambisenaya daxil edilib), Zaqatala zonasında və bütövlükdə Cənub-Qərbi Dağıstan torpaqlarında lokalizə edilmişdir (144, s. 32). Bu xəritələr tam siyasi xarakter daşıyıb, Gürcüstan torpaqlarını “kağız üzərində şərqə doğru genişləndirməkdən” başqa bir şey deyil. Bununla belə, xəritələr ciddi qüsurlardan da xali deyildir. Belə ki, I-IV əsrləri əhatə edən xəritədə Kambisena vilayəti göstərilmədiyi halda. XII-XIII əsrləri təsvir edən xəritədə (artıq bu dövrdə Kambisena vilayəti mövcud deyildi) üzə çıxır. Digər tərəfdən, Hereti ölkəsinin Cənub-Qərbi Dağıstanı bütünlükdə özündə birləşdirməsi (yalnız bir hissəsi Heretiyə daxil idi) mümkün deyildir. Hər halda gürcü mənbəsi Heretinin şimal-qərb sərhədi kimi, Telavidən yuxarıda yerləşən Qulqula gölünü qeyd edir.

D.L.Muxelişvili Ereti (Hereti) anlayışını məhdud və geniş mənada qeyd edir: “Məhdud mənada, yəni vilayət mənasında Ereti bizə məlum olan bir neçə kantonu-Kür və Alazan çayının aşağı axarı arasında-Kambeçani (Strabonda Kambisena); Kambeçanidən qərbdə, İori çayının orta axarında-Suceti, erməni mənbələrindəki həmin Şuçk; Alazan çayının yuxarı axarının sol qolu Lopoti çayı dərəsi-Lopoti və nəhayət Kambeçani və Sucetidən şimalda yerləşən, Kaxeti və Eliseninin (sonradan Saingilo) Alazan ətrafı əraziləri-Eretinin özünü əhatə edir (122. s. 16-17). İlk baxışdan Heretinin “aydın təsvirini vermiş” D.L.Muxelişvili yalnız Heretiyə daxil olan Dağıstan torpaqları barədə heç bir məlumat vermir. Buradan belə çıxır ki, Hereti ölkəsinə ümumiyyətlə Dağıstan əraziləri daxil olmamışdır. Digər tərəfdən, gürcü mənbəsində Heretinin cənub-qərb sərhəd nöqtəsi kimi qeyd olunmuş və bütün tədqiqatçıların Debed çayı ilə eyniləşdirdiyi Berduci çayını Tovuzçayla eyniləşdirməklə (122, s. 7) D.L.Muxelişvili Hereti ölkəsini xeyli kiçiltmişdir. Nəticədə, müəllif Debed çayın mənsəbindən Tovuzçayın mənsəbinədək Kürdən şimala əraziləri Kuxetiyə birləşdirmiş olur. Habelə, F.C.Məmmədovanın sözləri ilə desək “Ereti özü”, “Eretinin həmin hissəsi”, “Eretinin Suceti adlanan hissəsi” D.L.Muxelişvilinin sərbəst yaradıcılığının məhsuludur. Mənbələrdə yalnız Ereti anlayışı var (119. s. 124-125). D.L.Muxelişviliyə görə, Ereti həmçinin X-XI əsrlərdə (habelə sonralar) geniş mənada, artıq bu dövrdə mövcud olmayan qədim Alvan çarlığının ərazisi mənasında (“Kartlis tsxovreba”, I, 251, 253) işlədilirdi (122, s. 16-17).

Müasir tədqiqatçılar, xüsusilə də gürcü tarixçilərinin Hereti ilə bağlı qeyd etdikləri təzadlı, qeyri-müəyyən fikirlərinin ilk növbədə siyasi məqsədlərdən irəli gəldiyini söyləyə bilərik. Belə ki, bir qayda olaraq, gürcü tarixçiləri Qafqaz

Albaniyasının tərkib hissəsi olan Hereti ərazisini bu və ya digər vasitələrlə “sıxışdırmaqla” Gürcüstan torpaqlarını şərqə doğru genişləndirməyə çalışmışlar.

14. Göründüyü kimi, gürcü mənbələri arasında Hereti ölkəsinin sərhədlərini müəyyənləşdirərkən cənub, cənub-qərb və şimal-şərq sərhədlərinə tam aydınlıq gətirmək olmur. Belə ki, Heretinin cənub sərhədinin Kür, yaxud İori boyunca keçdiyini dəqiqləşdirməkdə müəyyən çətinliklər yaranır. Bu isə birbaşa tarixi Kambisena əraziləri ilə bağlıdır. Bir qrup tədqiqatçılar Kambisenanı Kür-İori hövzəsində, digər qrup isə Kür-Alazan hövzəsində yerləşdirir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Albaniya vilayəti kimi Kambisena Strabon dövründən (e. ə. I əsr) - Ərəb dövründək (IX əsr) yazılı mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Strabonun məlumatlarından aydın olur ki, Kambisena albanların məskunlaşdığı vilayətlərdən biridir və albanlardan şimalda gəllər və leqlər yaşayır (Strabon, XI. 4. 1; 2, s. 16, 18). Kambisena artıq V əsrdə yepiskopluq mərkəzi idi (119. s. 85). Bu baxımdan Kambisenanın ərəb işğallarınadək ayrıca vilayət olub Hereti ərazilərinə daxil olmadığını və yalnız islamın Qafqaz Albaniyasında möhkəmlənməsindən sonra, Kürdən şimala kitab əhli sayılan xristianlardan müəyyən qisminin, o cümlədən Kambisena əhalisinin Şəki/Hereti ölkəsində birləşməsi prosesinin getdiyini söyləmək olar. Artıq XI əsrdə Kambisena (sonralar Kisiki adlandırıldı) Şəki/Hereti ölkəsinə daxil olduğundan, Leonti Mroveli Heretinin cənub sərhədi kimi Kür çayını qeyd edir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Hereti ölkəsinin cənub-qərb sərhədi (Qaret Kaxeti/Suceti ərazisi) Debed çayının Xrami ilə birlikdə Kürə qovuşduğu mənsəbindən Samebis çayının İoriyə töküldüyü mənsəbinədək uzanan sərhəd xəttindən keçirdi. Lakin mənbələrdən bu sərhəd xəttinin haradan və necə keçdiyini müəyyənləşdirmək olmur. Məhz belə “münbit şəraitdən” istifadə edən bəzi gürcü tədqiqatçıları tarixi Kuxeti ərazilərini Hereti ölkəsi hesabına genişləndirməyə cəhd göstərirlər. Vaxuşti qərb sərhəd xəttinin Xunaninin qarşı tərəfindən Qulqulayadək uzandığını qeyd edir (10. s. 100). Buradan belə nəticə çıxarıla bilər ki, adlarını qeyd etdiyimiz çayların mənsəbləri arasında sərhəd xətti düz xətt boyunca keçmişdir.

15. İori çayını qədim dövr müəlliflərinin Kambis adlandırdıqlarını qeyd edən (79. s. 153) Q.Ə.Qeybullayev, eyni zamanda Pliniyə görə İori çayının İver çayı olduğunu yazır (79. s. 34, 152-153). Halbuki məlumatdan göründüyü kimi, Plini də İori çayını Kambis adlandırır. İver çayına gəldikdə isə Plini yazırdı: “...Kürə tökülən İver çayınadək Mosxların torpaqları, onlardan aşağıda isə Absarr çayınadək Sakasanlar (Sakasena - Ş.H.) və sonra Makeronlar yerləşir” (25, s. 181-182; Plini, VI, §26). Məlumdur ki, İori çayı Kürə deyil, Alazana tökülür. Plini isə İver çayının Kürə töküldüyünü qeyd edir. Digər tərəfdən Mosxların torpaqları (Mesxet dağları - Ş.H.) heç bir halda İori çayı hövzəsində uzaqda deyil. Bu ərazidən müasir Xrami çayı öz başlanğıcını alır və Ağstafa rayonu ərazisində Kürə tökülür. Sakasena isə Xrami çayla Tərtər çay arasında Kürdən cənubda yerləşirdi

(71, s. 869-871: 119. s. 134, 136, 137). Deməli, Plininin İver adlandırdığı çay müasir Xrami çayı olub, onun İori ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Plini Kambis/İori çayını Okazandan deyil, Alban çaydan sonra qeyd edir. Müasir tədqiqatçılardan (XIX-XX əsr) A.Yanovski və S.T.Yeremyan Plininin qeyd etdiyi Alban çayının Alazan olduğu qənaətinə gəlmişlər (154, s. 109; 92, s. 303). K.V.Trever də tərtib etdiyi və V-VII əsrləri əks etdirən xəritədə Alazan çayını Alban kimi qeyd edir (141, cədvəl 42). K.Ptolemey isə müasir Əyriçayı Alban çayı kimi qeyd edirdi (24, s. 242; Ptolemey, “Coğrafiya”, k. V. XI. 2-4).

16. Gürcü mənbəsi “Kartlis tsxovreba”dan məlum olur ki, e.ə. II əsrdə İberiya çarı Farnadco “İran dini olan atəşpərəstliyi bəyənərək İrandan oda sitayiş edənləri və maqları gətirdi, onları Msxetdə hazırda maqlar adlanan yerdə yerləşdirdi”. Lakin onun bu siyasəti Kartli əhalisinin əksəriyyətinin etirazına səbəb oldu və Kartli eristavları ermənilərlə ittifaqda Farnadconu hakimiyyətdən devirdilər (33, s. 67. qeyd 109).

17. “Albaniya tarixi”nin müəllifi Moisey Kalankatuklu VII əsr hadisələrindən bəhs edərkən yazırdı: “O, (Cavanşir - Ş.H.) qəmli-qəmli tezliklə Kambeçan vilayətində və Kürün o biri sahilində yerləşən öz ata-baba mülkünə gəldi” (Kalankatuklu, II, 19; 31, s. 120). Burada Cavanşirin İran ordusu üzərində qələbə çaldığını qeyd edən M.Kalankatuklu daha sonra yazırdı: “Bundan sonra, o, şan-şöhrətlə Gürcüstan tərəfə getdi. Qaldığı yerdə onun yanına ölkənin knyazı Adarnarseh gəldi” (Kalankatuklu, 11. 19; 31, s. 120). Məlumatdan göründüyü kimi, Kambisena VII əsrdə də Albaniya vilayəti olaraq qalırdı. “VII əsr erməni coğrafiyası”nda. VIII əsr erməni tarixçisi Gevondda Kambisena (Kambeçan) Albaniya vilayətləri sırasında qeyd olunur (5. s. 40-41; 20, s. 92).

18. Monofizit küfrü digər dini cərəyan nestorianlıq əleyhinə V əsrdə meydana gəlib. Banisi yepiskop Yevtix (378- cı ildə anadan olub) idi (31, s. 215-216, qeyd 18). Monofizitliyin mahiyyəti aşağıdakıdan ibarətdir. Xristos iki mahiyyətdən ilahi və insani-doğulubsa o, hər ikisində qalmaqda deyil (31, s. 215. qeyd 8). Yəni, İsada bir mahiyyət tanımaq lazımdır, iki yox (31. s. 216. qeyd 18). Roma Papası I Levin İsanın iki mahiyyəti (diofizit) haqqında risaləsi var (31, s. 216, qeyd 19). Şərqi Roma (Bizans) imperatoru Markian Flaviy (450-457-ci illər) 451-ci ildə Xalkidonda IV ümumkilisə qurultayını çağırırdı. Qurultay iştirakçıları (xalkidonçular) monofizitlərə (antixalkidonçulara) lənət oxudular (31. s. 215, qeyd 8). Qafqaz kilisələri Xalkidon kilisə qurultayına ilk münasibətlərini 506-cı ildə çağırılmış Dvin məclisində bildirmişdilər. Erməni, alban və gürcü iyerarxları Bizans hakimlərinin unional, yəni diofizitlərlə monofizitləri sazişə çağırın siyasətini müdafiə edirdilər (119, s. 223-224). 551-ci ildə erməni kilisəsi kimi, Alban kilisəsi də Bizans kilisəsi ilə əlaqələrini kəsərək, hüquqi cəhətdən avtokefal kilisə oldu. Bu ölkələrdə monofizit cərəyanı Sasanilərin fəal köməyi sayəsində qələbə qazandı. Gürcü kilisəsi isə mötədil xalkidonçuluqda qalmaqda davam edirdi (119. s. 224).

19. Gürcü mənbələrindən məlum olur ki, Sasanilər gürcü torpaqlarının və paytaxt Msxeti nəzarət altında saxlamaq məqsədilə, hələ IV əsrdə Tiflisin əsasını qoymuşdular (36, s. 31, qeyd 2). Daha doğrusu, Qala adlanan Tiflis qalasını tikib burada İran qoşunlarını yerləşdirmişdilər. Gürcü mənbəsi “Moktsevay Kartlisay”dan VI əsrin əvvəllərində, Ucarmalı Dağının çarlığı dövründə əhalinin Tiflisdə məskunlaşmağa başladığı və burada Müqəddəs Mariya kilsəsinin tikildiyi məlum olur (37, s. 29). İberiyada yerli çarların hakimiyyətinə son qoyulub (523-cü ildə - 98, s. 110) ölkənin İran mərzbanı tərəfindən idarə olunduğu dövrdə Tiflis daha sürətlə inkişaf edirdi. Gürcü mənbəsindən oxuyuruq: “O zaman Msxet azalmağa, Tiflis isə tikilməyə başladı, Armaz tənəzzül edir. Qala (Tiflis qalası - Ş.H.) isə yüksəlirdi” (37, s. 29; 44, s. 122).

Tiflisin birinci mühasirəsi zamanı müttəfiq qoşunlar şəhəri ələ keçirə bilmədilər. Sasanı şahı II Xosrov əlavə qüvvələr göndərərək şəhərin müdafiəsini xeyli gücləndirmişdi. 628-ci ilin axırlarında Tiflisin ikinci mühasirəsi nəticəsində xəzərlər şəhəri ələ keçirib əhalisini qılıncdan keçirdilər və şəhəri talan edib dağıtdılar (31, s. 103-104; Kalankatuklu, II, 14).

20. Gürcü mənbəsinə görə, Gürcüstan hökmdarı Artnersehin (619-639-cu illər) dövründə “Altıncı ümumdünya kilsə qurultayı Kartaliniya, Kaxeti, Şəki, Şirvan, Svaneti, Çərkəz, Osetiya ilə birlikdə bütün dağlıq vilayəti, bütün yuxarı Gürcüstanı və Samsxeni Msxet patriarxlığına tabe etdi. Gürcüstan katalikosu Qara dənizdən Dərbəndə qədər bütün xalqlar və ölkə çarlarının tacqoyma mərasimini keçirir və keşişlərinə rütbə verir” (21, s. 236; 31, s. 221, qeyd 134). Gürcü mənbəsindən götürülmüş bu məlumatda bir srra ciddi təhriflər və qaranlıq məqamlar diqqəti cəlb edir. Əvvəla, məlumatda adları çəkilən vilayətlərin bir çoxu VII əsrdə müstəqil siyasi qurumlar olmayıb İberiya (Kartaliniya, Kaxeti) və Albaniya (Şəki, Şirvan) tərkibinə daxil idilər. VIII əsrin əvvəllərində müstəqil alban katalikosluğuna daxil olan Şəki və Şirvan (bütün Albaniya yox, yalnız onun bir hissəsi!) hansı formada Msxet patriarxlığına tabe edilə bilərdi? Alban tarixçisi M.Kalankatuklu ayrı-ayrı dövrlərdə, o cümlədən elə həmin VII əsrdə Şəki yepiskopluğundan din xadimlərinin (Yeliazar, Mikayıl və b.) Albaniya katalikosu vəzifəsini tutduqlarını qeyd edir (31, s. 144, 205; Kalankatuklu, II, 35; III, 20). Digər tərəfdən, yazılı mənbələrdə VII əsrdə dağlıq vilayətlər kimi Lpiniyanın, Çolanın, habelə gürcü mənbələrində Heretinin adı çəkildiyi halda yuxarıda göstərilən gürcü mənbəsində bu ölkələrdən heç birinin adı qeyd olunmur. Bütün bunlar isə gürcü mənbəsindən əxz olunmuş məlumatın ciddiliyini şübhə altına alır. Hətta tarixi təhrif edərək Azərbaycanın bu və ya digər ərazisini İberiya tərkibinə “qatmağa” çalışsan D.L.Musxelişvilinin özü belə, bu məlumatın reallığı əks etdirmədiyini təsdiq edir və bununla həmkarı T.Q.Papuaşvilini tənqid edir (122, s. 79, qeyd 158).

21. Bəzi ərəb mənbələrində Xayzan Filan (Cilan) ölkəsinin sinonimi kimi işlənmişdir. Məsələn, yuxarıda göstərdik ki, Bəlazuri və İbn-əl-Fəqih ərəb

sərkərdəsi Salman ibn Rəbiənin Xayzan əhalisi ilə sülh bağladığını qeyd edirdilər (8, s. 14; 40, s. 29). Digər ərəb müəllifləri Yəqubi və Əhməd İbn Əsəm əl-Kufi isə Salman ibn Rəbiənin yürüş etdiyi və sülh bağladığı ölkə və şəhərlər sırasında Xayzan əhalisini deyil, Filan əhalisini qeyd edirlər (50, s. 5:6. s. 9-10).

Ümumiyyətlə, bəzi ərəb müəllifləri Xayzan adını digər məntəqələrlə səhv salır və onların yerinə Xayzan yazmışlar. Məsələn, Bəlazuri və Əhməd İbn Əsəm əl-Kufi ərəb sərkərdəsi Məsləmənin Şirvan şəhəri Şabrana yürüşündən bəhs etdikləri halda, Şabran şəhərini Xayzan adı altında təqdim edirdilər (8, s. 16; 6. s. 81, qeyd 62). Bəlazurinin verdiyi digər məlumatlara görə, Məsləmə Xayzan şəhəri (oxu Şabran - 6, s. 81, qeyd 62) sakinləri ilə sülh bağladı və şəhər qalasını dağıtmağı əmr etdi: "O. orada bu günədək "Xayzan (oxu Şabran - Ş. H.) hovuzu" adı ilə tanınan mülkü özü üçün götürdü" (8, s. 16).

22. Ərəblərə qarşı mübarizədə Cavanşir Bizans ilə yaxınlaşmaq siyasəti yürüdü. Bu məqsədlə də o, Bizans imperatoru II Konstant (641-668) ilə məktublaşır və məktublarında onun təbəəliyini qəbul etmək arzusunda olduğunu qeyd edirdi. Cavanşirin məktubuna çox sevinən imperator "vaxt itirmədən cavab məktubu yazmağı və qarşılıqlı itlifə haqqında müqaviləni hazırlamağı əmr etmişdi". İmperator müxtəlif hədiyyə, bəxşiş və 1200 adamı mükafatlandırmaq üçün pativlər (vəzifə və fərmanlar) göndərməklə yanaşı, cavab məktublarında Cavanşiri "Girdıman sahibi və Albaniya knyazı, apoipat və proton patrik (rütbə) və Şərqin hökmdarı" adlandırdı (31. s. 126; Kalankatuklu, II, 22, 23). 660-cı ildə (bəzi tədqiqatçılara görə 654-cü ildə -57, s. 244) isə Cavanşir İrana yürüş etmiş imperatorla görüşdü. Onların ikinci görüşü Vaqarşapat şəhərində oldu. Cavanşir imperator tərəfindən böyük hörmət və ehtiramla qəbul edilmişdi (119. s. 198; 31. s. 128-129; Kalankatuklu, II, 25).

662-ci ildə Dərbənd yaxınlığında ərəbləri yenidən məğlub edən xəzərlər onları təqib edərək Albaniya sərhədini keçdilər. Cavanşir Kürün sol sahilində xəzərlərlə döyüş girərək onları məğlub etdi (119. s. 199; 75, s. 244; 31, s. 129-130; Kalankatuklu, II, 26). 665-ci ildə xəzərlərin Albaniyaya növbəti hücumu zamanı Cavanşir xəzərlərlə müqavilə bağladı və xaqanın qızı ilə evləndi (119, s. 199; 57, s. 244; 31, s. 132; Kalankatuklu, II, 29).

661-ci ildə Əməvilər sülaləsinin (661-750) hakimiyyətə gəlməsi ilə, xüsusilə də xəlifə Müaviyənin (661-680) və oğlu I Yəzidin (680-683) dövründə ərəb işğalları daha da gücləndi. Belə bir şəraitdə Cavanşir ölkəsini ərəb qırğınından xilas etmək üçün 667-ci ildə Şama (Dəməşq) gedərək vassal asılılığını qəbul etdi (57, s. 245; 31, s. 133-134; Kalankatuklu, II, 30). 670-ci ildə xəlifənin dəvəti ilə Cavanşir yenidən Müaviyənin görüşünə gəlir. Burada Cavanşir Bizans imperiyası ilə Xilafət arasında danışıqlarda vasitəçilik edir. Cavanşirin fəaliyyətindən razı qalan xəlifə onu müxtəlif hədiyyələrlə mükafatlandırmaqla yanaşı, Albaniya üzərinə qoyulmuş ağır verginin üçdə biri qədər azaltmaq barədə əmr verir (119. s. 199; 31. s. 136-138; Kalankatuklu, II, 31).

23. Varaz-Trdat ölkəsini xəzərlərin dağıdıcı yürüşlərindən qorumaq məqsədilə Böyük Kolmank vilayətinin yepiskopu İsraili 682-ci ildə Varaçan şəhərinə Alp-İlituerin yanına göndərdi. O, İsrailin xəzərlər arasında xristianlığı uğurla təbliğ edəcəyinə və beləliklə də xristian xəzərlərin eyni dinə etiqad edən Albaniyaya yürüşlərinə son qoyacaqlarına ümid edirdi (119, s. 201; 31, s. 154-155; Kalankatuklu, II, 41). İsrailin bu missiyasının uğurla nəticələnməsinə və Alp-İlituer başda olmaqla xəzərlərin bir hissəsinin xristianlığı qəbul etməsinə (31, s. 156-170; Kalankatuklu, II, 42, 43, 44, 45. 46. 47) baxmayaraq, Albaniyanı xəzərlərin növbəti yürüşlərindən xilas etmək mümkün olmadı. 685-ci ildə xəzərlər yenidən Cənubi Qafqaz ölkələrini ələ keçirərək, bu ölkələri qarət etdilər (119,s. 202; 23, s. 39).

24. V.F.Minorski Bəlazuriyə istinad edərək yazırdı ki, ərəb sərkərdəsi əl-Cərrah Xəmzin əhalisinə hücum etdi və əhalisini Xayzana (V.F.Minorski bunu Xaydaq hesab edir) köçürdü, sonra qumiklərlə döyüdü və Şakkidən keçdi (30, s. 132). V.F.Minorski öz qeydində Bəlazurinin məlumatını bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı ki, Samuru keçərək Cərrah xəzərlərə yürüş etdi. Bundan sonra o, Xəmzin torpaqlarına soxuldu və əhalini öz torpaqlarından Xayzanın iki kəndinə köçürdü. V.F.Minorski, həmçinin, Cərrahın qumiklərə hücum etdikdən sonra Şəkidən keçərək Bərdəyə getməsinə mümkün hesab edir (30, s. 132, qeyd 68). Burada V.F.Minorskinin mövqeyi ilə razılaşmadığımız məqam onun Bəlazurinin məlumatını olduğu kimi deyil, özünün Xayzan/Xaydaq konsepsiyasına uyğunlaşdıraraq təqdim etməsi (həmçinin bax: şərh 32), habelə Cərrahın xəminliləri Xayzana köçürdükdən sonra qumiklərlə döyüşməsinə güman etməsidir.

Bəlazuri Ərməniyə hakimi əl-Cərrahın xəzərlərlə döyüşdən sonra yürüş istiqamətini aşağıdakı kimi təsvir edir: “O, Xəmzin (Xamrin) vilayəti sakinləri ilə döyüdü, lakin sonra Xayzan ətrafında onlar üçün ayırdığı (oxu ayıracağı - Ş.H.) iki kəndə köçmələrini boyunlarına qoyaraq onlarla sülh bağladı. Sonra o, Qumik sakinlərinə hücum etdi və onların çoxunu əsir aldı. Bundan sonra geriyyə döndü və Şakkədə dayandı. Onun qoşunu qışı Bərdə və Baylakanda keçirdi” (8, s. 16). Məlumatdan görüldüyü kimi, Bəlazuri heç də V.F.Minorskinin düşündüyü kimi xəminlilərin Cərrah tərəfindən Xayzana/Xaydaq köçürülməsini deyil, yalnız bu məsələ ilə əlaqədar sülh müqaviləsinin bağlandığını qeyd edir. Əslində məlumatdan belə aydın olur ki, Cərrah Xəmzin torpaqlarına hücum etdikdən və onlarla köçürülmələri haqqında sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra qumiklərlə döyüşür. Bundan sonra cənuba hərəkət edərək çoxdan ərəblərin ali hakimiyyətini qəbul etmiş Xayzanda xəminlilər üçün iki kənd ayırır və nəhayət Şəkidən keçərək Bərdəyə gəlir.

Ümumiyyətlə, bu hadisə digər ərəb müəllifi Əhməd İbn Əsəm əl-Kufidə bir qədər fərqli təsvir olunur. O, ilk növbədə Cərrahın xəminlilərlə deyil, əl-xasin sakinləri ilə toqquşduğunu və sonra onları Xayzan adlanan torpağa köçürdüyünü

qeyd edir (6, s. 18). Lakin əsəri tərcümə etmiş Z.M.Bünyadov öz qeydlərində burada qeyri-dəqiqliyə yol verildiyini və Xayzanın əslində Xaydaq (Kaytaq) olduğunu hesab etmişdir (6, s. 79, qeyd 28). Hərçənd Əhməd İbn Əsəm əl-Kufi məlumatına davam edərək göstərir ki, bundan sonra Cərrah xəzər şəhəri Barufa sakinlərini özünə tabe edib, onları Qəbələ nahiyəsinə (rustakına) köçürür (6. s. 18). Şübhəsiz, Barufa sakinləri Qəbələyə köçürüldüyü halda, əl-Xasin sakinlərinin də Qəbələdən bir qədər şimal-qərbdə yerləşən Xayzana köçürülməsi mümkün idi.

V.F.Minorski “xəminlilərin Xayzan ətrafındakı iki kəndə köçürülmələri” faktına əsaslanaraq onları kiçik dağlı qrupu hesab edir (30. s. 132, qeyd 68). Onun bu fikri ilə də heç cür razılaşmaq mümkün deyil. Bəlazuri VIII əsrin 30-cu illərində Mərvan ibn Məhəmmədin də Xəmin vilayətinə yürüş etdiyini və tabe olmayan xəminlilərin qalasını bir ay mühasirədə saxladıqdan sonra çətinliklə ələ keçirdiyini qeyd edir (8, s. 18). Digər tərəfdən, Əhməd İbn Əsəm əl-Kufi eyni zamanda xəminlilər və Xəmin-şah haqqında məlumat verir və sərkərdə Mərvan ibn Məhəmmədin 735-ci ildə Xəmin torpağında 300 kəndi dağıtdığını qeyd edir (6, s. 56). Deməli, V.F.Minorskinin xəminlilərlə bağlı fikirləri, habelə Xayzanı Xaydaqla eyniləşdirmək cəhdləri özünü doğrultmur və ilkin mənbələr tərəfindən təkzib olunur.

25. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, 628-ci ildə Bizans imperatoru İrakli müttəfiqi Cebu xaqanla birlikdə Sasani qoşununu məğlub edərək Tiflis şəhərini ələ keçirmişdi. İmperator İrakli Tiflisi Gürcüstan (İberiya) hökmdarı (erismtavar-böyük knyaz mənasında) Adarnasa vermişdi (31, s. 221, qeyd 134). Lakin Gürcüstan hökmdarları Tiflisi uzun müddət əllərində saxlaya bilmədilər. Ərəblər Albaniyada olduğu kimi, VIII əsrin əvvəllərindən Gürcüstanı tamamilə özlərinə tabe edərək ölkədə 200 ildən çox davam edən “erismtavar”-böyük knyaz hakimiyyətini ləğv etdilər (65, s. 151).

26. Digər tərəfdən, yenə həmin gürcü mənbəsində, heç bir tarixi reallığı əks etdirməsə belə, Şəkidə yerləşən üç qardaş haqqında rəvayətdə onların Qulqulayadək əraziləri ələ keçirdikləri qeyd olunur (27, s. 41; 44, s. 139, qeyd 5). Bu halda da Suketi yalnız Qulquladan (Telavidən qərbdə göl. Heretinin şimal-qərb sərhəd nöqtəsi) qərbdə yerləşə bilərdi, çünki eyni ərazidə iki vilayətin üst-üstə düşməsi mümkün deyil. Konkret olaraq, Şəki ilə bağlı rəvayətə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, gürcü mənbələrində bir neçə belə rəvayətlərə rast gəlinir (44, s. 121, 123). Bir qayda olaraq, gürcü tədqiqatçıları bu rəvayətləri digər mənbələrlə müqayisə etmədən reallıq kimi qəbul edirlər. Ciddi tarixi təhriflərə yol verilmiş, habelə mətnə tarixi ardıcılığı pozan bu rəvayətlərin, hadisələri son dərəcə obyektiv işıqlandıran orta əsr gürcü mənbələrinə sonradan daxil edildiyi şübhə doğurmur. Təəssüflər olsun ki, sonradan üzü köçürülmüş və ya bərpa edilmiş gürcü mənbələrində belə əlavələr az deyil.

27. Xorepiskop sanar hakimlərinin titulu idi. Xorepiskopların əvvəllər dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirdikləri ehtimal olunur. Bilavasitə

sanarların yaratdığı Kaxeti knyazlığında ölkənin başçısı da xorepiskop titulu daşıyırdı (29, s. 68, qeyd 33,27,s. 85, qeyd 30).

28. Bu məqamda gürcü mənbəsində Hereti yalnız Filan şahlığı deyil, geniş mənada Cənubi Qafqazın üç ölkəsindən biri olan Albaniya anlamında işlənmişdir.

29. Ərəb mənbələrindən sərkində Xalid ibn Yəziddən qabaq da xəlifə Mənsur (754-775) və xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) göndərdiyi qoşunların dəfələrlə üsyan etmiş gürcülərə və sanarlara qarşı vuruşduqları məlum olur (50. s. 9-10).

30. Bəzi tədqiqatçılar (A.Y.Krımski. V.F.Minorski) müasir Nuxa/Şəki daxil olmaqla Araz çayından Qafqaz dağlarının ətəklərindək ərazilərə Səhl ibn Sunbatın nəzarət etdiyini güman etmişdilər. Z.M.Bünyadov bütün belə fikirlərin əsassız olduğunu və Səhl ibn Sunbatın yalnız Kürdən cənuba olan ərazilərin bir hissəsini ələ keçirdiyini sübuta yetirmişdir (73, s. 176-180).

31. V.F.Minorski “müəmmalı Filan” adlandırdığı ölkəni konkret bir ərazidə lokalizə edə bilməməsi səbəbindən “Sallamenin yolunun dolaşiq və çaşıdırıcı” olduğunu qeyd edir (30, s. 138). Hərçənd, Qafqaz səddini yoxlamaq üçün göndərilən Sallamenin Tiflisdən hərəkət edərək müasir Tuşeti ərazisindən keçməklə Sahib əs-Sərir ərazisində, sonra ondan qərbdə yerləşən Allan çarlığında (İbn Rüstə Sahib əs-Sərir paytaxtından (Xumrac) Allan çarlığına aparan yolu təsvir edir -41, s. 49) müşahidələrini aparıb, sonradan Sahib əs-Səririn cənub-şərqində yerləşən Filan (Cilan) şahlığına, buradan isə Qax-Saxur-Qazikumux yolu ilə Xəzər xaqanının hakimiyyəti altında olan Cidan çarlığına (paytaxtı Səməndər şəhəri) hərəkət etməsi mümkün idi.

32. X əsr ərəb müəllifi İbn Rüstə “əs-Sərir” yarımbaşlıqlı mətnində yazırdı: “Xəzərdən (xaqanlıq) Sərirədək, çöllərdən keçməklə, 12 günlük yoldur. Sonra isə üç gün müddətinə hündür dağlar və dərələrdən şahın qəsrinədək yol keçir. Bu qala dağların zirvəsində yerləşir. Onun eni və uzunluğu 4 fərsəx olub, ətrafı daş hasara alınmışdı. Şah üçün qızıldan taxt-tac və gümüşdən taxt-tac var. Qala sakinlərinin hamısı xristian, onun dövlətinin qalan əhalisi isə hamısı kafirdir. Şahın ölkəsi 20 min dərədən ibarətdir... Onların şahları “Avar” adlanır. Qalanın sağ tərəfindən hündür dağlar və çoxsaylı meşələr arasından yol uzanır. Bu yolla səfərin 12-ci dayanacağına Xayzan adlanan şəhər yerləşir. Bu şəhərdə üç dinə sitayiş edən və Adzarnarse adlanan şah var: O, cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhüdilərlə, bazar günü isə xristianlarla ibadət edir... Onun şəhərindən 10 fərsəx məsafədə Ranxas adlanan şəhərdir... Sərir şahının Alal və Qumik adlanan qalaları var...” (41, s. 47-49).

Məlumatdan göründüyü kimi, müəllif Xayzan şəhəri və orada yerləşən şahla bağlı məlumatları “əs-Sərir” yarımbaşlığı altında təqdim etsə də, şah iqamətgahı olan bu şəhər Sahib əs-Səririn hüduqlarından kənarda olmuşdur. V.F.Minorski bunları nəzərə alaraq İbn Rüstənin mətninin tam olmadığını, onun konspektləşdirildiyini və bu zaman ayrı-ayrı mühüm bəndlər arasında rabitəsizlik

yarandığını qeyd edirdi (30, s. 219). Digər ərəb müəllifi Yaqut Həməvi də Bab ül-Əbvab (Dərbənd) limanından istifadə edən Şimal (Qafqaz) xalqları sırasında Sərir və Xayzan əhalisini, habelə Məsudiyə görə həmçinin üç dinə sitayiş edən Zerikeranları/Zirehçıranları (42, s. 52) ayrı-ayrılıqda göstərir (39, s. 15).

Məsudi Sahib əs-Sərir şahlığının paytaxtının Xumrac olduğunu qeyd edir (42, s. 53). V.F.Minorski çox düzgün olaraq İbn Rüstənin qeyd etdiyi və Məsudinin dəqiqləşdirdiyi bu şəhərin Avar Koysu çayının sol sahilində yerləşən Xunzax olduğunu müəyyənləşdirmişdir (30, s. 219, qeyd 8). Lakin V.F.Minorski mənbədə qeyd olunan Xayzanın Dərbənddən şimalda Darbax çayı hövzəsində lokalizə etdiyi Xaydaq olduğunu ehtimal edir (30, s. 132, qeyd 68, s. 218). Görünür, V.F.Minorski Xayzan barəsində bir qədər ehtiyatsızlığa yol vermiş və bu şəhər haqqında digər ərəb mənbələrindəki məlumatları nəzərə almamışdır. Məsələn, İbn Xordadbeh yazırdı ki, Xuvey və as-Sanariyə, Albak, Kisal, Abxaz və al-Dardaman qalası, Xayzan, Şakki və Bab şəhərləri həmçinin Arrana daxildir (16, s. 109; 41, s. 15). İlk mənbələrdən Arran ərazisinin Dərbənddən şimala şamil olunması faktları məlum deyil. Digər tərəfdən, Z.M.Bünyadov ərəb müəllifi Bəlazuriyə istinad edərək yazırdı: “Salman Bardinc arxasında Arazın Kürə qovuşduğu yerə getdi, Kürün o tayına keçib Qəbələni tutdu, Şakkan və Kamiberan hakimləri ilə bac vermək şərti əsasında sülh bağladı, Xayzan əhalisi, Şirvan padşahı, qalan dağların padşahları, Məsqət, Şabran və Bab (Dərbənd) şəhərinin əhalisi də onunla eyni məzmununda sülh bağladılar” (73, s. 82-83; 8, s. 14). Eyni məlumatı İbn əl-Fəqihdə də rast gəlirik. Lakin İbn əl-Fəqih Xayzan əhalisini Şakkan və Kamiberandan ayırmadan onlarla birlikdə qeyd edir: “Şakkan, Kamiberan, Xayzan (əhalisi), Şirvan və dağların digər şahları onunla sülh bağladılar” (40, s. 29). 646-cı ildə Arrana yürüş etmiş ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiə 653-cü ildə Bələncər yaxınlığında xəzərlər tərəfindən məğlub edilərək öldürülmüşdü. Nəticədə, yürüş zamanı ərəblərin Dərbənddən şimala xəzərlərin hakimiyyəti altında olan əraziləri ələ keçirmək planları baş tutmamışdı (8, s. 14; 57, s. 242-243). Deməli, mənbədə qeyd olunan bütün məntəqələr, o cümlədən Xayzan şəhəri Dərbənddən cənubda yerləşmişdir. Mənbə materialında Xayzanın Şakki (Şəki) və Kamiberan (Kambisena) yaxınlığında yerləşdiyini söyləməyə imkan verən ilkin əsas var. V.F.Minorskidən fərqli olaraq, Z.M.Bünyadov Xayzanın Bərdə şəhərindən şimal-qərbdə Arran sərhədində yerləşdiyini qeyd edir. Yenə Bəlazuriyə istinadən Z.M.Bünyadov yazırdı ki, xəlifə Osman (644-656) Azərbaycan və Arrana Xuzeyfə ibn əl-Yəməni hakim təyin etdi. Xuzeyfə artıq xəlifə canişinlərinin iqamətgahı olan Bərdə şəhərinə gəldi, bir tərəfdən Bərdə ilə Qalığala, digər tərəfdən Bərdə ilə Xayzan (yəni Bərdənin şimal-qərbində) arasında olan bütün vilayət və şəhərlərə məmurlar (amillər) göndərdi (73, s. 83; 8, s. 15). Məlumatlardan görüldüyü kimi, Xayzan şəhəri Qafqaz dağlarının cənub yamacında, Şəki yaxınlığında (Bərdədən şimal-qərbdə Şəki vilayəti yerləşir) Arran sərhədində yerləşmişdir.

İbn Rüstə Sahib əs-Sərir paytaxtından (Xumrac/Xunzax) başlanan yolun 12-ci dayanacağında Xayzan şəhərinin yerləşdiyini qeyd edir. V.F.Minorski bu yolu Xunzaxdan Dərbəndə aparən yol hesab etmişdir (30, xəritə II). Lakin V.F.Minorskinin özünün də qeyd etdiyi kimi Xunzaxdan cənub-şərqə istiqamətlənən Xunzax-Qazikumux-Axtı- (və ya Saxur - Ş.H.) -Nuxa yolu da mövcud idi (30, s. 132, qeyd 68). XIX əsr rus mənbələri bu yol haqqında ətraflı məlumat verir. K.F.Qanın verdiyi məlumata görə, Qaxdan başlanan cığır Kürmük vadisi ilə yuxarı Böyük Qafqaz sıra dağlarında Ağ Samur çayının mənsəbinə, daha sonra Qara Samur çayı ilə Çultı dağdan (Dültidağ) Kumuxa gedirdi (78, s. 61). Eyni məlumatı Y.Veydenbaum da təkrar edir (74, s. 390-393). Deməli, Xayzan bu iki yoldan birinin 12-ci dayanacağında yerləşirdi. Yuxarıda qeyd etdik ki, ərəb mənbələrindən Xayzan şəhərinin Arran sərhədində, Şakki (Şəki) yaxınlığında yerləşdiyi aydın olur. Bu halda Xayzan hökmən Xunzax-Qazikumux-Saxur-Qax-Şəki yolunda lokalizə olunmalıdır. İbn Rüstə Qumik (Kumux) və Alal qalalarının Sahib əs-Sərir hökmdarına məxsus olduğunu göstərir. Digər ərəb mənbələrindən müstəqil Qumik şahlığı haqqında məlumatlar olsa da, V.F.Minorski kiçik Qumik şahlığının asanlıqla Sahib əs-Sərir hökmdarından vassal asılılığına düşə biləcəyini istisna etmir (30, s. 219). Belə olan halda, Xayzanın Qumikdən cənubda Şəki (və ya Qax) ilə Kumux (və ya Dültidağ) arasında, qədim gəllərin etnik ərazisi Qoloda da yerləşdiyi aydın olur.

İbn Rüstənin Xayzanda əyləşən şah Adzarnarse ilə bağlı məlumatı da maraqlı doğurur. Mənbəni rusçaya tərcümə edən N.A.Karaulova bu hökmdarın Məsudiyə görə Şəki hökmdarı (Adərnerse) olduğunu yazırdı (41. s. 49). Buradan belə çıxır ki, artıq, X əsrdə Xayzan şəhəri Şəki/Hereti çarlığının paytaxtı olmuşdur. Məsələn burasındadır ki, nə ərəb mənbələrində Şəki hökmdarlarının, nə gürcü mənbələrində Hereti çarlarının, nə də alban və erməni mənbələrində Hammamın bərpa etdiyi Albaniya hökmdarlarının iqamətgahı olan paytaxt şəhəri barədə dəqiq bir məlumata rast gəlinmir. Hərçənd, gürcü tədqiqatçıları D.L.Musxelişvili və T.Q.Papuaşvili paytaxt kimi Şəki şəhərini qeyd edirlər (122. s. 38; 129, s. 344-345). A.Y.Krımski isə bu məsələdə tərəddüd edirdi (109, s. 375). Bu baxımdan İbn Rüstəyə istinadən Xayzan şəhərinin ən azı Şəki/Hereti çarlarının yay iqamətgahı olduğunu söyləyə bilərik. Şübhəsiz bundan əvvəl (IX əsrin sonlarına qədər) Xayzan şəhəri Filan (Cilan) ölkəsi hökmdarlarının-Filanşahların iqamətgahı olmuşdur (bax: şərh 21).

Ərəb müəllifi İbn Havqəl (X əsrin II yarısı) Salarilər sülaləsindən Mərzban ibn Məhəmməd ibn Müsafir (941-957) vəziri Əbu Qasım Əli ibn Cəfərin vergilər topladığı Azərbaycana tabe vilayətlər sırasında Şəki hakimi İşxanın (Asxas/İsxas) və Xayzan vilayəti hakimi Əbu Qasım Xayzaninin adlarını çəkir (42, s. 105; 73, s. 134-135). Məlumatdan görüldüyü kimi, artıq X əsrin 40-50-ci illərində Xayzan müvəqqəti olaraq İşxanın nəzarətindən çıxmış və birbaşa Salarilərə tabe vilayətə çevrilmişdir.

33. R.M.Vahidov Ağdam rayonunun Soflu kəndi yaxınlığında Kavurqala xərəbələrini qazanda knyaz Hammamın qardaşları qəbirinin üstündəki daşda aşağıdakı yazını oxumuşdur: “Bu knyaz Hammamın qardaşları cənab Filipe və cənab Sunbatın... qəbiridir: onlar cavan yaşlarında (həyatdan) məhrum olmuşlar” (73. s. 181. qeyd 40).

34. Burada Z.M.Bünyadovun hesablamaları ilə M.Kalankatuklunun qeyd etdiyi illər arasında müəyyən uyğunsuzluq yaranır. Z.M.Bünyadov II Georqun 893/94-cü illərdə əsir alındığını qeyd edir. M.Kalankatukludan isə II Georqun Yovhanın Albaniya katolikosu seçildiyi ildə, yəni 890/91-ci ildə artıq əsirlikdə olduğu məlum olur.

35. Belə ki, gürcü mənbəsində şah qızı Dinarın adı X əsrin ortalarında (29, s. 34; 27, s. 53) və XI əsrin əvvəllərində (29, s. 40; 27, s. 59) baş vermiş hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Fikrimizcə, bu halda şah qızı Dinar yalnız Adarnersehin arvadı ola bilərdi. Hər halda şah qızı Dinarın M.Kalankatukluya görə, Adarnerseh və İşxanın atası, X əsrin əvvəllərində çarlıq etmiş II Qriqor Hammamın arvadı olması inandırıcı görünür.

36. Burada yeganə qaranlıq qalan məsələ İbn Rüstə ilə digər müəlliflərin məlumatlarındakı tarixlərin üst-üstə düşməməsidir. Belə ki, N.A.Karaulova İbn Rüstənin öz əsərini təxminən 903-cü ildə qələmə aldığını yazırdı ki, nəticədə Adzarnarsenin də bu dövrdə çar olduğu qənaətinə gəlinir. Lakin digər mənbələrdən Şəki/Hereti hökmdarı Adarnersehin təxminən 909-cu ildən (T.Q.Papuaşviliyə görə isə 906-cı ildən) çar olduğu məlumdur. Tarixlərdə müəyyən uyğunsuzluğun olmasına baxmayaraq, Adzarnarse ilə Adarnersehin (Adarnerseh) eyni hökmdar olmasına şübhə ola bilməz. Çox güman ki, İbn Rüstənin öz əsərini 903-cü ildə yazdığını güman edən müasir tədqiqatçılar müəyyən səhvə yol vermişlər.

37. Yusif ibn Əbu-s-Sac yürüşünü davam etdirərək Kartli, Samsxe, Cavaxeti və s. yerləri ələ keçirərək talan etdi. Gürcüstandan Ermənistan paytaxtı Dvinə gələn Yusif ibn Əbu-s-Sac Kapoeti qalasında gizlənən erməni çarı I Smbatı tutub dar ağacından asdı (29, s. 32-33; 27, s. 51-52).

38. Q.V.Tsulaya Abxaz çarı III Konstantın 929-cu ildə vəfat etdiyini söyləməkdə haqlı deyil (27, s. 88. qeyd 53). Gürcü mənbəsi təxminən 916-918-ci illər arasında Şəki/Heretiyyə yürüş etmiş Konstantın sülh bağlandıqdan bir neçə gün sonra vəfat etdiyini qeyd edir. Digər tərəfdən, gürcü mənbəsindən 929-cu ilədək hakimiyyətdə olan xorepiskop II Fadlanın Konstantın varisi II Georgi ilə birlikdə Kartlidə Uplissixe qalasını mühasirə etdikləri qeyd olunur (29, s. 34; 27, s. 53). Gürcü mənbəsindən III Konstantın xorepiskop I Kvirikenin vəfatından əvvəl, yəni 918-ci ilədək vəfat etdiyi aydın olur (9, s. 127; 29, s. 34; 27, s. 53).

39. İbn Havqəlin məlumatından görüldüyü kimi, Senekərim adı müvafiq dövrdə geniş yayılmış və “daha təmtəraqlı səslənən” adlardan (109, s. 378) biri olmuşdur. Fikrimizcə, müxtəlif vilayət hakimlərinin adlarının eyni və yaxud oxşar olmasına əsaslanıb, bu adların və vilayətlərin eyni bir şəxsə mənsub olması ilə

bağlı qəti fikir irəli sürülə bilməz. Z.M.Bünyadovun qeydinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, həm M.Kalankatuklunun, həm də İbn Havqəlin Senekərimlə (Sanxarib) bağlı verdiyi məlumatlar X əsrin ortalarına aiddir. Z.M.Bünyadov isə XI əsrin ikinci yarısında Sünik hakimi olmuş Senekərimdən bəhs edir. Bunun isə M.Kalankatuklunun qeyd etdiyi Senekərimə və bizi maraqlandıran məsələyə heç bir aidiyyəti yoxdur.

40. A.Y.Krımskinin mülahizələrinə görə, XI əsrin əvvəllərindən Sanariya və Şəki Kəsrənilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəldiyi Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə qatılmışdır (109, s. 380-382). İlk mənbələrin verdiyi məlumatları nəzərə almadan irəli sürülmüş belə qeyri-elmi mülahizələr, şübhəsiz, bizim tərəfimizdən qəbul oluna bilməz.

41. M.X.Şərifli gürcü mənbəsinin verdiyi məlumatı təhlil edərkən, onu Münəccimbaşının digər məlumatı (7, s. 216) ilə müqayisə edir. Nəticədə, ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermiş iki müxtəlif hadisəni, habelə Abxaz-Kartli çarı III Baqratla (975-1014) IV Baqratı (1027-1072) eyniləşdirməklə səhvə yol verir. Münəccimbaşısı III Baqratın deyil, Abxaz çarının (I Georgi və ya IV Baqrat) 1026/27-ci ildə Arrana etdiyi yürüşü barədə məlumat verir (7, s. 216; 150, s. 198).

42. Məxetdə əyləşən gürcü katolikosu Melkizedek tərəfindən 1020-ci ildə verilmiş bir fərmanla Heretidəki böyük Ziari kəndi, Qax kəndindən iki tacir (bəzi ədəbiyyatda 12 tacir) və Katex kilsəsi gəlirləri ilə birlikdə Məxet baş məbədinə bağışlanmışdır (17. s. 34-35; 20^a, s. 16).

41. Müasir gürcü tədqiqatçıları Eklesinin Şirvan ərazisində yerləşdiyini təxmin edirlər (29, s. 82, qeyd 194; 27, s. 95, qeyd 109). Belə olan təqdirdə anlamaq olmur ki, dörd ölkənin birləşmiş qüvvələri hansı səbəbdən uzun yol qət edib Şirvan ərazisində toplanmalı və hərbi əməliyyatlara da Şirvan istiqamətindən başlamalı idilər. Hərçənd, yürüşdə iştirak edən ölkələr bilavasitə Gəncə Şəddadilər dövləti ilə sərhəddə (qərb və şimal) yerləşirdilər. Fikrimizcə, Eklesi Şəddadilər dövlətinin şimal-qərb sərhədi yaxınlığında, birləşmiş qüvvələrin qısa zamanda toplaşa biləcəyi yer olmuşdur. Eklesinin Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığının cənub və ya cənub-qərbində yerləşməsi ehtimalı da istisna olunmur. Erməni tarixçisi Q.Q.Mkrtyan Eklesini Şəddadilər dövlətinin qərbində lokalizə edir və onu müasir Zəyəm çayla eyniləşdirir (120, s. 117, qeyd 40). Qeyd etmək lazımdır ki, Şəddadilər dövləti haqqında ən dolğun məlumatlar verən Münəccimbaşıda sözü gedən hadisə ilə bağlı heç bir məlumata rast gəlinmir.

44. Bu məlumatlara istinadən çar III Kvirikeni yerli sülalənin sonuncu nümayəndəsi hesab edən Q.Q.Mkrtyan, Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığında 1037/8-ci ildən etibarən Qağikin timsalında erməni sülaləsi Baqratidlər-Kyurikidlərin hakimiyyətə gəldiyini qeyd edir (120, s. 119). Şübhəsiz, Q.Q.Mkrtyan məsələni xeyli şişirdir. Qağikin çar tacını qəbul etməsi hələ heç də erməni sülaləsinin Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığında hakimiyyətə gəlməsi demək deyildi. Çar Kvirike tərəfindən oğulluğa götürülmüş Qağik Kvirikedən sonra çarlıq tacını qəbul edəcək

qanuni varis idi. Digər tərəfdən, Qağığın oğlu I Axsartandan sonra IV Kvirikenin çarlıq elməsi (1084-1102-ci illər) bir daha Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığında Kvirikelər sülaləsinin hakimiyyətinin davam etdiyini sübut edirdi.

45. Əsəri tərcümə etmiş akademik Z.M.Bünyadov giriş sözündə bu rəvayəti reallığı əks etdirməyən bir əfsanə hesab etsə də (38, s. 19), sonda öz qeydlərində sözü gedən qalaların Daskarat əl-Cunayn və İlisu qalası olduğunu ehtimal etmişdir (38, s. 193, qeyd 4). Akademikin birinci mülahizəsini düzgün hesab edərək qəbul etdiyimiz halda, onun birinciyə təzad təşkil edən ikinci ehtimalı ilə heç cür razılaşmaq mümkün deyil.

46. Ümumiyyətlə, səlcuq ağalığı dövründə Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında islam dininin yayılması istiqamətində ciddi işlər görülmüşdü. Məhz bu dövrdə sultan Alp-Arslanın vəziri, müxtəlif vilayətlərdə çoxsaylı mədrəsələr tikdirmiş Nizam əl-Mülkün (38, s. 201, qeyd 11) şəxsi vəsaiti ilə Saxur kəndində məşhur mədrəsənin əsası qoyulmuşdu (1, s. 107). Münəccimbaşı isə səhv olaraq Fəzl ibn Şavurun “Şəki və Curzan mülkədarlarından (batrik) biri olan İvan ibn Lifaritin” yanına gəldiyini qeyd edir (7, s. 220). Lakin gürcü mənbəsindən İvane Liparit oğlunun Kldekar eristavı olduğu və onun Şəki və Curzan (Hereti-Kaxeti - Ş.H.) ölkəsi ilə heç bir bağlılığı olmadığı məlumdur. Yeri gəlmişkən, gürcü mənbəsindən IV Baqrat tərəfindən Fəzl ibn Şavurun üzərinə göndərilmiş kəşfiyyat dəstəsinə başçılıq edənlərdən birinin İvane Liparit oğlu olduğu məlum olur (29, s. 56; 27, s. 74).

48. Hələ 1089-cu ildə Abxaz-Kartli çarı II Georgi iri feodalların təzyiği altında taxt-tacdan oğlu IV Davidin xeyrinə imtina etmişdi. Bəzi müasir tədqiqatçılar bu hadisəni “saray çevrilişi” kimi təqdim edirlər (118, s. 26: 12, s. 58). Var-yoxdan çıxmış və talanmış ölkədə çarlıq taxtında əyləşən IV David hakimiyyətinin ilk günlərindən bütün söylərini ölkəsinin dirçəlməsinə yönəltdi. Yorulmaq bilmədən apardığı quruculuq işləri, həyata keçirdiyi çoxsaylı islahatlar nəticəsində o, tarixin səhifələrinə Qurucu David kimi həkk olundu. Dövlət quruculuğu, kilsə, hərbi və digər mühüm əhəmiyyətli sahələrdə müvəffəqiyyətlə apardığı çoxsaylı islahatlar ona ölkəsindəki bütün qüvvələri səfərbər etməyə imkan verdi (118. s. 26-42). Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək sayəsində o, qiyamçı feodallarla çox sərt rəftar edərək onları birdəfəlik susdurmağa müvəffəq oldu (12. s. 58). Bu yolda böyük çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, Qurucu David XI əsrin sonlarında Abxaz-Kartli çarlığının qüdrətini bərpa etməyə və xalqın yadelli işğalçılara qarşı miibarizədə qələbəyə inamını özünə qaytarmağa nail oldu.

Bu dövrdə Yaxın Şərqdə baş verən hadisələr də Qurucu Davidin xeyrinə idi. 1092-ci ildə səlcuq sultanı Məlik şahın ölümündən (37 yaşında) sonra, onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda uzun müddət davam etmiş mübarizə qızıxdı (128, s. 481: 118, s. 26). Digər tərəfdən, 1096-cı ildən etibarən Avropa cəngavərlərinin Yaxın Şərqi istiqamətlənən işğalçı səlib (xaç) yürüşlərinin başlanması ilə regionda vəziyyət xeyli dəyişildi. Bir-birinin ardınca ağır zərbələr

alan və Yaxın Şərq ölkələrindən sıxışdırılıb çıxarılan səlcuq-türklərinin qüdrəti sarsındılmışdı (127). Vahid səlcuq dövlətinin tənəzzülü, parçalanmış və bir-biri ilə düşmənçilik edən səlcuqlara əvvəlki kimi güc nümayiş etdirməyə imkan vermirdi.

Gürcü mənbəsinə görə, belə bir şəraitdə - 1097-ci ildə (bəzi tədqiqatçılara görə 1099-cu ildə) Qurucu David səlcuq sultanına xərac ödəməyi dayandırdı və artıq səlcuqlar Kartlidə qışlaya bilmədilər (21, s. 326). 15 ildən çox müddət ərzində səlcuqlara verilən illik xəracdan imtina edilməsi ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsi, qarət olunmuş və boşalmış xəzinənin doldurulması baxımından mühüm tədbir olmaqla yanaşı, faktiki olaraq, Abxaz-Kartli çarlığının sultandan asılılığının aradan qalxması demək idi.

Sözü gedən hadisələr şifahi xalq ədəbiyyatımızın tacı olan əvəzolunmaz tarix salnaməmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına ilk dəfə “bir tarixi mənbə kimi yanaşan” (115, s. 56) görkəmli tədqiqatçı-alim Y.M.Mahmudov bu bərdə yazır: “Bu dövrdə müstəqilləşən Gürcüstan çarlığı Oğuz xərac verməkdən imtina etmiş və ona meydan oxumağa başlamışdı. Bu tarixi gerçəklik dastanın “Bəkil oğlu İmran boyu”nda çox aydın verilib: “Doqquz tümənlik Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılınç və bir çomaq gətirdilər. Bayandır xan bərk dilxor oldu. Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq havası çaldı. “Xanım, niyə qanın qaralıb?” - dedi. “Necə qaralmasın, hər il qızıl-gümüş gəlirdi, cavanlara-bəylərə verirdik, xatirləri şad olurdu. İndi bunları kimə verək ki, onunçün xoş olsun?” Boydan göründüyü kimi, oğuzun başbiləni gürcü feodallarının basqınlarının qarşısını almaq üçün sərhədlərin qorunmasını məsləhət görmüşdü: “Xanım, bunun üçün də bir igidə verək, oğuz elinə qarovul çəksin”. Bundan sonra oğuz igidləri Azərbaycanın qərb sərhədlərinin, o cümlədən Gəncə, Bərdə şəhərlərinin müdafiəsinə qalxmışdılar... Dədəmiz Qorqudun məsləhətindən sonra Oğuz qəhrəmanlarından biri olan Bəkil “gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qurdu. Qarovulluq elədi. Buralara yad-kafir gəlsə idi, başını Oğuz elinə hədiyyə göndərərdi” (115. s. 58; 114. s. 59).

Ölkədə səlcuq ağalığına son qoyan Qurucu David sələflərinin başa çatdırı bilmədiyi digər mühüm problemin həllinə girişdi. Qurucu David qonşu dövlətləri, xüsusilə də Tiflis müsəlman əmirliyini və Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığını ələ keçirmək istiqamətində ciddi hazırlıqlara başladı (65, s. 191).

49. Gürcü qoşunlarının Şirvana qəfil hücumu zamanı Şirvanşah I Əfridun Dərbəndə hücum etmişdi və bu müharibədə o, həlak olmuşdu. Gürcü tarixçisi Ş.A.Mesxia bu işdə Qurucu Davidin əli olduğunu qeyd edir: “Səlcuqlara meyilli şahdan qurtarıb, onun yerinə yeznəsi Mənuçöhrə taxta çıxardı. Gürcü çarlığına lazım olan şəxsi taxta çıxarmaqla o, Şirvanı səlcuqlardan aldı və onu səlcuqlara qarşı mübarizəyə cəlb etdi” (118, s. 68).

Qurucu David kiçik qızı Katanı 1116-cı ildə Bizans imperatorunun oğluna (imperator Nikifor IV Vriyenin oğlu Alekseyə), bundan əvvəl isə böyük qızı Tamarı Şirvanşah I Əfridunun oğlu III Mənuçöhrəyə verməmişdi (21, s. 334).

S.Aşurbəyliyə görə, bu izdivac 1111-ci ildə olmuşdur (62, s. 126). Ş.A.Mesxianın məntiqindən də görüldüyü kimi, bu izdivac qohumluqdan daha çox siyasi məqsədlər güdürdü. I Əfridunun vəfatından sonra onun oğlu və Qurucu Davidin yeznəsi III Mənuçöhr (1120-1160) Şirvanda hakimiyyətə keçdi.

50. Tarixi mənbələr Gürcüstan çarı I Demetrenin həyata keçirdiyi üç hərbi kampaniya haqqında məlumat verir (70, s. 285): I Demetre 1130-cu ildə baş vermiş döyüşdə Şah-Ərmən Nəsir əd-Dini məğlub etmiş və böyük qənimət ələ keçirmişdi (21, s. 366); 1139-cu il zəlzələsindən dərhal sonra dağılmış Gəncəyə hücum çəkib onu qarət etmiş və XI əsr abidəsi olan şəhər darvazalarını qənimət kimi apararaq (34, s. 11-12; 23, s. 63, 103) Kutaisi yaxınlığındakı Gelat (Qelati) monastırına vermişdi (108, s. 162; 114, s. 25); I Demetrenin daha mühüm hərbi uğuru 1154-cü ildə Ani şəhəri yaxınlığında Ərzurum hakimi İzz əd-Din Saltuk üzərində qələbəsi və sonuncunu əsir alması olmuşdu (34, s. 18; 19, s. 44).

51. 1167-ci ildə şimaldan hücumə keçən qıpçaq türkləri Dərbəndi və Şabranı ələ keçirmişdilər. Şirvanşah I Axsitan kömək üçün III Georgiyə müraciət edir. III Georginin qoşunu Şirvan ordusu ilə birlikdə Şabran və Məsqət torpaqlarına varid olur. Şabran qalası geri alınır. Bizans şahzadəsi Andronik Komnin də bu zaman III Georginin ordugahında idi (19, s. 28; 114, s. 23; 83, s. 239).

Qısa fasilədən sonra, XII əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Eldənizlər dövləti ilə Gürcüstan arasında müharibələr yenidən qızışdı. Bu barədə gürcü mənbələri heç bir məlumat verməsə də, erməni müəllifi Vardan qeyd edir ki, 1173-cü ildə III Georgi yenidən Ani şəhərini ələ keçirir (83, s. 239). 1174-cü ilin iyulunda isə Atabəy Eldəniz Naxçıvanın üç mənzil məsafəsində duran gürcü qoşununa həmlə edərək Ağşəhər qalasını tutur. 1175-ci ildə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin vəfatından sonra, oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) Eldənizlər dövlətində hakimiyyətə keçdi. O. 1175-ci ildə Arrana gələrək, buradan Gürcüstana yeridi. Lakin tərəflər arasında savaşı baş vermədi və gürcülər sülh bağladılar (38, s. 148).

52. Bir çox tədqiqatçılar 1213-cü ildə çariçə Tamarın vəfatı ilə mərkəzləşdirilmiş Gürcüstan dövlətinin çiçəklənməsi dövrünün başa çatdığını qeyd edirlər (94, s. 296). A. fon-Plotto yazırdı ki, çariçə Tamar Gürcüstanın qüdrətini və şöhrətini özü ilə birlikdə qəbirə apardı (143, s. 6). Hələ sağlığında ikən mifləşdirilən çariçə Tamarın vəfatından çox-çox sonralar da onunla bağlı miflər, rəvayətlər xalqın qan yaddaşından silinməmişdir. Tədqiqatımızın obyektini olan Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində, xüsusilə də ingiloylar arasında çariçə Tamarla bağlı mifik rəvayətlər bu gündə qalmaqdadır. İngiloylara bəlli olan tarixi abidələrin - Zaqatala səddi, od məbədləri olan "Pəri qala"ları, Ulular körpüsü və s. - hamısı, bir qayda olaraq, çariçə Tamarın adı ilə əlaqələndirilir. Hələ XIX əsrin ortalarında Zaqatala dairəsində, o cümlədən ingiloylar arasında çariçə Tamarla bağlı geniş yayılmış miflərdən söhbət açan A.F.Poserbski, çox düzgün olaraq, çariçə Tamar Ön Asiya xalqlarında mifləşdirilən Semirada ilə müqayisə edirdi (137, s. 51).

Sual oluna bilər ki, çariçə Tamarın bu qədər mifləşdirilməsi nədən qaynaqlanırdı?! Məlum olduğu kimi, XIII əsrin 20-ci illərindən, yəni monqol yürüşlərindən XIX əsrədək Gürcüstan ölkəsi, habelə ingiloyların elliklə məskunlaşdığı Alazan hövzəsi bir-birini əvəz edən yadelli işğallara məruz qalır, əhalisi qılıncdan keçirilir, əsir aparılır, yaşayış məskənləri qarət edilərək məhv edilirdi. Bu mənada ağır zülmə düçar olmuş sadə xalq kütlələrinin “yadelliləri layiqincə cəzalandıran” çariçə Tamar dövrünün nostalgiyası ilə yaşaması təbii bir proses idi.

53. 1225-ci ilin yayında sultan Cəlaləddin Gəncədən gürcülərin əlində olan Dəbil (Dvin) istiqamətində hərəkət etdi. Atabəy İvane Mxarqrdzeli ölkənin hər yerindən topladığı 60 minlik qoşunu ilə Dəbil (Dvin) yaxınlığındakı Qərnidə mövqə tutmuşdu. 1225-ci ilin avqustunda baş vermiş döyüşdə Gürcüstan ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. İlk mənbələrdən aydın olur ki, Atabəy İvane Mxarqrdzeli sultan Cəlaləddinin qüvvələrinin çox olduğunu görüb döyüşə girməkdən vaz keçir. Dəbil (Dvin) hakimi Şalva Axalsixeli və onun qardaşı İvane Axalsixeli öz dəstələri ilə müsəlmanların sol cinahına həmlə etdilər. Döyüşdə məğlub olan gürcülər 20 mindən çox itki verdilər. Şalva əsir düşənlər arasında idi. Döyüşdən sonra Cəlaləddin Dəbili (Dvini) tutdu (22, s. 169-170; 15, s. 189-190; 48, s. 158-159; 23, s. 115; 69, s. 166).

Gürcüstan ordusu üzərində mühüm qələbədən sonra Cəlaləddin Tiflisə hərəkət etdi, lakin vəzir Şərəf əl-Mülkün məktubunu aldıqdan sonra təcili Təbrizə qayıdıb bir müddət şəhərdə sabitlik yaratmaqla məşğul oldu. Gürcüstanda qalan ordusu isə qardaşı Qiyasəddinin başçılığı altında üç ay ölkəni qarət etdi (15, s. 190). 48, s. 160; 69, s. 167).

54. Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, Tiflisə yürüş ərəfəsində çariçə Rusudan və onun sarayı Kutaisiyə köçür. Tiflisdə isə Memnə və Boso Bosadze qardaşlarının komandanlığı altında böyük qarnizon yerləşdirilir. Tiflis uğrunda döyüşlərin birində şəhərdə yaşayan müsəlmanların köməyi ilə Cəlaləddinin qoşunu Gəncə qapısından şəhərə varid olur. Küçə döyüşlərində öz komandanları Memnəni itirmiş gürcülər İsanı qalasında möhkəmlənsələr də, sonradan onlar da təslim oldular. Əsir alınmış 10 min döyüşçüyə islamı qəbul etmək təklif olundu və bundan imtina edənlər Kür üzərindəki körpüdə edam olundu (22, s. 174-177).

Tiflisin alınmasından sonra Cəlaləddin vəzir Şərəf əl-Mülkü şəhərdə qoyub özü Kermana hərəkət edir. Sultan Kermanda ikən gürcülərin guya Tiflisi mühasirə etdikləri barədə məlumat alır və yenidən Tiflisə qayıdır (48, s. 169-171). Buradan o, 1226-cı ilin avqustunda hələ də gürcülərin əlində olan Ani və Qars şəhərləri üzərinə yeridi. Anini İvane Mxarqrdzeli qoruyurdu. Mühasirənin bir aydan çox çəkməsinə baxmayaraq, bu şəhərləri tutmaq mümkün olmadı (15, s. 195-196).

ƏLAVƏLƏR

Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В. Цулая. - Москва, 1979.

стр. 21. "...наделил Картлоса и утвердил (ему) рубежи: на востоке Эрети и река Вердуджи;...".

стр. 22. "Бардосу же дал (земли) к югу от Куры, от реки Бердуджи до слияния Куры и Рахси. Сей Бардос воздвиг город Бардави и утвердился в нем².

А Мовакану дал (земли) к северу от Куры, от устья Малой Алазани и до моря. Он воздвиг город Мовакнети и утвердился в нем³.

Эросу дал страну к северу от Куры, от устья Малой Алазани до Ткетба, которая ныне называется Гулгула. Сей Эрос прежде всего воздвиг город у слияния обеих Алазани и назвал его именем своим Эрети. Оттого-то и называется (страна эта) Эрети. Ныне сие место именуется Хоранта⁴...".

стр. 24. "Кухосу же дала Бостан - город, что ныне называется Рустави, а также (земли) от Арагви (...до впадения), между горой Кахети и Курой. Кахоса же наделила (землей) между Кавказом и горою Кахети, от Арагви до Ткетба, которая есть граница Эрети. Оный Кахос построил Челети".

стр. 31. "Сей Фарнаджум умножил строительство многих городов и крепостей. Он воздвиг крепость Задени, создал капище под названием Задеп, водрузив его на Задени. В Кахети начал строительство города Нелкари, который и есть Некреси¹¹".

стр. 32. "Сей же Аршак был Аршакунианом по матери, а по отцу - Небротидом и Фарнавазианом. Аршак украсил Нелкари -город в Кахети, что и есть Некреси¹⁶, и преумножил крепости Уплисцихе...".

стр. 34. "Северяне же полностью переправились через Куру и вступили в Камбечоани, разбили лагерь над Иори и приступили к дележу пленников и добычи".

стр. 35. "Тогда призвал Амазасп каждого из эриставов картлийских. И пришли эриставы с востока: эристав Кахетский, эристав из Хунани, эристав из Самшвилде".

стр. 37-38. "Как только внял царь Касре упованиям картлийцев, женил он своего сына Мириана на дочери картлийского царя, дал картлийцам в цари сына своего и посадил его во Мцхете. И дал ему Картли, Армению, Ран, Мовакан и Эрети... Оставил (Мириану) сорок тысяч отборных всадников и, выполняя данную картлийцам клятву, не расставил он у рубежей Картли персов, но расположил их в Эрети, Мовкане и Армении. И повелел Мирванозу держат в каждом городе по семи тысяч отборных персидских всадников в качестве защитников своего сына (Мириана). Да заключил

договор с картлийцами о том, чтобы все ворота, крепости и города были бы под властью персидских отрядов...”.

стр. 38. “Когда же от Мириана отступились леки, призвав на помощь хазар, вышел против них Мириан в Эрети, то есть Мовакане, и здесь вступил с ними в бой”.

стр. 41, комментарий 2. “Раны - один из вариантов наименования кавказских албан, производный от иранского названия их страны Аран (Арран). Мровея в данном случае изменил своему излюбленному методу возводить историю народа к мифическому родоначальнику и разделил албан па ранов и моваканов, что не соответствовало литературным источникам того времени. Мровели не мог не знать легенды о “родоначальнике” всех албан Аране: она зафиксирована в “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци и повторена в “Истории Агван” Мовсеса Каганкатвази. Грузинский историк руководствовался современным ему внутренним положением Албании, в XI в. окончательно потерявшей политическую целостность”.

стр. 41, комментарий 3. “Моваканы - наименование особой группы албан”.

стр. 41, комментарий 4. “Эры (груз, heri, мн. ч. herni) -кавказские племена, обитавшие на западной окраине исторической Албании, по грузински называемой Эрети-Hereithi... Современные исследователи предположительно связывают эров грузинских источников с античными геррами, которые, по словам Птолемея, якобы населяли восточный Прикаспий... Вряд ли можно признать верным мнение, что эры, якобы еще во II-I вв. до н. э. ассимилированные иберами, не принимали участия в образовании Албанского государства. Эры существовали еще в XI в. и принимали активное участие в процессе объединения Грузинского царства. Мровели выделяет эров в отличное от картлийцев иберов племя, одновременно не смешивая их ни с леками, ни с какими - либо другими албанскими племенами”.

стр. 67, комментарий 111. “Нелкари или Некреси- политический и культурный центр картлийцев (иберов) в севера- восточной части Кахети. Город должен был быть форпостом Картлийского царства на подступах к Албании...”

стр. 68, комментарий 116. “В данном случае говорится о завершении строительства (или обновлении) города Нелкари - Некреси, расположенного на границе с Албанией и основанного еще при Фарнаджоме”.

Обращение Грузии.

Перевод с древнегрузинского Е.С. Такайшвили.
Редакционная обработка, исследование и комментарий
М.С. Чхартишвили. Тбилиси, 1989.

стр. 27. Нино отправилась, взяв с собою прибывшего из Греции Священника Якова и одного эристава, и остановилась в Цобени. И призвала горцев: чартальцев, пховцев и цилканцев, и проповедала веру Христа, и те не пожелали (принять ее). И эристав пустил немного в ход оружие, и (они) со страху выдали на сокрушение свои идолы. И перешла в Эрцо и остановилась в Жалети, в местечке Эдеми и просветила эрцо-тианетцев; а кварельцы (пховельцы-КЦ, 125-126), услышав об этом, сбежали в Тошети, которых нашли лишь впоследствии: царь Трдат вернул и крестил.

И Нино вступила в Кхоети и остановилась в Кацарети и крестила кхоетских и соджских князей с их народом; и перешла в Кахети, и остановилась в местечке Кцели, и, собрав кахетских князей, крестила их.

И заболела, и направилась обратно в Мцхета. И как только прибыла в Кхоети, в местечко, которое называется Бодини, уже не в состоянии была продолжить путь... И предала свою душу в руки божьи па пятнадцатом году после своего прихода в Грузию от вознесения Христова в 338 году, от сотворения мира в 5838 году...

... явились и похоронили победоносное тело ее в том же месте Буди³², селении Кхоетском.

стр. 29. “А этот Джигбо после немногих дней взял Кала, пленил упомянутого начальника крепости, затем снял с него живого кожу и послал за царем в Гардабани, в дом Вараза Григола”.

стр. 63, комментарий 32. “Бодини, Буди, Води наименования одного и того лее селения. Традиционно, упомянутый в “Обращении Грузии” пункт, связывали с современным селением Бодбе (Сигнахский район, в Восточной Грузии). Однако некоторые исследователи с учетом разных историко-географических реалий не считают правомерным такую локализацию топонима. В последнее время было высказано мнение, что местом захоронения просветительницы должно быть современное село Ниноцминда”.

Картлис цховреба,

т. 1, Тбилиси, 1955 (на грузинском языке).
Жизнеописания Вахтанга Горгасала.

стр. 243-244. “Вслед за этим пришел Арчил в Кахети и всем служилым своим даровал он Кахети, сделал их азнаурами, воздвиг церковь в Садзмори. Женился на дочери Гуарама куропалата, что был потомком одного из детей царя Вахтанга, рожденных женой-гречанкой. И осел в Цукети, построил Касри, а в ущелье Лакуасти воздвиг крепость. И застал в Цукети мтаваров, которым Цукети был дарован царем Вахтангом; а тушами, хунзами и всеми язычниками тех мест правил эристав Абухуасро, и не изъявил (Арчил) желания изъять у него Цукети. И построил в междуречье город-крепость Нухпати. Нухпатийцы же были язычниками и природы хищной, но Глухой посеял их множество. И силой крестил их Арчил”.

Летопись Картли.

Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая. Тбилиси, 1982.

стр. 48. “Спустя много лет после того пришел агарянин эмир по имени Хуасро, что правил в Армении, Картли и Эрети; он восстановил разоренный хазарами город Тбилиси...”.

стр. 48-49. “Вслед за этим пришел Халил арабиец, сын Изиды, и завоевал Армению, Картли и Эрети. Убили Ашота куропалата в самой церкви в Гардабани, и кровь, пролитая им тогда, и поныне видна, как свежая.

И вновь заняли сарацины Картли. Удаляясь, Халил оставил там эмиром Али, сына Шуаба. Тогда же гардабанцы сговорились и выдвинули хорепископом Дачи¹⁸, сына Иована Квабулидзе, а после него посадили хорепископом Самозла Донаури. В другой раз вновь пришел тот же Халил араб. Схватились с ним гардабанцы в Гавазе и обратили в бегство Халила и перебили множество (арабов).

стр. 52-53. “По прошествии после этого нескольких лет и как только страна приустроилась, призвал хорепископ Квирике абхазского царя Константа; вступили они в Эрети и осадили крепость Вежины. Царь абхазов подступил с вышних мест, а Квирике же-с нижней стороны. И когда осада подходила к концу и (должны были) взять крепость, явился патрикий Адарнасе и в Параскевис-джвари предложили мир. Отдал царю абхазов Ариши, Гавазы, а Квирике-Орчоби. И как только примирились - разошлись. Пришел царь абхазов Константин и молился в Алаверди пред святым Георгием и украсил образ его золотом. А большую часть своего войска отправил в путь обратный. Хорепископ Квирике оказал ему отменные почести и (Констант) удалился в собственную страну.

Спустя немного дней после этого преставился Константин, царь абхазов, и в стране абхазов на некоторое время наступила смута...”.

стр. 53. “А в Эрети до царствования Ишханика первоначально все были в еретиках. А Ишханик был племянником (сыном сестры) эристава эриставов Гургена, и мать его царица Динар обратила в православие. А салары овладели тогда Бардавом и Адарбадаганом”.

стр. 59-60. “Двинулся всем своим войском, вошел в Картли, отправил послов в Кахети и (стал) домогаться находившихся под властью (правителя Кахети) картлийских крепостей. Хорепископом в то время был Давид. Он не изъявил желаний сдать крепости... Разгневался Баграт, царь абхазов и картлийцев... Послал он спешно (ему) представителя пригласил войска абхазские и картлийские, сам же двинулся с воинством из верхней части своих владений, прошел Триалети, прошел Мцхетский мост и примкнули к нему абхазы и картлийцы. Расположился в Тианети и начал громить Кахети, и не мог ему противостоять Давид, ибо неисчислимы были силы (Баграта). Начал воевать против крепостей и тогда же обрел страну Эрети, поставил мтаваром Абулала и вернулся восвояси.

В ту же самую пору, когда вернулся царь абхазов Баграт, вновь откололись люди Эрети и примкнули к Давиду, (и) занял Давид Эрети. Спустя некоторое время после этого он помер. Вновь вошел Баграт со своими войсками в Эрети и во второй раз занял ее. Самолично прибрал царицу Динар, стал посягать на Кахети и силами своими недосыгаемыми захватил крепости Кахетские. Запер Квирике в Бочорме в течение года осаждал крепость войском, а затем взял Бочорму. Завоевал он полностью Эрети и Кахети, захватил Квирике и держал его при своем дворе.

В ту пору возвысился эмир гандзийский Фадлон и начал непрерывно теснить эриставов эретских и кахетских, время от времени устраивать коварные разбои, опустошения и полон...”.

стр. 62. “Когда же царь Георгий отбыл в Триалети, (Василий) пошел за ним следом, сокрушил страну Джавахети и прошел Триалети. Вновь сошлись они, ибо Георгий укрепился, призвал силы из Кахети и Эрети, но не дали ему (возможности) вторично вступить в бой”.

стр. 66. “Великий Фадлон дурно поступал и привередничал со всеми предводителями его (Баграта) царства, сговорились с Липаритом и Иване Абазасдзе; пришел и великий Квирике - царь ранов и кахов; Давид - царь армян; Джафар - эмир Тбилисский. По уговору Квирике все они собрались против Фадлона в Эклеце. Обратили в бегство Фадлона, перебили войско его, захватили добычу и большие сокровища”.

стр. 66-67. “Спустя немного времени Липарит призвал Баграта к захвату Тбилиси. Войска горя абхазов подступили к Тбилиси с этого берега Куры, с высот и низин; с другого берега реки, со стороны Исани, подступили

войска кахов и эров. Тогда же неким рабом овсом был убит великий царь кахов Квирик, ибо в бою царь Квирик убил овского царя Урдуре. И (таким образом), из кровной мести был убит рабом овсом царь Квирик во время охоты в горной местности Парадзи.

В это время в Кахети царем был Гагик, сын армянского царя Давида Самшвилдского и Дзоракетского и племянник (сын сестры) Квирик. И воевали они два года против Тбилиси. В ту пору эмиром состоял Джафар сын Али. Жители Тбилиси были столь стеснены, что за литру ослиного мяса платили пятьдесят драхм и не смогли они вынести голода и противостоять ожесточенной осаде. Жители Тбилиси порешили сдать город.

В ту пору осады этого города войска царя абхазов захватили крепости Орбети и Парцхиси. Эмир снарядил свое воинство, построил плоты и челны, дабы ночью отправиться в Гандзу к сыну Фадлона Лашкарию. А некоторые из вельмож царя абхазов в тайне от Липарита советовали царю не изгонять эмира и в тайне же от Липарита навязали эмиру мир, объявили об этом и утвердили его эмиром в Тбилиси. Царь абхазов привлек кахов. Ашота-мтавара из Марили, зятя (муж сестры) царя Квирик и заодно Хавхилу Гурта Джварисцхского. Вторгся царь абхазов в город и стал враждовать с кахами. Отныне Липарит стал зловердничать в отношении своего патрона.

Двинулся царь абхазов в поход на Кахети, сошелся (с кахами) и вступил в схватку на горе (архангелов) Михаила и Гавриила. В бою им были схвачены; Стефаноз Варджанидзе, эристав Панкиси; Ваче сын Гургена Бери, эристав Хорнабуджский; Джеди сын сестры Годердзи, эристав Шторский и Мачельский. Перевалил Тианети и сжег дворец Бододжи, славное здание, возведенное великим царем Квирик, И все эти эриставы покорно сдавали ему свои твердыни; но не вступили (воины царя абхазов) в Кахети, вернулся, ибо Липарит стал проявлять заботу о предательских делах своих”.

стр. 67. “Спустя немного времени вывел Липарит из Греции брата Баграта Деметре с войском греческого царя.

...с Липаритом были кахи и греки, по не сумели они взять Атени...”.

стр. 68. “Лишь исанцы разрушили мост и не сдали Исани; приставили к ней стенобитные орудия и метали в Исани стрелы. На Исанийское поле явились царь кахов Гагик и эристав приставов Годердзи и все вельможи кахские для переговоров с нарем Багратом в поисках мира. Тогда вошел царь Баграт на поле Исанийское призвал кахов и признал их покорность, пожаловал им мир и отпустил”.

стр. 69. “После этого Мацкверели на средства Баграта вывел ему на помощь месхов. А царь стоял в Гртила. Липарит же собрал кахов и подступил к (местности) Поке. Сбежал Мацкверели от царя и сговорился с Липаритом”.

стр. 82, комментарий 15. "... В "Летописи Картли" отмечены время и условия усиления гардабанцев. В 30-х гг. IX в. произошла последняя схватка правителя Кахетского княжества в союзе с тбилисским эмиром против Ашота куропалата и Феодосия Абхазского... Вслед за описанием этого события в "Летописи Картли" говорится: "Тогда же гардабанцы составили заговор и выдвинули хорепископом Дачи". Отныне в Кахетском княжестве инициатива в политической борьбе в процессе объединения Грузии перешла к гардабанцам".

стр. 83, комментарий 18. "Это часто встречающееся в грузинских источниках имя среди правящей аристократии древней Кавказской Албании".

Матиане Картлиса.

Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976.

стр. 50. "На стороне Липарита находились кахи со своими силами и Давид, царь сомехов, со своей силой. Усилился он (Липарит) благодаря этим силам на этой стороне Картли".

стр. 51. " (Баграт) направился с войском, перешел через перевал Ркинис-Джуари, и встретились (все они) у Аркис Цихе. Узнав об этом, собрал Липарит свое войско, призвал кахов и армян, при нем находились и византийцы. Неожиданно напал на Аркис Цихе, и сразились. Победил опять Липарит обратил царя в бегство... "

стр. 53-54. "Усилился и возвеличился Баграт превыше всех царей царства. Занял он все крепости Эрети и Кахети, кроме Кветери и Нахчавана. А затем имели место великие дела (и смятения царей великих)".

стр. 55. "Через три года, выступил султан неожиданно, обошел Рани и вступил в Эрсти. А дидебулы страны той (Эрети) были сторонниками и преданными Баграта. В это время царь Кахети Ахсартан, сын Гагика, был с небольшим имуществом (или находился с небольшим имуществом). Все оставили крепости свои и бежали в Кавказские горы. В это время царь Баграт находился в походе, намереваясь взять Кахети, и войско свое он послал вперед к вежинскому эристави Цирквалели. Вернулось (войско) с миром, и доложили (царю) о вступлении султана и (о том, как) бросили крепости. Вернулся (Баграт) немедля в страну свою Картли.

А Ахсартан перешел на сторону султана. Преподнес ему большие дары, оставил (христианскую) веру, (принял ислам), совершил обряд обрезания и обещал платить харадж, а султан передал ему все (те) крепости, которые были покинуты (их владетелями): как людьми царя абхазов, так и (людьми) самого Ахсартана. А через три недели направился он против царя абхазов. Примкнули к нему царь сомехов Квирикэ, тбилисский амир и

Ахсартан вошли вместе с ним в Картли через Джачви. Отправили грабительский отряд при утренней заре и к вечеру вся Картли была переполнена (ими), произошло это десятого декабря, в день вторника, и хороникон был двести восемьдесят восьмой.

Было в Картли много хлеба и вина. Остался он (султан в Картли) шесть недель и начал разорять и истреблять жителей, и перешел его разбойничий отряд в Аргвети...”.

стр. 56. “Послал царь Баграта Иване, сына Липарита, (к султану) с предложением мира. А султан отослал его в Абхазети к Баграту, требуя хараджа для заключения перемирия. Но из-за лютой зимы (не смог) дожидаться ответа и ушел (из) Картли. Спускаясь (оставляя Картли) захватил Тбилиси и Рустави и передал Фадлону, патрону Гандзы...

А после этого возгордился Фадлон и начал творить неверные дела и начал из окрестностей Тбилиси вывозить ремесленников. С наступлением лета царь перешел в Картли и расположился в Дидгори, ибо место сие является царской летней резиденцией. А Фадлон ни во что не поставил нахождение царя в Дидгори. Направился войском в составе тридцати трех тысяч воинов, прибыл в Тбилиси и расположился лагерем на Исанском поле. А (затем) оставил там шатры свои, поднялся (ночью) в Мухнари и (начал грабить) пограничные области Картли,

Находясь на той стороне от Тбилиси, царю абхазов стало известно выступление Фадлона и злочлочения (творимые им в) Картли...”.

стр. 57. “Преследовало войско Баграта их до горы Херки. Истребили войско Фадлона, (а остальных) захватили в плен. А Фадлон (в сопровождении) пятнадцати всадников вышел по Цилканской дороге, обогнул Арагви и по размытому пути вышел в Эрцо...

Фадлон не желал этого, но он никуда не мог уйти из Эрцо. Повел человек тот его и привел в Жалети к месхскому азнауру Исаку Толошелидзе. Узнав о прибытии Фадлона к своему порогу (Исак Толошелидзе) обобрал людей Фадлона, согнал с коней, захватил, а Фадлона посадил на мула. И (не) вспомнил Исак существование царя абхазов, забыв, что захватил он бежавшего от абхазского царя Фадлона и (вместо того, чтоб) привести (Фадлона) к царю Баграту в Бочорма, быстро отвел его и привел в Телави к Ахсартану. А Ахсартан немедля забрал его в Хорнабуджи, так как боялся преследования со стороны царя абхазов. Показали (защитникам) Хорнабуджи Фадлона и сдал он Хорнабуджи. Забрал его в Арадети, и передал он и Арадети тому же Ахсартану.

А Баграта испугался отпустить Фадлона, дал кахам (взамен) Бочорму и Уджарму и забрал Фадлона. Посадили его на кол, и подступили к Тбилиси, но взяли Тбилиси с трудом, так как находившийся там муж сам желал стать амиром. Но Баграта не занял Тбилиси сам, а отыскал оставленного в Дманиси

Ситил-араба, привел его в Тбилиси, и дал ему Тбилиси. А сам (Баграт) занял крепости Рустави, Парцхиси, Агарани, Григол-Цминдани, Кавазини, (наложил контрибуцию в размере) сорок четыре тысячи драхманов, также (взял) заложников, сына брата его, сына Мануче, и трех тавадов Гандзы.

И (в это время) прислал султан Саранга Алхаза, и по его посредничеству и по просьбе султана заключил Баграт перемирие с Фадлоном и отпустил его и отправил его в свое государство в Гандзу”.

стр. 59-60. “После (смерти) отца своего пребывал в спокойствии одну зиму и половину лета. А затем тавады царства сего Нианиа Куабулисдзе, и Иване сын Липарита, и Вардан эристав сванов, (будто они пострадали чем-то) от юности царя Гиорги, возмутили ему страну: Иване в союзе с кахами расположился на берегу Ксани, Нианиа захватил кутатисскую казну и занял Кутатиси, а Вардан отложил склонных к злодеяниям сванов, ограбили и истребили Саэгро.

А царь Гиорги одолел их добротой, мудростью и, не припомнив содеянного ими зла, даровал: Иване Самшвилде, а сыну Иване, Липариту, взамен переданному кахам Рустави, отдал Лоцобанни, а Нианиа - Тмогви и другое отборное имущество, Вардану пожаловал (Аскалану и Утагубо Джакелов), по совету Иване и всех верных и неверных покрыл милостью, и так успокоил царство свое царь Гиорги”.

стр. 60. “Вновь взбунтовался Иване сын Липарита, и стало это известно царю Гиорги. Из Кутатиси перешел в Самцхе, переманил месхов, переправился и подошел к воротам Самшвилде. Привел туда царя кахов Ахсартана. Не смог Иване удержаться в крепости, и нашел приют в южных горах, и во время этого возмущения взял Ахсартан у Липарита Лоцобанни”.

стр. 60. “Вскоре Саранг со своими и гандзийскими войсками, при помощи двинского и дманисского амиров, направился против царя Гиорги. Собрался Гиорги со всем своим войском, верхним и нижним, пригласил царя кахов Ахсартана, договорились. Усилил бог царя Гиорги. Предводительствуемый крестом честным напал (Гиорги) на (Саранга) ниже Парцхиси, и лагерь Саранга отступил: обратили в бегство и разорили...”.

Картлис цховреба,

т. I. Тбилиси, 1955 (на грузинском языке). История царя царей Давида.

стр. 321-322. Султан Мелик-шах вынудил у царя согласие на ежегодную дань и, пожаловав ему, взамен, Кахети и Герети, а также обещав мир и безопасность, с большими почестями отправил на родину. Вдобавок, вместе с Георгием были посланы войска, так как пожалованную Кахети предстояло еще завоевать. Соединенные силы вторглись в Кахетию и обложили Вежинскую крепость. Осада еще не была доведена до конца, когда

царю Георгию пришло на память, что наступила пора охоты в Аджаметских лесах, и его уже больше не занимали ни Вежинская крепость, ни Кахети в целом. Предоставив турецкому войску продовольствоваться в Суджети и на прилегающей к реке Иори Кухети, царь поспешил в Западную Грузию.

Царь Кахети Ахсартан явился к султану Мелик-шаху с повинной, оставил христианскую веру и принял (ислам). В результате он добился от султана признания его царем Кахетии.

стр. 326. В Кахети царствовал Квирике. Он был храбрым, мужественным и достойным царства и истинным христианином. У этого Квирике отнял царь Давид Зедазенскую крепость.

стр. 326. После доброго царствования умер царь Квирике. Воцарился Кахети Ахсартан, племянник (сын брата) Квирике. Однако он был непростойный, легкомысленный, неуравновешенный и недостойный царства.

стр. 328. Геретинские дидебули Аришиан и Барам, с помощью своего племянника (брат матери) Кавтара Барамисдзе схватили и доставили к царю (Давиду) царя Кахети - Ахсартана. Царь (Давид) занял Герети и Кахети...

стр. 329. (Давид) самовластно завладел Герети и Кахети, своевольно забрал крепости и укрепления их и подобно солнцу осветил милостью жителей страны.

стр. 334. (Давид) подчинил Асама и Шота Григолидзе, и взял крепость Гиши.

стр. 335. (Давид) направился в Шарван, и взял город Шамахи и крепость Бирити, полностью весь Шарван, и оставил в крепостях и городах большое войско, геров и кахов.

История и восхваление венценосцев.

Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил
К.С.Кекелидзе. Тбилиси, 1954.

стр. 24-25. “Но приготовление к победе прошло даром: некоторые вельможи, среди них в особенности Вардан Колонкелидзе, тогдашний эристав Ерети, человек обремененный днями сильный и опытный в боях, стали перечить ему и дошли до того что удерживали его за поводья; и все это - вследствие взаимной вражды и зависти... Царя не пускали, ему говорили: “так как султан бежал со всем войском своим, не следует превозноситься на-следию бога”. Это - причина неосновательная, слово безрассудное, дело праздное. Так как премудрый царь в то же время был и уступчив, послушался их и, распустив войска, предался веселью, развлечениям и охоте”.

стр. 27. “Царь, заручившись от своих заверением в мире и клятвою в верности ему, стал готовиться к походу. Находясь в Залихской стране, он решил начать войну и, назначив, определенный день, приказал опустошить:

таойцам, кларджам и шавшам Олтиси и Бани; месхам и торельцам - Кари и Ашорнию; военному министру и сомхитарам - побережье Куры до Ганджи; избранным имерам и картлийцам - ниже Ганджи по сию и по ту сторону Куры до Хлата; ерам и кахам - от устья Алазани до Ширвана. И был поход, какого никто никогда не видел”.

стр. 28-29. “Через него бог разгневался на Орбелов и на потомков их и преданных им самцхийцев, еров, кахов, на всех послушных им родичей и на все порождение их. И пошли измена, столкновения, убийства, кровопролитие и разорение... Сообразно с этим он даровал победу Георгию, победителю побеждающих. Царь собрал войска и направился из города Тбилиси против врагов, расположившихся в горах Сомхити. Победив их и обратив в бегство, он загнал их в крепость Лори и отобрал у них крепости и замки. От Димитрия отступил брат и любимец Орбелов Саргис Мхаргрдзели с сыном и племянником своим. Царь принял его любезно и ласково и оказал доверие, сообразно родовитости его. Полонив Ташири и Лорис-Кари, царь расположился станом в Агаре. Тогда он послал оставшиеся ему верными отряды, а также избранных от месхов, торельцев, картлийцев, сомхитаров и самого Чиабера, шталмейстера, воспитанного им. Они прибыли в Ерети. Их там встретили эристав Ерети и все еры вместе с лезгинами и обитателями Кавказских гор. Завязался жестокий и тяжкий бой, ибо сражались опытные и льву подобные рыцари. Бог, творящий суд и расправу, победил, и обратил в бегство еров, захватили в плен именитых азнауров и лезгин. Раненный в бою Григол, сын Асата, под которым убили коня, пропал в бою. Схватили Ивана Варданидзе, про которого говорили, что он с самого начала копал яму царю, и вместе с ним Шоту Артавачосдзе. Их, как захваченных в плен сознательных изменников, привели к победоносному царю; возрадовались все радостью великой. Взирая на бога, дарующего победу, царь без замедления обложил Лори”.

стр. 38. “Эриставами в то время были: в Имерии, за Лих-скими горами: Барам Варданидзе - в Сванетии, Кахабери в Раче и Таквери, Дотагод Шарвашидзе в Цхуми, Аманелидзе в Аргве-ти, Бедиани в Одиши. В Америи, но эту сторону Лихских гор: Рати Сурамели в Картли, Бакур юный, сын Дзагама, в Кахети, в Ерети - сын Григола Асат, который силою отнял должность у Сатира Колонкелидзе; спустя немного времени, он ее передал сыну своему Григолу, так как выпросил себе место Аришиани и право сидения на подушке. Эриставом и военачальником в Самцхе определили Боцо Джакели. Другие должностные лица, имевшие право стояния во дворце пред троном, назначены были сообразно с их происхождением”.

стр. 42-43. “После этого, по приглашению Асата, сына Григола, предприняли великий и славный поход в страны ниже Ганджи до Белакони, а затем - выше Аракса до Масиса. И здесь против многочисленного

неприятельского войска, богатыри этого царства прославили себя. Вардан Дадиани, министр царского двора, четверо Мхаргрдзели и другие вельможные азнауры, в присутствии царя, выдержали великую и трудную войну; обратив неприятеля в бегство, они вернулись оттуда домой”.

стр. 48. “Русский князь отправился вместе со своими сторонниками в Самцхе; их встретили Боцо и его единомышленники. Перевалив через горы, они спустились в Гегути... Тамара, пораженная таким несуразным и бессмысленным делом, вернулась в город (Тбилиси). Взывая, по обыкновению, к помощи вышнего, она приказала всем, оставшимся ей верными, правителям собрать вельмож и начальников из Ерети, Кахети, Картли, Сомхити и Самцхе. Огорченные происшедшим, они клятвой уверили ее, что все это произошло без их согласия и ведома, при этом твердо решили быть ей верными до положения головы...”.

стр. 50. “Чиабер протомандатор, еры и кахи, вельможи и азнауры, вместе с кипчаками, и соединения картлийских эриставов и вельмож под предводительством счастливейшего царя Давида, напали на бывших в Картли неприятелей, к которым присоединились некоторые из картлийцев и множество кавказских горцев”.

стр. 55-56. “Так как русский князь... явился к атабагу и попросил у него в Аране места для пребывания, сообразно с его долею. Оттуда с ганджийскими и аранскими войсками он явился в страну Камбечовани и, опустошив внутри страны поля, взял много пленных и награбленного добра. Владетель Хорнабуджи, Сатир Махателидзе, узнал об этом и, собрав небольшое войско, нагнал его с твердым решением положить голову свою и трех своих сыновей... обратив в бегство врагов, нагнали их, сбили и истребили. Русскому князю едва удалось бежать”.

стр. 58. “Сперва, когда они выступили из города Тбилиси, направили на встречу им ослов и новых кипчаков, после них - еров и кахов, затем - картлийцев, месхов и торельцев, шавшов, кларджов, таойцев, за ними - сомхитаров, напоследок абхазов, сванов, мегрелов, гурийцев, вместе с рачинцами, такверцами и маргуетцами. У дверей царской палатки встретили их чиновники и придворные. Так как Шарванша принадлежал к числу родственников и придворных, он вошел первым и поклонился, его посадили по чину на свое место. Затем вошел Амир-Мирман, племянник султана и Пахлаванд”.

стр. 59. “Царица приказала своему военному министру Захарии и министру двора Ивану, эриставу Ерети Григолу и другим рыцарям спуститься на арену. Туда же спустился Амир-Мирман с вельможами и рабами своими; спустилась и сама царица Тамара, чтобы лицом сияющим, источающим свет, созерцать игру”.

стр. 81. “Мхаргрдзели отправили в царице человека с просьбой выслать войска. Она отдала приказание месхам, торельцам, тмогвцам, еро-кахам и сомхитарам, картлийцев не взяли, чтобы находившиеся в Ардебиле не узнали об этом. Собравшись в Аниси, оттуда они наметили путь в Ардебиль: прошли Гелакуни, спустились в Испини, перешли через Хуапридский мост и направились к Ардебилю”.

Картлис цховреба,

т. II. Тбилиси, 1959 (на грузинском языке).

стр. 182-183. “Султан оставил Азербайджан и второй раз пошел на Тифлис. Когда об этом узнала царица Русудана, она призвала войска восточное и западное, Шанше – мандатуртухуцеса (церемониймейстер), Авага - амирспасалара (главнокомандующий), Варама - мсахуртухуцеси (ведаль царским домом и хозяйством), войска геров, кахов, армян, джавахов, месхов, таойцев, дадиани, абхазов, джикиев, открыла двери Дарьяльские и впустила оттуда осетин, дурзукиев и всех горцев. Собралось множество их у Начармагеви, и всех их она направила на битву с хорезмийцами. Они прошли Тифлис, а султан стоял лагерем около Болниси. Когда сторожевые посты султана заметили их приближение, они сообщили об этом султану. Он двинулся впереди и началась страшная битва. Вначале грузины побеждали, но бог был разгневан на грузин, никак не мог унять этого гнева и опять вспомнил наши грехи. И снова царские войска потерпели поражение и бежали. А султан снова пришел в Тифлис”.

стр. 186. “Монголы... начали грабить и разорять Грузию; начали от Дербенда и выше в эту сторону; страну ширваншаха, и Кабалу, Эрети, Кахети, Сомхити, и страну аршакидов - Двин и Ани”.

стр. 207-208. “Эгарслан Бакурцихели... получил в управление воинство Эрети и Кахети и Камбечиани, от Тифлиса и выше до горы Шамахийской”.

Вахушти Багратиони. История царства Грузинского.

Перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем

Н.Т.Накашидзе. Тбилиси, 1976.

Возникновение и жизнь Кахети и Эрети.

стр. 125. “И когда пришел Эрос в доставшуюся ему часть земли, построил город у слияния двух Алазани и назвал именем своим Эрети и овладел доставшейся ему землей на юг - от Хоранты до Мтквари и Кавказских гор, границ Мовакани, на север - от Хунапи до Гулгула и Кавказских гор, на восток - Кавказские горы, на запад - (река) Мтквари.

Земля между ними есть Эрети, на которой обосновался (Эрос), а затем размножились на этой земле родственники и сыновья его”.

стр. 126. “...а после смерти Джуаншера заняли весь Эрети и назвались царями и посадили эристовов, как и пишется - эристави Штори, эристави Хорнабуджи, эристави Веджини, эристави Мачи. Однако неизвестно, сколько царей сидело и их имена, вплоть до Квирике, 6-го корикоза.

А во время этих смут были они в мире и (на них) приходили сильные, отдавали дань и умиротворяли (их). А лета Христова 917, грузинского 137 упоминается имя Адарнасе патрикия и сына его, мужа царицы Динар, и сына их Ишханика, о которых по порядку напишем в свое время”.

стр. 127. “А до сих пор имена царей Эрети и дела их не представлены и не упомянуты, ибо были в мире для себя. Но теперь этот Квирике, корикоз Кахети, начал враждовать с владельцем Эрети Адарнасе патрикием и, так как эмир агарян принял милостиво Квирике, и стал Квирике сильнее с помощью эмира, и не посмел больше Адарнасе величать себя царем, а только патрикием. А затем привел Квирике против Адарнасе царя абхазов Константина лето Христова 915, грузинского 135. Затем помирились в Веджини, как было описано, и остался Эрети за Адарнасе патрикием, а Кахети за Квирике... А Адарнасе патрикий сыну своему привел в жены дочь Адарнасе и сестру Гургена эристав-тэристава, правнука Ашота курадпалата. А до ее сына Ишханика Эрети, начиная от времени Касре, был еретиком. А эта царица Динар обратила Эрети от армянской ереси к исповеданию православия.

...А видя ожесточенность Фадалы, сын Адарнасе и муж царицы Динар вновь занял земли Эрети, присвоенные Квирике и царем Константином, и вновь назвался царем”.

стр. 127-128. “После Квирике корикозом сел сын его Давид. Сей корикоз Давид и царь Баграт вступили в войну и был Давид побежден Багратом. Но после доброго корикозства умер Давид лето Христова 1010, грузинского 230.

А после Давида корикозом сел Квирике, сын его. Сей Квирике был свхачен царем Багратом и захватил (Баграт) Кахети сам. А в Эрети умер Ишханик и не осталось никого кроме царицы Динар. Пришел царь Баграт, занял Эрети и взял царицу Динар и посадил своих эриставов. Но после смерчи царя Баграта тот же Квирике захватил Кахети и также Эрети и назвался царем кахов. Хотя эриставы и сидели в Эрети, но царь Квирике более укрепил и посадил троих (эриставов) в Кахети и четырех в Эрети и одного Кахетского в Рустава и дал (ему) весь Кухети, то есть Нагеби, Караиа, Чадивар-Самгори, Уджарма, Лило, Марткопи, Грдани, Херки и Тианети вдоль (реки) Арагви до Жинвани. Второго посадил Кветерского и дал (ему) междугорье выше Уджарма, которые (горы) суть Кахетскис и Кухетскис (и тянутся) до Кавказских гор и за ними. Это есть Эрцо-Тианети, пховы,

дзурдуки и глиг-вы. Третьего - Панкисского или Марилисского и дал (ему) выше Эретских границ до Кавказских гор и Кахетских гор вместе с Тушети. А в Эрети первого посадил в Хорнабуджи или Хоранта и дал (ему) Кисики и Гарекахети до Кухетской границы, междуречье Алазани и Мтквари и Эретских гор. Второго (посадил) в Веджини и дал выше границы Кисики до ущелья Турдо и (землю) между Алазани и Эретской горы, иже есть внутренний Кахети. Третьего (посадил) Мачинским и дал (ему) низовья (реки) Мачиецкали и к востоку от Алазани вместе с Шакихи и Хунзахи. Четвертого (посадил эриставом) Шторским и дал (ему) от Шторского ущелья до Мачисцкали и к востоку от Алазани вместе с Дидоети, иже есть Заречье.

Царевич Вахушти. География Грузии.

Введение, перевод и примечания М.Г. Джанашвили. - Записки КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5, Тифлис, 1904. Описание Геретии, Кахети и Кухети и, еще Тушети и Дидоети.

стр. 100-101. “А страна эта с тремя названиями: ибо Геретией названа Таргамосовым сыном Геросом, которому между его братьями досталась в удел сия страна, и овладел он ею в границах ея, как уже мы писали; Кахетия же и Кухетия суть доли Картлоса: ибо по смерти Картлоса жена его долю Картлосовой земли поделила между своими сыновьями и отвела Кахосу землю, границы которой суть: с востока гора Кавказ, с юга граница Геретии, Турдо-Шторис-хеви до Кавказа, с запада гора Кахетинская, которою в Эрцо-Тианети прорезывает река Иори, и далее граница по реке Арагве, и с севера (граничит) гора Кавказ. И между ними (границами) находящаяся страна есть Кахетия, доля Кахоса, и по его имени названная так. Но теперь Пшаво-Хевсуретией (что впервые называли Пхоели) называют Тианетию, Эрцо, Иртос-хеви, Папкисис-хеобу, Сакдриони и Алони; а Кухосу дала землю, границы которой суть: с востока гора Кахетинская, с юга граница Геретии, которая следует с противоположной стороны Хунана до Гул гул а, с запада Кура и Арагва, с севера та же гора Кахетинская; и между ними находящаяся страна получила название Кухетии, по имени Кухоса. Теперь же (страну эту) составляют Тианети, Сагурамо или Тедзмис-хеви (он назывался Херки...), еще Грдани, Марткопи, Лило, Дидубе, Самгор, Чадивари, Оманис-хеви, Карагаджи, Нагеби и Караиа. После же пресечения династии хосроидов отложился мтавар Григол, который воспретил называть (страну) Кухетией и сам назвался мтаваром или корикозом кахетинцев; и в их княжене нижняя, южная от Джвари, часть названа была Гардабаном. Но затем Квирик, покорив и Геретию, объявил себя царем кахетинцев, а Геретия удержала за собою свое имя неприкосновенно.

Но после распадаения, в корониконе 1466-154, прекратилось и название Геретии, и (властители) стали называться собственно царями Кахети и, и после того до нашего времени Геретию называют по частям как: Гагма-мхари, Элисени, Шигнит-Кахети и Кисики и Гарет-Кахети”.

стр. 105-106. “Но опять выше Нино-Цминды впадает в Иору Самебис-хеви, так же вытекающая и идущая, как вышеупомянутая речки... Эта же река служит границей Геретии и Кахетии. На этой речке есть сильная крепость Веренис-цихе и отсюда переходит дорога во внутреннюю Кахетию через Шуа-мту”.

стр. 125. “Еще выше от устья этой Лопотис-цкали впадает в Алазан Турдос-хеви, вытекающая из Шуамты. На этой речке находится Гулгула, который первоначально назывался Ткетба. Эта речка служит границей Геретии и Кахетии”.

стр. 126-127. “Еще выше от впадения Турдос-хеви притекает в Алазан Шторис-хеви; она вытекает из Кавказа между Тушетией и этой (страной) и идет от востока к западу... По северной стороне от Шторис-хеви и Турдос-хеви есть страна Кахетия, к югу от них - Геретия.

Выше от этой Шторис-хеви, к западу от Алазани, на поляне склона горы Кахетис-мта, находится Алаверди...”.

**Н.Бердзенишвили, И.Джавахишвили, С.Джанашиа, История
Грузии,
ч. I, Тбилиси, 1946.**

стр. 161. “Эрети грузины называли западную часть древней Албании”.

**История Грузии.
Тбилиси, 1962.**

стр. 52. “Население Албании в то время составляли албанцы, удины, леги и др. Этническое название албанцев по-видимому сохранилось в таких топонимах, как Алвани в Кахети, историческая Алони и др. ”.

стр. 126-127. “Кахети с древнейших времен граничила на востоке с Албанией. Одним из пограничных албанских племен было племя эров...”.

**Дм. Бакрадзе. Заметки о Закатальском округе.
Записки КОИРГО, вып. I. кн. XIV, Тифлис, 1 890.**

стр. 254-255. “Существует мнение, что Закатальский округ входил в глубокой древности в состав Албании греков и римлян и Аговании армян, обнимавшей как Заалазанский край, так и Ширван и Дагестан”.

М. Джанашвили. Краткий очерк Кахского участка.
Труды КОСХ, 1887, №3.

стр. 244. “Страна, которую предстоит нам обозреть, есть древний Церети, часть Албании (по Плутарху, Страбону и др.). бывшее Елисуйское султанство или нынешний Кахский участок, входящий в состав Закатальского округа”.

**Д.Зубарев. Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурию и
Джаро-Белоканскую область.**
Русский Вестник, 1841, № 6.

стр. 250. “Близ Аллахвердского монастыря лежит Алванское поле, на котором весною и осенью пасут стада Тушин”.

Е.Вейденбаум. Путеводитель по Кавказу.
Тифлис, 1888.

стр. 385. “Алавердский собор, в 18 верст к северу-западу от Телава, на правом берегу Алазани, посреди обширного Алванского поля, на котором пасут свои стада тушины. У грузин плоскость эта называется Алван или Алон... На Алавердский праздник (14 сентября) стекаются богомольцы из всех местностей Грузии и даже горцы-мусульмане”.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

MƏNBƏLƏR

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Сокращение (книг о) памятниках и чудесах царя могучего. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложение З.М.Бунятова. - Москва, 1971.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. - Bakı 1989.
3. АКАК, т. II. - Тифлис, 1868.
4. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. – Баку, 1986.
5. Армянская география VII века по Р.Х. (Приписывающая Моисею Хоренскому). Перевод и примечания К.П.Патканова. - Санкт-Петербург, 1877.
6. Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. Перевод с арабского языка З.М.Бунятова, - Баку, 1981.
7. Ахмед ибн Лютфуллах (Мунаджим-Баши). Джами ад-Дувал. - Труды института истории АН Азерб. ССР, т. XII. - Баку, 1957.
8. Баладзори. Книга завоевания стран. Перевод с арабского П.К.Жузе.- Материалы по истории Азербайджана, вып. III. - Баку, 1927.
9. Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. Перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н.Т. Накашидзе. - Тбилиси, 1976.
10. Вахушти Багратиони (Царевич Вахушти). География Грузии. Введение, перевод и примечания М.Г. Джанашвили. – Записки КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5. - Тифлис, 1904.
- 10а. Всеобщая история Вардана Великова. Перевод Н.Эмина. М., 1861.
- 11 Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları Azərbaycan haqqında-Bakı, 1974,
12. Григолия К. О чем поведала “Картлис цховреба”. - Тбилиси, 1973.
13. Егише. О Вардане и войне Армянской. Перевод с древнеармянского акад. И.А.Орбели. -Ереван, 1971.
14. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеармянского языка Т.И. тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию акад. З.М.Бунятова. - Баку, 1989.
- 15 İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fit-t-tarix. Ərəb dilindən tərcümə edən M.Əfəndizadə. - Bakı,1959.
16. Ибн Хардадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследования, указатели и карты Н.М.Велихановой. - Баку, 1986.
17. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. - СМОМПК, вып. 22. - Тифлис, 1897.
18. История Армении Фавста Бузанда. Перевод М.А.Геворгяна. - Ереван, 1953.

19. История и восхваление венценосцев. Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К.С.Кекелидзе. – Тбилиси, 1954.
20. История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века. Перевод К.Патканова. - Санкт-Петербург, 1862.
- 20а. Грузинские документы IX-XV вв. Перевод и комментарии С.С.Какабадзе. - Москва, 1982.
21. Картлис цховреба, т. I. - Тбилиси, 1955 (на грузинском языке).
22. Картлис цховреба, т. II. - Тбилиси, 1959 (на грузинском языке).
23. Киракос Гандзакечи. История. Перевод с древнеармянского Т. тер-Григоряна. - Баку, 1946.
- 23а. Кутелия Т.С. Грузия и Сефевидский Иран. -Тбилиси, 1979.
24. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, Греческие писатели, вып. I. – Санкт-Петербург, 1893.
25. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, Латинские писатели, вып. I. – Санкт-Петербург, 1904.
26. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, Латинские писатели, вып. 2. - Санкт-Петербург, 1906.
27. Летопись Картли. Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая. -Тбилиси, 1982.
28. Майсурадзе Г.М. Один Армянский источник о восстании царевича Демны. - Грузия в эпоху Руставели. - Тбилиси, 1966 (на грузинском языке).
29. Матиане Картлиса. Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе. - Тбилиси, 1976.
30. Минорски В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. - Москва, 1963.
31. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.M.Bünyadovdur. - Bakı 1993.
32. Molla Nəsrəddin əl-Cari. Car salnaməsi. Tərcümə və qeydlər S.Süleymanovdandır. Bakı, 1997.
33. Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая. - Москва, 1979.
34. Мхитар Гош. Албанская хроника. Перевод с английского З.М.Бунятова. - Баку, 1960.
35. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (Собранные В.Г.Тизенгаузенем), ч. II. - Москва - Ленинград, 1941.
36. Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такайшвили.- СМОМПК, вып. 28. - Тифлис, 1900.
37. Обращение Грузии. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такайшвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М.С.Чхартишвили. - Тбилиси, 1989.

38. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М.Бунятова. - Москва, 1980.
39. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: I, ал-Истахрий. Перевод и примечания Н.А.Караулова. - СМОМПК, вып.29. - Тифлис, 1901.
40. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: II, Ибн ал-Факих. Перевод и примечания Н.А.Караулова. - СМОМПК, вып. 31.- Тифлис, 1902.
41. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: III, Ибн Хордадбех; IV, Кудама; V, Ибн Рустэ; VI, ал-Якуби. Перевод и примечания Н.А.Караулова. - СМОМПК, вып. 32. - Тифлис, 1903.
42. Сведения арабских географов IX и X веков по Р.Х. о Кавказе, Армении и Азербейджане: VII, ал-Мукаддасий; VIII, Масуди; IX, Ибн Хаукал. Перевод и примечания П.А.Караулова. - СМОМПК, вып. 38. -Тифлис, 1908.
43. Сумбат Давитисдзе. История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе. - Тбилиси. 1979.
44. Сумбат сын Давида. Жизнь и известие о Багратидах. Перевод с древнегрузинского Е.С.Такайшвили. - СМОМПК, вып. 28. - Тифлис, 1900.
45. Süleymanova S. Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyinin XVIII-XX əsrlərə dair arxeoqrafik sənədləri. – Azərb. E.А. xəbərləri: Tarix, Fəlsəfə, Hüquq, 1990, № 4.
46. Такайшвили Е.С. Источники грузинских летописей. СМОМПК, вып. 28. -Тифлис, 1900.
47. Цинцадзе И. Грамота царя Давида. - Архив Грузии, к. II. - Тбилиси, 1927 (на грузинском языке).
48. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова. - Баку, 1973.
49. Яков Цуртавели. Мученичество Шушаник. Перевод В.Д.Дондуа; Введение и примечания З.Н.Алексидзе. - Тбилиси, 1978.
50. Якуби. История. Перевод с арабского П.К.Жузе. - Материалы по истории Азербайджана, вып. IV. - Баку, 1927.

ƏDƏBİYYAT

51. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. - Москва - Ленинград, 1958.
52. Абдушелишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. - Тбилиси, 1964.
53. Абдушелишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Кавказа. - Москва, 1964.
54. Адамиа И. Грузинское народное зодчества (Саингило). - Тбилиси, 1979 (на грузинском языке).
55. Azərbaycanın etnoqrafik məcmuəsi, III hissə Bakı, 1977.
56. Azərbaycan tarixi. - Bakı, 1993.
57. Azərbaycan tarixi. I cild. - Bakı, 1994.
- 57a. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. - Bakı, 1998.
58. Алиев И.Г. История Мидии. - Баку, 1960.
59. Алиев К. О населении древней Албании. - ДАН. Азерб. ССР 1959, №2.
60. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. - Баку, 1956.
61. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. - Баку, 1986.
62. Ашурбейли С. Государства Ширваншахов. - Баку, 1983.
63. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирем. - Баку, 1926.
64. Бакрадзе Д.З. Заметки о Закатальском округе. - Записки КОИРГО, вып. I, кн. XIV. - Тифлис, 1890.
65. Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С. История Грузии, ч. I. - Тбилиси, 1946.
66. Бердзенишвили Н.А. Картли. - Вопросы истории Грузии, т. VIII. - Тбилиси, 1975 (на грузинском языке).
67. Богомолов Н. Албанский ворота. - Кавказ, 1850, №11.
68. Брук С.И. Население мира: этнодемографический справочник. - Москва, 1986.
69. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097- 1231). - Москва, 1986.
70. Буниятов З.М. Грузия и Ширван в первой половине XII века. - Грузия в эпоху Руставели. - Тбилиси, 1966.
71. Буниятов З.М. Новые данные о нахождении крепости Шеки. - ДАН Азерб. ССР, 1959, т. XV, № 9.
72. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. – Bakı, 1985.
73. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə 1989.
74. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. - Тифлис, 1888.

75. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan: fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. - Bakı, 1993.
76. Воронов А.А. Антропологические особенности распространения групп крови в Закавказье. - Антропология и генегеография. - Москва, 1974.
77. Гамхарашвили Г. Саингило. - Тбилиси, 1960 (на грузинском языке).
78. Ган К.Ф. Путешествие в Кахетию и Дагестан (летом 1898 года). - СМОМПК, вып. 31. - Тифлис, 1902.
79. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I. - Баку, 1991.
80. Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. - Баку, 1986.
81. Географический Атлас. - Москва, 1985.
82. Грузия в датах: хроника важнейших политических, экономических и культурных событий. - Тбилиси, 1961.
83. Джавахишвили И. А. История грузинского народа, кн. II. - Тбилиси, 1965 (на грузинском языке).
84. Джанашвили М.Г. Краткий очерк Кахского участка. – Труды КОСХ, 1887, №3.
85. Джанашвили М.Г. Саингило. - Тифлис, 1910 (на грузинском языке).
86. Джангидзе В. Ингилойский диалект в Азербайджане. - Тбилиси, 1978.
87. Дондуа В. Некоторые замечания по коллективной работе “История армянского народа”, т. III. - Тбилиси, 1983.
88. Дорн Б. Каспий. - Санкт-Петербург, 1875.
89. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. I. - Санкт-Петербург, 1871.
90. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. III. - Санкт-Петербург, 1871.
91. Думбадзе М. Из истории Восточной Кахетии (Саингило). - Тбилиси, 1953 (на грузинском языке).
92. Еремян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказья в III-VII вв. - Очерки истории СССР (III-IX вв). - Москва, 1958.
93. Еремян С.Т. Страна “Махелония” надписи Кааба и Зардушт. - ВДИ, 1967, №4.
94. Закаатальский Округ. - Кавказский Календарь на 1917 г. - Тифлис, 1916.
95. Зубарев Д.Е. Поездка в Кахетию, Гушетию, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белоканскую область. - Русский Вестник, 1841, №6.
96. Зубов П. Картина Кавказского края, ч. III. - Санкт-Петербург, 1835.
97. Исмизаде О.И. Ялойлутепинская культура. - Баку, 1956.
98. История Грузии. - Тбилиси, 1962.
99. Кавказ, 1849, №42.
100. Кавказ в древних памятниках христианства. - АКАК, т. V. - Тифлис, 1873.

101. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина). - Баку, 1986.
102. Кекелидзе К.С. К истории грузинской культуры в эпоху монгольского господства. - Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. II. - Тбилиси, 1945 (на грузинском языке).
103. Кекелидзе К.С. Социально-политическое и культурное состояние Грузии в эпоху Руставели. - Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII. - Тбилиси, 1973.
104. Кикнадзе З., Мирзашвили Т. Ниноцминдо у входа в Уджарму. - Литературули Сакартвело, 1988, № 27 (на грузинском языке).
105. Ковалевски С.А. "Книга Птолемея" в свое исторической географии прикаспия. - Известия Всесоюзного географического общества, 1953, № 1.
106. Константинов О.И. Джаро-Белоканцы до XIX столетия. - Сборник газеты "Кавказ", первое полугодие (1846 г.). - Тифлис, 1847.
107. Коцебу М.А. Сведения о Джарских владениях. 1826 г. - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. - Москва, 1958.
108. Крымский А.Е. Низами и его современники. - Баку, 1981.
109. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания), II, Шеки. - Памяти Н.Я. Марра. - Москва - Ленинград, 1938.
110. Линевиц И. Бывшее Елисейское султанство. - ССКГ, вып. VII.-Тифлис, 1873.
111. Ломашвили Дж.И. О Боди и Бодбе. - Письмо. - Тбилиси, 1975.
112. Марр Н.Я. Аркауи, монгольское названия христиан в связи с вопросом об армянских халкедониатах. Византийский временник, т. XII. - Санкт-Петербург, 1906.
113. Марр Н.Я. Племенной состав населения Кавказа. - Петроград, 1920.
114. Mahmudlu Y.M. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. - Bakı, 1996.
115. Mahmudlu Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı. - "Altay dünyası" 1997, № 1-2.
116. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. - Тбилиси, 1959.
117. Меликсетбеков Л.М. Обзор источников истории Азербайджана, вып. II. - Баку, 1939.
118. Месхиа Ш.А. Дидгорская битва. - Тбилиси. 1974.
119. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. - Bakı, 1993.
120. Мкртумян Г.Г. Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. - Ереван, 1983.
121. Муравьев С.Н. Птолемеява карта Кавказской Албании и уровень Каспия. - ВДИ, 1983, № 1,

122. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии. - Тбилиси, 1982.
123. Мухелишвили Д.Л. Свод исторической географии Грузии. - Тбилиси, 1967 (на грузинском языке).
124. Надеждин П.П. Кавказский край: природа и люди. - Тула, 1901.
125. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSRİ Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı, 1975.
126. Омарашвили А.Р. Письмо о Саингило. - Тбилиси, 1993 (на грузинском языке).
127. Orta əsrlər tarixi. Tərcümə edəni Y.M. Mahmudov Bakı, 1986.
128. Öztuna Yılmaz. İslam Devletleri. c. I. - Ankara 1989.
129. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети. - Тбилиси, 1970 (на грузинском языке).
130. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети. Очерки по социально-экономической и политической истории (с древнейших времен до I четверти XII века): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Тбилиси, 1971.
131. Папуашвили Т.Г. Истина - прежде всего. - "Литературная Грузия", 1987, № 11.
132. Папуашвили Т.Г. Царство ранов и кахов (VIII-XI). - Тбилиси, 1982 (на грузинском языке).
133. Пахомов Е.А. Закавказская стена. - Труды Азербайджанского университета, серия историческая, вып. Г, 1950.
134. Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в первой трети XIX века. - Тбилиси, 1934.
135. Пицхелаури К.Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. - Труды Кахетинской археологической экспедиции, т. III. - Тбилиси, 1979.
136. Пицхелаури К.Н. Основные проблемы истории племен Восточной Грузии (XV-VII вв. до н. э.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Тбилиси, 1972.
137. Посербский А.Ф. Очерк Закавказского округа. - Кавказский Календарь на 1866 г. - Тбилиси, 1865.
138. Силагадзе Б.Г. Некоторые вопросы истории Грузии эпохи Руставелли в свете сведений Ибн ал-Асира. - Грузия в эпоху Руставели. - Тбилиси, 1966 (на грузинском языке.)
139. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы этногенез и формирование народа. - Баку, 1990.
140. Süleymanov O. Az-ya. - Bakı, 1993.
141. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. - Москва - Ленинград, 1959.
142. Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание, т. III - Тифлис, 1889.

143. А. фон-Плотто Природа и люди Закатальского округа. - ССКГ, вып. IV. - Тифлис, 1870.
144. Чангашвили Г.З. Саингило. - Тбилиси, 1970 (на грузинском языке).
145. Чубинашвили Г.Н. Архитектура Кахети. - Тбилиси, 1959.
146. Чхатарайшвили К.А. Воины-иноземцы в грузинском войске XII века. - Грузия в эпоху Руставели. - Тбилиси, 1966.
147. Сəfərov N. Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin yaranmasında qırçaq türklərinin rolu. - "Altay dünyası", 1997, №1-2.
148. Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев. – ВООН АН Груз. ССР, I 1960.
149. Шенгелия Н.Н. Сельджуки и Грузия в XI веке. - Тбилиси, 1968 (на грузинском языке).
150. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. - Bakı, 1978.
151. Эсадзе Б.С. Летопис Грузии, вып. I.
152. Эдили З. Саингило. - Тбилиси, 1947 (на грузинском языке).
153. Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании. - Труды Института Истории и Философии АН Азерб. ССР, IV. 1954.
154. Яновский А. О древней Кавказской Албании. - ЖМИП, 1846, ч.52, № 10-12.

İXTİSARLAR

- АКАК** - Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссии
- ВДИ** - Вестник древней истории
- ВООН АН Груз. ССР** - Вестник отдела общественных наук Академии наук Грузинской ССР
- ДАН Азерб. ССР** - Доклады Академии наук Азербайджанской ССР
- ЖМНП** - Журнал министерства народного просвещения
- ЗКОИРГО** - Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества
- Изв. АН Азерб. ССР** - Известия Академии наук Азербайджанской ССР
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
- ССКГ** - Сборник сведений о Кавказских горцах
- ТКОСХ** - Труды Кавказского Общества Сельского хозяйства

Mündəricat

İNGİLOYLAR BARƏDƏ TARİXİ HƏQİQƏT	3
ÖN SÖZ (Tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Y.M.Mahmudov)	3
I FƏSİL	13
İNGİLOYLARIN ETNİK MƏNŞƏYİ VƏ YAŞADIQLARI TARİXİ ƏRAZİLƏR	13
1. Mənşəyi təhrif olunmuş etnos	13
2. “İngiloy” etnonimi haqqında	16
3. Qədim gellər (gel-gerr/hel-herr) yunan mənbələrində	19
4. Gellər (xel-xer) erməni mənbələrində	21
5. Gel tayfaları (filan-cilan) ərəb mənbələrində	22
6. Gellər (her-herni) gürcü mənbələrində	30
7. İngiloylar İnisel/Yenisel gelləridir	39
II FƏSİL	42
İNGİLOYLAR/GELLƏR VƏ AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB TORPAQLARI QAFQAZ ALBANİYASI DÖVRÜNDƏ	42
1. Albaniya çarlığı (e. ə. IV - e. VI əsrləri)	42
2. Albaniyada birinci böyük knyaz hakimiyyəti (VII-VIII əsrlər)	66 66
III FƏSİL	74
İNGİLOYLAR/GELLƏR ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ: FİLANŞAHLIQ	74
(VIII əsrin əvvəlləri - 886-cı il)	74
IV FƏSİL	82
İNGİLOYLAR/GELLƏR ŞƏKİ DÖVLƏTİ TƏRKİBİNDƏ (886-1104)	82 82

1. Şəki/Hereti çarlığı (886-1014-cü illər)	82
2. Şəki (Hereti-Kaxeti) çarlığı (1014-1104-cü illər)	98
V FƏSİL	120
İNGİLOYLAR/GELLƏR GÜRCÜ	120
ÇARLARININ HAKİMİYYƏTİ ALTINDA	120
(XII-XIII əsrin I yarısı)	120
1. Abxaz-Kartli çarı Qurucu Davidin işğalçı yürüşləri və Şəki çarlığının süqutu	120
2. Şəki/Hereti eristavlığı: dövlətçiliyin yenidən bərpası uğrunda gürcü çarlarına qarşı mübarizə	126
3. İngiloylar/gellər və Gürcüstan tarixinin “qızıl dövrü”	133
4. Monqol yürüşləri	139
NƏTİCƏ	145
ŞƏRHLƏR	150
ƏLAVƏLƏR	172
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	189
İXTİSARLAR	196

Redaktor:
Gülər Ələkbərqızı

Bədii və texniki redaktor:
Abdulla Ələkbərov

Kompyuterçi-dizaynerlər:
Səbinə Məmmədova

Elmar Məbərrəmov Korrektor:
Sevinc Hacıyeva

Şirinbəy Hacıəli oğlu Əliyev

ŞİMAL-QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İNGİLOYLAR

(I kitab: ən qədim dövrlərdən XIII əsrin ortalarınaqədər)

Bakı, "Təhsil", 2007

Çapa imzalanmış 14.06.2007.
Kağız formatı 60x86¹/16
Fiziki çap vərəqi 17,5. Sifariş 24. Tiraj 1000.
"Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC
Bakı, AZ 1141, Şəhriyar küçəsi, 6.